

DE ERFENIS [11]

TERUGBLIK OP VERSCHILLENDE LEVENS

GERARD LELIEFELD

© 2019 G.B.K.M. Liefeld
(uitsluitend digitale editie)

INHOUDSOPGAVE	Blz.
Hoofdstuk I	5
Hoofdstuk II	37
Hoofdstuk III	155
Eindnoten	177
Verantwoording illustraties	193

In het licht glooiende Aldenhofpark te Maastricht staat een standbeeld van mijn jeugdheld, graaf d'Artagnan, alias Charles de Batz de Castelmore, wat al meteen de vraag doet rijzen of hij, alvorens daar voor- goed op een voetstuk plaats te nemen, als een fictief personage uit *De drie musketiers* van Dumas is weggelopen of echt heeft bestaan. Zwaar- rig, met zijn rechterhand om het gevest en zijn linkerhand om de al te vertrouwde schede waaruit hij elk ogenblik zijn degen trekken kan, blaakt hij van strijd lust, hoewel de historische werkelijkheid gebiedt te vermelden, dat hij niet ver daarvandaan bij de Tongersepoort door een musketkogel in zijn keel werd geraakt en uiteindelijk aan zijn verwon- ding is overleden. D'Artagnan was het dus allebei: een sterk tot de ver- beelding sprekend fictief personage en een werkelijk bestaande histo- rische figuur in dienst van koning Lodewijk XIII en XIV.

De verwarring over wie hij eigenlijk was, valt te herleiden tot de his- torische roman waarin hij voorkomt, dat wil zeggen tot een hybride subgenre in de literatuur, dat Dumas in staat stelde een epos te ver- zinnen dat de toets der kritiek van een historicus niet kan doorstaan. Daar had hijzelf als schrijver geen enkele moeite mee, want hij stelde zich op het standpunt dat, als het niet waar was wat hij verzonnen had, het in elk geval goed gevonden was. Ik was het helemaal met hem eens, toen ik als kind *De drie musketiers* las. Maar het door hem gehul- digde devies (op z'n Italiaans: 'se non è vero, è ben trovato') brak mij later op, want voor een intelligente lezer mag iets wat goed verzonnen is, toch niet ten koste van de waarheid gaan? Of zijn er twee domeinen denkbaar, waarin de waarheid als zodanig en een op haar geïnspi- reerde variant naast elkaar hun sporen in de loop der tijd nalaten, zoals er multiversa schijnen te bestaan, waarin al of niet na een gedurfde kwantumsprong één en dezelfde persoon zijn verschillende levens leidt? Mijn eigen verontrusting op dit punt, zo hemelsbreed verschil- lend van Dumas' onbekommerde levenshouding had niets te maken met een verschil in waardering van historische gebeurtenissen. In mijn vroegste kinderjaren had ik al gemerkt, dat protestanten heel anders tegen de watergeuzen aankeken dan rooms-katholieken. Nee, mijn verontrusting gold de ontkenning van de feitelijke toedracht ter wille

van een schitterend relaas.¹ Mocht dat zomaar? Ik vroeg mij af, of de amorele splendeur van een verhaal wel opwoog tegen een verdraaiing van de feiten. Meer in het algemeen is een spectaculaire gebeurtenis, al of niet aangedikt door iemands overtuiging of persoonlijke moraal, waar of niet. Pas daarna, als de waarheid geweld blijkt te zijn aangedaan, kan er van verontrusting sprake zijn die nog weer later plaatsmaakt voor een moreel dilemma: laat de waarheid zich als een bij uitstek moreel criterium uitspelen tegen of zelfs overtroeven door andere morele criteria van religieuze of politieke aard? Vriend en vijand kunnen dezelfde feiten, waarover zij het eens zijn, totaal anders interpreteren, zo was mij gebleken, maar dan hebben zij zich tenminste niet schuldig gemaakt aan het effectbejag van een rasverteller als Dumas, dat haaks staat op hun streven om anderen van hun gelijk te overtuigen.

Toen ik mij rond mijn zeventiende jaar had voorgenomen een biografie over Dumas (de vader, natuurlijk niet die vreselijk moraliserende zoon) te schrijven, verdiepte ik mij in een boek van Guy Endore, *King of Paris*, waarvan een Nederlandse vertaling voor een prikje bij De Slegte te koop was. Daarin komt een duel tussen vader en zoon Dumas voor, dat nooit ofte nimmer heeft plaatsgevonden, maar zich als een virtueel gegeven wel volgens dit Italiaanse spreekwoord laat verdedigen, althans naar de mening van Guy Endore. Ik verschilde met hem van inzicht en, terwijl ik het ene na het andere schoolschrift over het leven van Dumas volschreef, kreeg ik met terugwerkende kracht steeds meer bezwaren tegen zijn historische romans zelf. In mijn studententijd las ik A. Craig Bell's biografie over Dumas, waarna ik zeker wist, dat ik mijn poging om een biografie over hem te schrijven moest staken: die van A. Craig Bell viel niet te overtreffen. Mijn schoolschriften heb ik toen à la Talleyrand in een open haard verbrand, zeer zorgvuldig met gebruikmaking van een heuse pook, waarna ik mij verder in Dumas' memoires verdiepte: zo onderhoudend heeft geen enkele andere negentiende-eeuwse schrijver ooit zijn herinneringen aan het papier toevertrouwd. Later deed ik alle boeken van en over Dumas weg, wegens mijn veranderende literaire smaak en ook om plaats voor andere schrijvers te maken, wat ik nu betreurt, omdat ik over geen enkel

naslagwerk meer beschik om een essay over hem te schrijven. Ik dacht mijn 'Dumasmania' te boven te zijn, maar dat was niet zo.

Rond mijn 30e jaar wist ik in Parijs beter de weg dan in Amsterdam. Ik heb toen het huis opgespoord waar Dumas woonde, in de buurt van het park Monceau, aan de Boulevard Malesherbes. Een kleinzoon van Maurice Barrès dreef daar een meubelzaak, speciaal voor de inrichting van kantoren, maar was niet zo ver van het pad der literatuur afgedwaald, of hij liet mij graag het hele pand zien. Ik schaamde mij voor de overlast die ik hem en zijn personeel onder kantoortijd bezorgde, legde hem uit hoe de nummering van de boulevard vroeger geweest moest zijn en waarom ik vermoedde, dat Dumas uitgerekend in zijn pand had gewoond. Hoe scheutig het gemeentebestuur van Parijs anders ook altijd was met het aanbrengen van bordjes op de gevels van huizen: 'Ici a vécu...',- op de Boulevard Malesherbes viel nergens zo'n bordje met een verwijzing naar Dumas te bespeuren. Achteraf bleek Dumas niet in het door mij aangewezen pand te hebben gewoond, maar daarnaast, wat de kleinzoon van Maurice Barrès mij liet weten. Ik kreeg van hem een vriendelijk briefje, met een schrijven van het gemeentebestuur van Parijs, dat dankzij mij inmiddels op de gevel van het juiste pand een bordje met 'Ici a vécu...' prijkte. Ik ben er nooit naartoe gelopen om het te controleren, maar dat kwam omdat ik een nabijgelegen café, 'Au bon Dumas' geheten, mij voor 'schrijver' had uitgegeven, terwijl ik nota bene geen enkel boek had gepubliceerd. Nog steeds kan ik mij daarover diep schamen, alsof ik daarna niet één gedicht of één verhaal op mijn naam zou hebben staan.

Wandelde ik na schooltijd door het Cronebos bij Hilversum, met mijn fiets losjes aan de hand, dan betrad ik eenmaal voorbij het ijzeren hek van het tolhuisje de bossen rondom Villers-Cotterêts, Dumas' geboorteplaats, waar ik ook in werkelijkheid heb rondgedwaald, zodra een eigen auto mij eenmaal die kant uit kon brengen. In een boek van Pierre H. Dubois, *Schrijvers in hun landschap*, kwam ik dezelfde passie voor schrijvers en het landschap van hun jeugd tegen. In het Cronebos hoopte ik een glimp van Dumas achter een zilveren douglasspar op te vangen, in gedachten verzonken en natuurlijk veel te druk om mijn groet in het voorbijgaan te beantwoorden. Er was een plekje voorbij de eerste bocht in dat bos, met uitzicht op een heuvel, die daartoe als

het ware uitnodigde, maar ik heb hem daar nooit zien afdalen. Hij stond model voor zwier en lichtzinnigheid in mijn leven, dat ik toen 'zwaar' placht te vinden. Ik bewonderde zijn meeslepende verteltrant, gebrek aan bedachtzaamheid in de omgang met vrouwen en grote natuurlijkheid, op grond waarvan een al te gekunsteld gemoed als het mijne zich kon ontladen. Mijn van nature aristocratische onverschilligheid mat zich bovendien graag met zijn onverschilligheid voor aristocratie: voerde hij niet liever de naam van zijn grootmoeder, een zwarte slavin, dan die van zijn grootvader, markies Davy de la Pailleterie?

Maar al gauw kreeg ik, in willekeurige volgorde, bezwaren tegen mijn idool, die een bon vivant was en tegelijk honderden 'onechte' kinderen op de wereld zette, veel boeken schreef en de juweeltjes daaronder met hetzelfde gemak verkwanselde als hij dat met kwalitatief mindere werken deed, zich rijk schreef en onverantwoord hoge schulden maakte, als redenaar overal luisterrijk werd ontvangen en eenzaam op een strandstoel in Puys stierf (als belichaamde hij een even demente als anachronistische variant van Gustav von Aschenbach), het koken tot grote kunst verhief en te dik was om op een gewone stoel te gaan zitten, veel reisde en pas rust in zijn graf vond, voor het gerecht als een deskundige werd opgeroepen inzake duels en er in zijn historische romans te weinig blijk van gaf, dat de geraffineerdste schermer het tegen een lomperik met een pistool moest afleggen, en zijn enthousiasme voor een goede zaak (de eenheid van Italië bijvoorbeeld) met anderen deelde en zich in ruil voor een wapenleverantie aan het leger van Garibaldi liet benoemen tot directeur van het oudheidkundig museum in Napels, waarvoor hij totaal ongeschikt was. Dumas kon geen maat houden, maar misschien danken zijn lezers nu juist aan die ontbrekende eigenschap de aantrekkelijkheid van zijn altijd onderhoudende verteltrant.²

Bij een van mijn bezoeken aan Parijs bezocht ik het Arsenaal, dat niet open was. Dumas ontmoette daar Charles Nodier, de voorman van de Franse romantiek, die de opvoering van *Henri III et sa Cour* bevorderde. De directeur van dat museum zag mij op een zondagmorgen bij de ingang staan, nodigde mij naar binnen en gaf mij in het totaal verlaten gebouw een privéronleiding. Daar heb ik toen zeer van genoten,

al vertelde hij mij ook meer over de markies van Marigny, de 'gemari-
neerde' broer van madame de Pompadour, dan over Dumas. In mijn
verhaal over de zaak van het diamanten halssnoer heb ik een saluut
aan de goede smaak van deze markies gebracht. Mijn rondleiding in
het Arsenaal opende mij de ogen voor zijn interpretatie van het begrip
'aristocratie': een verfijnde smaak heeft niets met adeldom te maken
en kan zich net zo gemakkelijk manifesteren bij iemand die 'Poisson'
heet, als bij iemand die 'Dumas' heet in plaats van 'Davy de la Paillete-
rie'.

Kijk ik daar nu op terug, dan denk ik dat mijn politieke opvattingen
nooit echt onder druk hebben gestaan, hoe heftig er in mijn studen-
tentijd ook werd gedebatteerd over de linkse of rechtse koers die
moest worden ingeslagen. In de tuinen van het Palais Royal herdacht
ik Camille Desmoulins, die samen met zijn vrouw Lucile, veel te jong,
met zijn eigen leven moest boeten voor zijn enthousiasme over de
Franse Revolutie. De vreselijkste uitwassen daarvan maakten het des
te inzichtelijker, hoe groot het misbruik van de adel en geestelijkheid
ten opzichte van het volk moest zijn geweest. Wie Rousseau gelezen
had, wist dat de afschaffing van de privileges voor de eerste en tweede
stand een logische stap voor het hele Franse volk inhield: al te lang
draaide de derde stand voor de financiële instandhouding van de
goede smaak der beide andere standen op. Samen met de afschaffing
van privileges, mocht ook met mijn volledige instemming de adel als
zodanig worden afgeschaft. Was de vrouw van een kolenbrander niet
een hoogstaander wezen dan de bijzit van een koning? Stamde een
koning niet tien tegen één van een roofridder (lees: struikrover) af?
Stond erfelijkheid niet een keuze op grond van verdiensten in de weg,
wanneer de hoogste leiding van een land moest worden gekozen? De
gelijkheid die eens de grondslag van de Franse Republiek vormde, is
het nu als principe waard om op mondiaal niveau te worden inge-
voerd. Misschien is dat zelfs wel noodzakelijk om erger onheil te voor-
komen. Hopelijk zal de wereldwijde terreur waarmee zo'n revolutio-
nair proces in gang zal worden gezet, niet de schaal van Robespierres
Schrikbewind overtreffen, maar de kans daarop is klein: dat heeft de
geschiedenis wel bewezen. Laat ik mij maar gelukkig prijzen, dat ik zo'n
ontluisterende 'déluge' niet in levende lijve zal hoeven mee te maken.

Voor mijn kinderen en kleinkinderen vrees ik het ergste, al zal de jongste generatie wellicht de vruchten van de revolutie in de 21e eeuw plukken! Maar hoe gelijk, of liever gelijkwaardig, mensen op de lange duur ook aan elkaar zullen worden, des te meer zullen hun onderlinge verschillen opvallen.

Het probleem dat in een biografie over Dumas zo kernachtig was geformuleerd in de vorm van een Italiaans spreekwoord, heb ik nooit kunnen oplossen.³ Het bleek veel gecompliceerder te zijn dan ik in mijn jonge jaren dacht. Toen ik mij veel later in het leven en de werken van Bilderdijk verdiepte, keerde het in al zijn hevigheid terug. Om er iets zinnigs over te zeggen moest ik eerst de vraag beantwoorden: wat is waarheid? Pas daarna was het juist de waarheid boven de vondst of de vondst boven de waarheid te stellen. Uiteindelijk mondden mijn gedachten daarover in een boek over filosofie uit, waarin ik het onderscheid tussen waarheid en vondst, of 'Wahrheit' en 'Dichtung', als iets principieel onmogelijks voorstelde, maar in de praktijk wel bruikbaar achtte. Wordt er van 'feit' en 'relaas' een postmodern rommeltje gemaakt, een 'feitenrelaas', zoals de Amerikaanse president dat als geen ander kan, dan verliest het 'ethisch consigne' zijn zin, waarover ik in een artikel voor het *Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'* met een beroep op Johan Huizinga schreef: 'Objectieve geschiedschrijving wordt zo gezien een nastrevenswaardig, maar onbereikbaar doel, dat het niet zonder een ethisch consigne stellen kan: de historicus en biograaf zijn verplicht te doen, alsof er een historische werkelijkheid heeft bestaan waarvan de inhoud weliswaar niet objectief onder woorden valt te brengen, maar door hen persoonlijk toch als objectief wordt ervaren.'⁴ De principiële onkenbaarheid van de waarheid of historische werkelijkheid ontslaat een schrijver als Dumas daarom niet van de plicht om de waarheid in moreel opzicht geen geweld aan te doen. Doet hij dat willens en wetens wel, dan is hij slechts op effectbejag uit en maakt hij van een eertijds levend mens een fictief personage. Nu zal dat de meeste mensen een zorg zijn, maar het zegt wel iets over de inborst van een schrijver, zijn intentie om onder valse voorwendselen 'het schone der natuur' alle kunst te laten passeren.

Afgezien van de vraag of dat laatste ook echt het geval is, lijkt de suggestie van waarachtigheid en een beroep op de natuur of werkelijkheid een literaire topos. In ons land publiceerde Jacob van Lennep zijn historische roman *Ferdinand Huyck*, alsof dat boek op het manuscript van Mejuffrouw Stauffacher gebaseerd was.⁵ De memoires van Gatiën

Courtitz de Sandras dienden eenzelfde doel,-de suggestie van waarachtigheid-, getuige het voorwoord van Dumas bij *De drie musketiers*. Niet alleen de memoires van d'Artagnan zijn geschreven door Courtitz, ook die van graaf de Rochefort, de geduchte aanvoerder der troepen van kardinaal Richelieu. Nu kan het woord 'memoires' in het Nederlands wel een andere betekenis hebben dan in het Frans, maar toch werd de kans op onwaarachtigheid vergroot, toen Dumas voor zijn boek gebruik van beide oneigenlijke memoires maakte, dat wil zeggen van herinneringen uit de tweede hand, en tevens putte uit de geheel fictieve memoires van Athos, alias graaf de La Fère, in folio onder nummer 4772 of 4773, 'dat herinneren we ons niet goed meer'.⁶ Wat Dumas onder waarachtigheid en historische werkelijkheid verstond, drukte hij in het volgende statement uit dat geen nadere toelichting behoeft: 'Het is geoorloofd de geschiedenis te verkrachten, als men dan ook maar een kindje bij haar maakt.'⁷ Zulke kinderen zijn Milady de Winter en Constance Bonacieux. Er is hem wegens zijn beschrijving van de een het verwijt van vrouwonvriendelijkheid gemaakt. D'Artagnans verliefdheid op de ander zou dat verwijt teniet kunnen doen,-niet iedere vrouw in *De drie musketiers* is immers een femme fatale-, maar dat Dumas het met de waarheid niet al te nauw nam, staat vast.

Zo blijkt Aramis bij nader inzien op de historische figuur Henri d'Armitz gebaseerd te zijn, wiens voornaam anders dan Dumas te kennen gaf niet 'René' luidde. Hij was een steeds hoger in rang stijgende geestelijke, die als abbé inkomsten van een abdij genoot zonder zich door geloften aan een kloosterorde te hoeven binden. Hij was de meest fijnzinnige onder de drie musketiers, met zijn discrete vrijages en jezuïtische belangstelling voor (zo niet neiging tot) intriges, en hield zich als een soevereine vechtersbaas al evenmin aan de tien geboden. Druk in de weer met zijn in reukwater gedrenkte zakdoekjes, zoals een vrouw met haar waaiers, maakte hij op anderen de indruk van een mondain heerschap, dat zich in hoogadellijke kringen thuis voelde, alsof hij er zelf deel van uitmaakte. De onwaarachtigheid van zijn doen en laten, vooroordelen bevestigend volgens historici, had minder met de werkelijkheid van destijds te maken dan met de moraal. Hij was eigenlijk de 'pape' uit een Middelnederlandse klucht die er jaren na dato van hield het stereotype beeld van een geestelijke in stand te houden. Tuk op vette prebendes zorgde hij in elk geval beter voor zichzelf dan voor anderen en, decadenter dan zijn middeleeuwse gelijke in stand, hoef-

de hij zich in zijn tijd geenszins door een Franse uitgave van Maarten Luther geïntimideerd te voelen. De vrijheid die hij nam is even authentiek als de vrijheid die Dumas zich veroorloofde om hem naar zijn hand te zetten. Hij was, kortom, niet alleen een onwaarachtig mens, maar ook, op een paar kleinigheden als zijn voornaam na, een niet onwaarachtig personage.

Het omgekeerde geldt voor Athos, graaf de La Fère, die in werkelijkheid al dood was voordat d'Artagnan hem ontmoette. Dat is toch alderminst een kleinigheid! Zijn graafschap heeft nooit bestaan, maar was een onderdeel van de koninklijke domeinen van Anna van Oostenrijk. Hij heette met zijn voornaam niet Armand, maar Olivier en zijn huwelijk met een fictief personage als Milady de Winter is natuurlijk nimmer voltrokken. Hij was een even fiere als trotse edelman en als zodanig een waarachtig mens en onwaarachtig personage ineen: de normaalste van de musketiers, zij het historisch niet verantwoord. Porthos, de krachtpatser, was net zo sterk als Dumas' vader. Toen hij moest sterven, stond zijn schepper het huilen nader dan het lachen. Te graag bereid om aan wildvreemden tekst en uitleg te geven, liep deze met vochtige ogen in Parijs rond, waar zijn opvallende verschijning dezelfde aandacht trok als later die van Couperus in Den Haag, toen Eline Vere was overleden. Wat tegenwoordig de virtuele wereld heet, heeft een lange voorgeschiedenis, die ook zonder digitale technieken niet nalaat diepe indruk te maken. Wat uit het leven gegrepen is, zonder echt te bestaan, kan wel niet waar zijn, maar overtreft soms de stoutste verwachtingen. Aan dit mechanisme valt het succes van *De drie musketiers* toe te schrijven, wat het voornoemde Italiaanse spreekwoord minder dubieus maakt. Liegen dichters de waarheid niet min of meer beroepshalve en overtreft een schitterende vondst, althans qua positieve waardering, niet een onwelgevallige waarheid? Jazeker, maar in het gemaakte voorbehoud schuilt ook de moedwil van een bedenkelijke manipulatie, een geforceerde poging tot effectbejag, die het irreële tot norm verheft, alsof de werkelijkheid daartoe niet in staat zou zijn. Dumas zag dus in Porthos zijn eigen vader, over irrealiteiten gesproken, maar dat was niet de enige afwijking van de historische werkelijkheid die hij zich veroorloofde. Hij ontleende zijn personage aan Isaac de Portau die uit Béarn kwam. Volgens Dumas kwam

Aramis echter uit Béarn en was Porthos dientengevolge geen Gasconjer, want die stamde uit Bracieux in het departement Loire-et-Cher. In werkelijkheid waren Porthos en Aramis neven van elkaar, volgens Dumas waren zij vrienden. Volkomen ten onrechte staat er een standbeeld van Porthos in Béarn, terwijl dat er een van Aramis had moeten zijn.

Naarmate het er langer staat, lijkt de historische werkelijkheid gecorrigeerd te worden ten gunste van de macht van het gedrukte woord. Is dat verkeerd? Ik weet het niet, er schuilt ook iets poëtisch in. Als er ergens in Frankrijk, naar aanleiding van de sprookjes van Charles Perrault, een standbeeld van de gelaarsde kat op een marktplein zou staan, roept toch ook niemand dat een kat er in werkelijkheid heel anders uitziet. Feiten en fictie kunnen zich vermengen tot 'ficts' zonder dat de rek in de menselijke verbeelding geweld wordt aangedaan. Hoewel er geen rek in een feitelijke waarheid als zodanig zit, staat het iedereen vrij er op zijn of haar manier mee om te gaan. Ontkenning of verdraaiing van de feiten is in een getuigenis voor de rechter niet toegestaan, dus verkeerd, maar in de wereld van de verbeelding niet ongewoon. De grauwe werkelijkheid vraagt om een kleurrijke invulling, al was het alleen maar om er even aan te kunnen ontsnappen. Wie een roman leest, ook al is het een historische roman, leeft tijdelijk in zo'n andere wereld, dat daarin alles geoorloofd lijkt, wat God verboden heeft. Dat er, ondanks dit ruime mandaat, op fictie gebaseerde boeken op de Index worden gezet, houdt óf een miskennis en onderschatting van de menselijke geest in, voor zover een meerdere van een ondergeschikte denkt, dat hij geen onderscheid tussen droom en daad maken kan, óf een oneigenlijk gebruik van een machtsmiddel om een onwelgevallige waarheid te verbieden. Wat maakt in het laatste geval de verdediging van het eigen standpunt waardevoller dan dat van een tegenstander? In de tijd van de beeldenstormers gedroegen de protestanten zich niet anders dan tegenwoordig de mohammedanen die zelfs de ruïnes van Niniveh bij Mosul niet met rust kunnen laten. Uit louter respect voor andermans opvattingen zouden zij zo iets niet eens moeten overwegen, laat staan er uitvoering aan verlenen. Zolang iemands leven er niet mee gemoeid is, zouden zij de grootmoedigheid moeten opbrengen anderen vrij in hun keuzes te laten. Dat geldt ook

voor groeperingen in onze samenleving, die bijvoorbeeld het Hoornse standbeeld van J.P. Coen willen neerhalen. Hun leven is immers niet langer van deze vierde gouverneur-generaal van de Verenigde Oostindische Compagnie afhankelijk en de verderfelikheden van diens ideeën dient men met woorden te bestrijden in plaats van de eigen verontwaardiging daarover met vandalische kracht bij te zetten. Het is jammer, dat één van de kernwaarden van de Europese beschaving, -verdraagzaamheid-, niet als een grotere waarde dan het eigen gelijk wordt beschouwd en dat er in deze tijd telkens weer opnieuw op zulke kernwaarden moet worden gewezen om de samenleving niet in verval te doen geraken.

En hoe was het gesteld met de verhouding tussen 'Wahrheit' en 'Dichtung' in de beschrijving van de vierde musketier, voor wie het gezelschap van zijn drie vrienden zo iets onbereikbaars leek, dat hij in de titel van Dumas' roman niet eens voorkomt, ook al is hij de eigenlijke held? Een terugblik op zijn leven leert, dat er tussen hem en zijn personage eveneens een wijde kloof van misverstanden en historische onjuistheden gaapt. Zijn jeugdige overmoed en ronduit onbesuisde optreden stempelen hem tot een typische Gasconjer, wiens naam en landsaard aan die van Basken doen denken. Hij werd door Dumas zelf vergeleken met een moderne uitgave van Don Quichot, dat wil zeggen een ridderfiguur zonder harnas, maliënkolder en dijplaten, minder beschouwelijk ingesteld dan zijn grote voorganger en meer behept met concrete dadendrang.⁸ Zijn focus is weliswaar voortdurend gericht op onbereikbare idealen, maar wordt doorkruist door ogenschijnlijk gemakkelijk te behalen successen op de korte termijn. Zonder rammele harnas laat Dumas hem Nicolas Fouquet, de ijdele 'surintendant' van koning Lodewijk XIII, arresteren, maar het verhaal over de man met het ijzeren masker, de tweelingbroer van Lodewijk XIV, rammelt historisch wél aan alle kanten, ook waar het Fouquets directe bemoeienis ermee betreft. Er staan standbeelden van d'Artagnan in Auch en Condom, maar niet in zijn geboorteplaats Lupiac. In de romans van Dumas blijft hij ongetrouwd na de moord op Constance Bonacieux, terwijl hij in werkelijkheid getrouwd was met een baronesse van Sainte-Croix. Hij figureerde in het complot van kardinaal Richelieu om het bewind van de jonge koning Lodewijk XIII en zijn aanzienlijk minder onervaren

echtgenote, Anna van Oostenrijk, omver te werpen en om zelf het Franse leger aan te voeren tegen de hugenoten en de oorlog aan Engeland te verklaren. Tegen deze historisch niet onverantwoorde achtergrond speelt *De drie musketiers* zich af. Trouw aan de koning is levenslang het ideaal van d'Artagnan, waardoor zijn strijd lust een hoger doel dient.

Dat laatste wordt nog wel eens over het hoofd gezien door wie zich gevoelig toont voor een stevige knokpartij, een briljante analyse van de schermkunst of een door niets te schokken mentaliteit van de geboren overwinnaar, die zelfs als hij in een tweegevecht het loodje legt, eigenlijk niet verloren heeft. Du Perron las in Nederlands-Indië *De drie musketiers* en zocht vervolgens zijn heil in allerlei pugilistische vechtechnieken, -sportief geweld-, in plaats van zijn lichamelijke weerbaarheid geestelijk te vergroten.⁹ Dat hij zijn tegenstanders vaak te slim af was, bewijst, dat hij, eenmaal op het vasteland van Europa woonachtig, zich de mentaliteit van een nietzscheaanse vrijdenker eigen had gemaakt. Voor de meeste lezers, -en misschien geldt hetzelfde voor Dumas-, belichaamt d'Artagnan een onvervuld ideaal of verlangen, dat niets van zijn aantrekkelijkheid heeft verloren, ook al heeft dat reeds gedeeltelijk aan zijn verwachting beantwoord. Heeft hij het gisteren tot gardeofficier van koning Lodewijk XIV gebracht, dan nog dateert zijn gretigheid om tot het gilde der musketiers toe te treden van vandaag. De titel van zijn roman lijkt Dumas vooral te zijn ingegeven om de visie van d'Artagnan op zijn eigen roeping te bevriezen. Wie allang in steden als Athene en Rome is geweest, kan nog altijd door het oude verlangen worden bezielde er een bezoek aan te brengen. Vroeger stelde hij zich er wonderwel wat van voor, toen hij nog niet over voldoende tijd en financiële middelen beschikte om dat te doen. Nu hij daarover naar eigen inzicht beschikken kan, blijft de lang gekoesterde verwachting hem parten spelen. Zo krachtig is het voorstellingsvermogen van een mens, zo dominant de rol die een jeugdige ideaal in zijn leven kan spelen!

Terwijl Dumas zich weinig aan de historische werkelijkheid gelegen liet liggen en zich des te meer bekommerde om de schone schijn, zijn er ook schrijvers die blijk van scrupules op dit punt geven. In dezelfde periode dat ik *De drie musketiers* en andere uit het Frans vertaalde

boeken van zijn hand las, waaronder een vertaling van *Les compagnons de Jéhu* over een complot ten tijde van het Directoire en het begin van het Consulaat, las ik een boek met een hoog Eftelinggehalte dankzij de tekeningen van Anton Pieck, *Madame Royale. De prinses in de schaduw*. Dat boek van Maria de Lannoy pretendeerde niets meer of minder dan op de tot nu toe onbekende memoires van prinses Marie-Thérèse gebaseerd te zijn, die als enige uit het gezin van Lodewijk XVI en Marie-Antoinette de verschrikkingen van de Franse Revolutie had overleefd. Of viel de aanspraak op authenticiteit te herleiden tot dezelfde literaire topos waarvan Dumas en Jacob van Lennep zich bedienden, toen zij zich, voor het ontstaan van hun boeken, respectievelijk op de memoires van Gatien Courtilz de Sandras en het manuscript van Mejuffrouw Stauffacher beriepen? In het eerste deel vertelt Maria de Lannoy, hoe ze in het bezit van de memoires van Madame Royale kwam, de latere hertogin van Angoulême. Ze benadrukt het feit, dat deze memoires geen verzinsels zijn maar regelrechte onthullingen.¹⁰ Dan lijkt ze terug te schrikken van haar eigen bewering, omdat die niet waar is, en haar lezers bij voorbaat om verontschuldiging te vragen: 'Kunnen zij er geen authentiek geheim in ontsluitend zien, dan hoop ik dat zij zich, na kennisname van deze verrassende geschriften, waarin de gebeurtenissen als in een boeiende film worden uitgebeeld, als romanlezers tenminste niet bekocht achten.'¹¹ In het derde deel vult ze haar eerder gedane mededeling over de memoires van Madame Royale aldus aan: 'Ik bied deze gewoon aan als een roman, geprojecteerd tegen een historische achtergrond. Wie er meer in wil zoeken, vergist zich misschien. Maar hij kan ook gelijk hebben.'¹² Schuldbesef en weifelmoedigheid slaan kennelijk toe, zodat Maria de Lannoy lijkt te zeggen, dat ze, niet zonder in te zitten over het waarheidsgehalte van haar eigen boek, de vondst prefereert boven de waarheid, de kunst boven 'het schone der natuur'.

Met haar scrupules, waarvan Dumas niet in het minst last had, maakte ze zelf een einde aan de betovering van haar lezers: de 'eerlijkheid' van de een loont al evenmin als de 'oneerlijkheid' van de ander. In het spel der verbeelding lijkt het waarheidsgehalte van het geschreven woord er niet toe te doen, zolang de indruk van waarachtigheid maar niet verloren gaat. Maar zodra een schrijver van historische

romans op een onwaarheid wordt betrap, valt hij toch een beetje door de mand. Dat geldt voor Dumas, die niet erg in het waarheids criterium geloofde, maar ook voor Maria de Lannoy die qua intentie de waarheid geen geweld aan wilde doen. Wanneer ze komt te spreken over de verwisseling van de dauphin met een reeks valse troonpretendenten, wordt ook de verwisseling van Madame Royale met haar kamenierster Ernestine Lambriquet als een reële mogelijkheid geopperd. 'Zoiets is toch volkomen ongerijmd,' laat de prinses zich dan ontvallen, maar dat weerhoudt Maria de Lannoy er niet van om er het centrale thema in haar roman van te maken.¹³ Handig dekt ze een moeilijkheid in haar roman toe door het probleem van de niet passende kleding te omzeilen: de voor Madame Royale in Parijs aangeschafte kleding en uitzet (de Republiek wil haar op een waardige manier de grens overzetten) wordt door haar geweigerd. Ze wil niets in dank afnemen van haar vervolgers, maar wordt daardoor wel gedwongen zowel de voor het Oostenrijkse hof passende kleding als een uitzet voor haar kamenierster te betalen. De ongerijmde indruk die dat op haar maakt, laat het nog veel ongerijmdere karakter van haar persoonsverwisseling onverlet. Dat laatste valt de schrijfster van deze historische roman aan te rekenen, evenals andere ongerijmdheden. Was Artois, de latere koning Karel X, werkelijk bereid het leven van zijn broer voor de troon van Frankrijk op te offeren, voordat de Franse Revolutie uitbrak, zoals ze beweert, of spéelde hij alleen maar met die gedachte zonder zich van broedermoord bewust te zijn?¹⁴ Hoe kon ze Madame Royale tegelijk als een weinig vooringenomen observatrice en tedere ziel portretteren, terwijl haar onbetrouwbaarheid als getuige van historische gebeurtenissen en haar norske aard algemeen bekend waren? In zijn biografie over het leven van haar moeder beschuldigde Stefan Zweig deze gevangene van de Temple ervan de waarheid te verdraaien. Marie-Antoinette heeft nooit verklaard, dat ze liever gedood wilde worden dan gescheiden van haar zoon te moeten voortleven. Zo'n heroïsche pose paste haar helemaal niet. De geenszins in historische betrouwbaarheid uitblinkende Zweig stelde tegenover de onjuiste getuigenis van haar dochter zijn eigen stelling, dat de afgevaardigden niet *konden* verklaren haar en haar broer te zullen doden, indien haar moeder zou weigeren van haar zoon te worden gescheiden, omdat zij eenvoudig de

bevoegdheid daartoe niet bezaten.¹⁵ Dit lijkt een voor die tijd nogal zwakke redenering, wat hier geen nadere toelichting behoeft.

Ook een op waarheid beluste schrijver manipuleert de feiten en, net als in onze tijd de Amerikaanse president, zijn het daarnaast de historische figuren zelf die zich aan dit euvel bezondigen. De legerbulletins van Napoleon zijn zeker niet minder leugenachtig dan de 'tweets' van Trump. Wat dat betreft, leven we nu niet in nieuwe tijden. Nepnieuws laat zich met andere middelen op een veel grotere schaal dan vroeger verspreiden, maar verandert daardoor allerm minst van karakter. Wat nu verontrustend wordt gevonden, -de onmogelijkheid om de virtuele wereld van de echte te onderscheiden-, was vroeger eveneens een groot probleem. Pas toen de geallieerden tot tweemaal toe als overwinnaars in Parijs verschenen, -de kozakken voorop-, wisten de Fransen in de napoleontische tijd zeker, dat hun keizer was verslagen. Ook het gebrek aan intelligentie waarmee nepnieuws de wereld in gezonden wordt, is nu niet groter dan voorheen. In de *Pravda* stond tot ver na de Tweede Wereldoorlog alles behalve de waarheid en wat nu de wereld aan nepnieuws uit Rusland en Oekraïne bereikt, inclusief gemanipuleerd beeldmateriaal, hakt zeker niet minder ontregelend op de politiek van een getroffen land als de Verenigde Staten van Amerika in. De massaliteit van de georganiseerde inbreuk op de waarheid is nieuw en verontrustend, het verschijnsel als zodanig niet. De anonimiteit en oncontroleerbaarheid van zulk nieuws zijn nevenverschijnselen, van oudsher bekend en nu, met het oog bijvoorbeeld op de Amerikaanse presidentsverkiezingen, hoogstens beter getimed. Niet minder grillig hield Napoleon er volgens madame de Rémusat een beloningssysteem voor zijn generaals en veldmaarschalken op na. Wishful thinking en manipulatie van de feiten dienden slechts één doel: de macht en het aanzien van Napoleon vergroten. Hij ging daarin heel ver, want hij sprak én zweeg te onpas, als hem dat beter uitkwam: 'Al naar de politiek ten opzichte van zijn ondergeschikten of de mate van vertrouwen, die zij hem inboezemden, bewaarde hij soms het stilzwijgen over bepaalde overwinningen of veranderde hij een fout van een bepaalde maarschalk in een succes. Soms kwam een generaal door een bulletin op de hoogte van een actie, die hij nooit verricht of een redevoering, die hij

nooit gehouden had.¹⁶ Wie in deze krankzinnige wereld aan waarheidsvinding doet, zijn ogen niet vertrouwend, streeft het onmogelijke na: hij is een ridder van de droevige figuur, een gefrustreerde muskietier, die met opgeheven hoofd ten onder gaat. Hij behartigt zijn belang zonder voldoende te beseffen, dat hem ook dat niet door de waarheid, de volle waarheid en niets anders dan de waarheid is ingegeven. Maar zijn graduele gelijk ("Hij had meer gelijk dan een ander," zal men hem na zijn dood orwelliaans nageven), schenkt hem meer voldoening dan een onwaarachtig leven in grootse stijl. Dat mag een ander leiden!

Toen hij terugblikte op zijn eigen leven, herinnerde de beroemde fotograaf Félix Nadar zich Dumas nog heel goed, maar hoe echt was de foto die hij van hem had gemaakt, achterstevoren gezeten op een met fluweel en slordig neerhangende koorden beklede bidstoel? Dumas' volwassen dochter Marie staat naast hem en slaat beschermend haar beide armen om zijn schouders (iets doende wat hij veeleer bij haar had moeten doen), terwijl er een soort rozenkrans van haar ceintuur naar beneden valt. Ze werpt een even bigotte als toegeeflijke blik op haar vader, maar kijkt ook op hem neer. Wat is er realistischer dan een foto, zou men kunnen denken. Nadar wist wel beter, want hij 'nam' geen foto, maar 'componeerde' een fotografisch portret waaraan hij de nodige retouches aanbracht: 'Zo moest ik bijvoorbeeld in het sympathieke gezicht van Dumas, destijds de populairste aller schrijvers, diens exotische trekken accentueren en de overeenkomst tussen zijn profiel en dat van een aap (die Darwin op slag gelijk leek te geven) overdrijven, door bovenal het wezenlijkste bestanddeel van zijn *karakter* scherper te doen uitkomen, te weten zijn buitengewone, oneindige goedheid.'¹⁷ Nadar wilde een expressieve foto van Dumas' gezicht maken, deed alsof hij een schilder was en gaf zodoende een vertekend beeld van de werkelijkheid in zijn atelier. Zijn haarscherpe momentopname laat een selectie zien van wat hij de moeite waard vond. Vooroordelen bevestigend toonde hij aan, hoe zelfs het meest realistische beeld van een ander eigen inzichten verraadt: 'Ik maakte de al te puntige neus van het model stomper, de smalle neusgaten wijder, de als in een vriendelijke glimlach licht oplopende lijn van de oogleden schuiner, de dikke, altijd voor een kus naar voren staande onderlip dikker,

Félix Nadar: ongedateerd portret van Alexander Dumas en zijn dochter Marie

zoals de Mesopotamiërs deden, ik overdreef de omvang van de krachtige proconsulnek, verzuimde niet zijn ragebol meer te kroezen en te pluizen en vergat evenmin, als laatste detail, de schelp van zijn microscopisch kleine oor nog kleiner te maken.¹⁸ Het is een mooie of (zo men wil) goede foto geworden, maar de ruimte boven de hoofden van

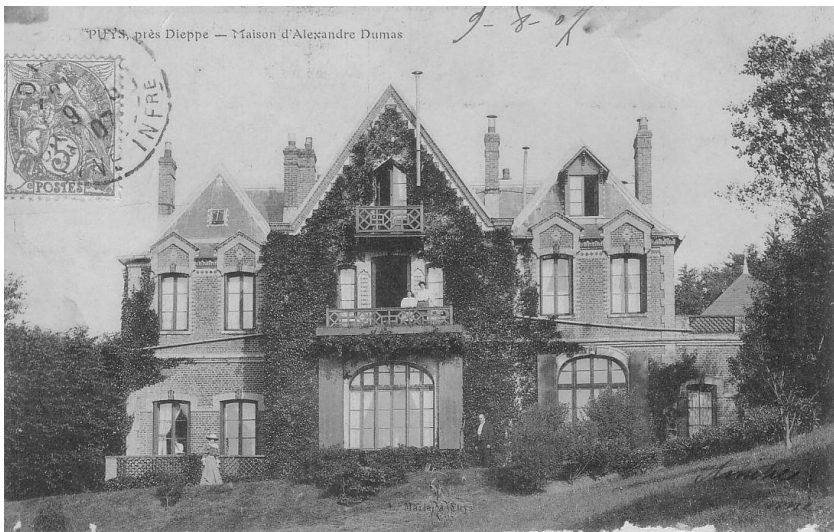
de afgebeelde personen is veel te leeg, wat het nodige te denken geeft over Nadars gevoel voor verhoudingen. In het verlengde van wat hiervoor te kennen is gegeven, valt ieders streven naar waarachtigheid bij nader inzien tegen. Nadar voldeed er niet minder aan dan Maria de Lannoy en Dumas zelf, scrupules of een gebrek aan scrupules ten spijt, maar wat desondanks telt, is het per definitie onvolmaakte resultaat van het streven op zich: de indruk van waarachtigheid. Men kan, wat dat betreft, de lat niet hoog genoeg leggen door net te doen, alsof het onmogelijke binnen handbereik ligt.

Dumas was een goed mens, 'le bon Dumas', zoals Théophile Gautier hem noemde. Zelf ging Gautier als 'le bon Théo' door het leven, alsof de overige romantici en later de Parnassiens notoire rotzakken waren. Dumas dankte zijn morele epitheton ornans aan het feit, dat hij bij de

'Monte-Cristo', het huis van Dumas in Port-Marly

ingang van zijn nieuwe huis in Port-Marly een wijwatersbakje tegen de wand had laten maken in de vorm van een marmeren schelp, het bekende motief voor barokke versieringskunst, waarin hij zilvergeld had gestopt voor wie daaraan behoefte had. Jarenlang leefden anderen op zijn kosten. In plaats van een greep uit de kassa, deden zij een greep uit Dumas' wijwatersbakje. Op die bijna letterlijke verzinnebeelding van het begrip 'grijpstuiver' zinspeelde hij tegen het einde van zijn leven, toen hij tegen zijn zoon zei, dat het leven hem bijna niets had gekost. Met een paar stuivers op zak was hij vanuit Villers-Cotterêts de wijde wereld ingetrokken. Hoe had hij niet van het leven genoten en wat had het hem uiteindelijk gekost? Dezelfde stuivers die hij van huis had meegenomen, had hij nog steeds. Het leven of het lot was hem uitzonderlijk goedgezind geweest! Dat hij voor kost en inwoning van zijn zoon afhankelijk was, vergat de dementerende goedgezakhelpe, die het bovendien niet zonder verpleging stellen kon. Hij was inderdaad 'le bon Dumas', maar, behalve 'te goed voor deze wereld', ook te spontaan en te dominant in gezelschap om voor een zichzelf wegcijferend medemens door te gaan. Eugène Delacroix had in zijn dagboeken en brieven veel op hem aan te merken. Hij wilde hem weliswaar diens epitheton niet onthouden, maar verweet 'le bon Dumas',

In dit huis van zijn zoon te Puys bij Dieppe is Dumas gestorven

dat hij in gezelschap altijd over zichzelf sprak, dat hij nog afgezien daarvan munt sloeg uit zijn productie van te veel bladzijdes tekst in plaats van uit zijn talent en dat hij zijn jonge maîtresses te veel afmatte.¹⁹ Steeds liet de schilder een positieve vermelding van Dumas vergezeld gaan van een aanmerking. Zo hekelde hij de 'woordenvloed' van Dumas, diens minuscule detaillering van personages en 'verwarrende pietluttigheid', maar bezweek hij niettemin voor zijn charme.²⁰

Waarom geef ik mij toch zoveel moeite, vraag ik mij intussen af, om het doen en laten van de held uit mijn jeugd in filosofisch en ethisch opzicht te vergoelijken? Is dat uitsluitend om nostalgische redenen, omdat het aangenaam is zich in een bekend verleden te verlustigen en de contouren daarvan te koesteren tegenover de onbegrensde mogelijkheden van de toekomst? Of is dat een gevolg van het groeiende onbehagen, dat heden en verleden ook in psychologisch opzicht onkenbaar zijn, waardoor elk gefundeerd oordeel over een man als Dumas noodzakelijk iets vluchtigs heeft? Toen ik onlangs Du Perrons *Het Land van herkomst* herlas, werd ik in die laatste opvatting gesterkt door een citaat van André Malraux: 'Men moet in zichzelf iets anders zoeken dan zichzelf om zich op de lange duur aan te zien.'²¹ Hoe uitwisselbaar is de ene ik-figuur niet tegen de andere en hoe ontsnapt de eerste persoon ooit aan de aandacht van de derde persoon in zichzelf? Wie memoires schrijft of een autobiografie, is nooit degene die hij was, waaraan alleen al de 'honnête homme' die hij had moeten zijn, hem voortdurend herinnert. Soms valt de stem van de verteller met die van hem samen, maar dat hoeft niet. De stem van het geweten, toegespitst op de moraal, kan aan de schoonheid een ondergeschikte plaats toekennen, wat voor een estheet van het type Oscar Wilde op een vergrijp tegen de moraal neerkomt. Uiteindelijk is ook een estheet onderworpen aan het 'ethisch consigne' van de historicus. Zodra een schrijver van een bestaande ik-figuur een personage maakt en door over hem mededelingen te doen, hoe persoonlijk ook, zichzelf depersonaliseert, staat de waarheid buiten spel. Alleen de indruk van waarachtigheid kan hem redden van het ongeloof dat hem ten deel zou moeten vallen. Wat heeft het dan voor zin hem op een onwaarheid te betrappen, indien hij slordig met zijn bronnen omgaat, zoals Dumas placht te doen,

of indien hij meer in het algemeen de vondst verkiest boven de waarheid, aangezien zijn keuze om dat te doen min of meer inherent aan het menselijk bestaan is? Een moderne psycholoog of neurobioloog kan haarfijn aantonen, dat het verschil tussen 'Dichtung' en 'Wahrheit' zo minimaal is, dat een lezer daar geen punt van moet maken. Suggesteerde een man als Swaab niet, dat zelfs rechters zich van een oordeel over een verdachte dienen te onthouden, omdat niet vaststaat en evenmin ooit kan worden vastgesteld, dat wie bijvoorbeeld een moord op zijn geweten heeft, daarvoor verantwoordelijk is (hij deed 'slechts' wat hij doen moest, of hij dat nu wilde of niet) en omdat hij in zijn huidige staat niet lijkt op de man die hij eens was?²² Dit type redenering onthult een principiële tegenstrijdigheid, want het gaat van de onveranderlijkheid van een mens uit, wanneer de vrije wil in het geding is, en van zijn veranderlijkheid, wanneer hem eigenlijk een straf zou moeten worden opgelegd. Een rechter, die een ontoerekeningsvatbare moordenaar ('ontoerekeningsvatbaar' in combinatie met 'moordenaar' is in de ogen van Swaab waarschijnlijk een pleonasme) een straf met tbs oplegt, kan wegens die straf in gewetensnood raken. Maar zou de gewetensnood van een rechter die het recht op zijn beloop laat, niet veel groter zijn, wanneer zo'n moordenaar recideert? De dilemma's stapelen zich hier net zo hoog op, totdat men als een tweede d'Artagnan ernaar snakt zich in een duel te kunnen bewijzen: een simpel tweegevecht wordt met een enkele uithaal van zijn degen beslecht. Daarentegen beslist een steekspel met woorden niets. Vriend en vijand laten zich in het ene geval zeer wel van elkaar onderscheiden, althans voor de duur van het gevecht, maar zijn in het andere juist vrienden van elkaar of zulke gezworen vijanden, dat zij, over het hoofd van een denkbeeldig publiek heen, hun gelijk willen halen: van een 'duel' in de eigenlijke zin van dat woord is dan allang geen sprake meer.

Vanaf het allereerste begin is één ding in *Het Land van herkomst* duidelijk. De psychologische ontwrichting van Arthur Ducroo, het alter ego van Edgar du Perron, blijkt uit zijn waarneming van de werkelijkheid, in dit geval de willekeur waarmee de wijzers van de grote klok in de Eiffeltoren oplichtten. Goeraëff liet hem daar op zijn manier naar kijken: "Heb je er enig besef van hoe de lichtreclames op ons inwerken,

Ducroo? Hoe ze ons kunnen beletten om bijvoorbeeld de maan te voelen? Heb je ooit voor jezelf kunnen uitmaken, wat je precies denkt van de nieuwe lichtreclame op de Eiffeltoren: die gele kring om een wijzerplaat, met één wijzer die groen en één die geel is? Waarom weer die kleur geel? Waarom is zo'n wijzer niet rood, blauw of violet, wat toch eerlijker geweest zou zijn en precies even makkelijk te realiseren?"²³ Ducroo bepeinsde hardop, dat Parijs zichzelf niet meer is: "Hoe meer je iets kent, hoe minder reëel het worden kan."²⁴ Het omgekeerde is trouwens ook mogelijk, want 'achter de stompzinnigste gezichten' ontwaarde hij 'proeven van het monster' en als hij in een Arabische wijk zou rondlopen, ontwaarde hij 'minder monsters dan er op dat trottoir daar voorbijgaan'.²⁵ Voor islamofoben is die laatste gedachte van Ducroo bepaald onthullend, want het werkelijke gevaar schuilt volgens hem niet in een Arabische wijk, maar in de mensen die er langs lopen. Net als op een foto van Nadar is de werkelijkheid te realistisch of onrealistisch van aard om aan iets getoetst te kunnen worden, waardoor 'men' (in dit geval Ducroo) 'vrijwel geruïneerd' is, wanneer een erfiskwestie zich bij de perikelen van visuele aard voegt.²⁶ Wat rest een mens, als er niets van het oude zichzelf is gebleven? Daarop gaf Du Perron in zijn grootse roman het antwoord. Wat zo iemand vooral niet moet doen, is proberen een antwoord op de vraag te geven, wat te verkiezen valt: de vondst boven de waarheid of de waarheid boven de vondst.

In de terugblik op zijn leven wist Ducroo zich geen raad. Hij ervoer de werkelijkheid als iets wat hem psychologisch veranderlijker maakte dan hij ooit voor mogelijk of gewenst had gehouden. Door een 'economische verandering' (lees: de erfiskwestie) werd hij een ander, en hij niet alleen, dat gold ook voor zijn vrouw: er ontstonden bij gebrek aan kapitaal 'twee nieuwe mensen, wat op zichzelf een treffende combinatie kan geven, maar wat toch een soort...verraad is ten opzichte van de mensen waarmee je begonnen bent'.²⁷ Zo jong als zij nog waren, raakten zij vervreemd van hun oude zelf en alles wat daarbij hoorde, zoals het sfeervolle landgoed Grouhy dat zijn ouders kochten, toen zij uit Nederlands-Indië terugkeerden naar Europa. Dat witte kasteel was ook toen al een illusie, hoe sterk die ook in stand werd gehouden: 'Achter het raam, thuis, met het licht buiten over het gras, als de

bomen hun eigen karakter verloren, was de illusie sterker. Het sterkst vanuit het raam van mijn moeders kamer, als de kamer zelf in het donker lag. Maar terwijl ik dit schrijf, voel ik de onjuistheid die kamer op te roepen, mij te bedriegen met een herinnering die alleen nog maar uit een vals verleden bestaat.²⁸ In werkelijkheid was Grouhy een arena, waar 'eindeloze botsingen' tussen mensen plaatsvonden die elkaar het licht in de ogen niet gunden, 'de ruziehaard die elk ogenblik ontbranden kon, het gekkenhuis nog voor het een ziekenhuis werd'.²⁹ Wat aan dit proza opvalt, is de onmacht van de schrijver, die in weerwil van alle bespiegelingen over de waarheid (waaronder hij de historische werkelijkheid van destijds verstond) het spoor niet geheel en al bijster is. Hij weet de waarheid nog van haar tegendeel te onderscheiden, maar de grens die hij daartussen trekt, is onwerkelijk. Slechts wanneer men het verleden onder de loep neemt, zo lijkt hij te denken, nemen de gedane zaken geen keer: 'Alleen het verleden laat zijn brokstukken groeperen, en het heden dat ik soms aanvat, verbergt altijd iets anders. Er is een oplichterij door het leven die erger is dan die door 'notarissen', en het is niet alleen de zekerheid van de dood waardoor men het gevoel heeft altijd opgelicht te zullen worden, men wordt het soms zonder erbij geweest te zijn, verslagen in onbekende oorden zonder te hebben kunnen voelen zelfs, dat het gebeurde. Men merkt eerst later, hoe onherroepelijk het was, machtelozer en dieper vernederd naarmate het niet plaatsvond in een wereld die men verachten kan'.³⁰ Is de 'oplichterij' waarvan Ducroo hier gewag maakt, wel zo strikt tot het verleden te beperken? Voor zover er een notaris aan te pas komt, klopt dat wel zo'n beetje, maar waar het leven door de dood wordt 'opgelicht', strekt zijn onzekerheid zich ook over het heden en de toekomst uit.

De ontwikkeling die Du Perron als schrijver doormaakte, vertoonde een grote overeenkomst met mijn eigen ontwikkeling, want afgezien van zijn amoureuze avonturen en niet geringe verbittering, tot uitdrukking komend in een eindeloze reeks 'affaires' en kennelijk ingeschapen behoefte aan 'verachting van de wereld',-mij wezensvreemd-, gaf hij blijk van dezelfde problematische verhouding tot de werkelijkheid, waaronder ikzelf geleden heb. Voor mij was zijn boek een even welkome als noodzakelijke leeservaring die als een vervolg kon dienen op

al wat Dumas mij als historische werkelijkheid had voorgespiegeld. In de tijd dat het alter ego van Du Perron, -op zich ook al weer een onwerkelijke typering van iets of iemand-, aan zijn tante Luce romans van Dumas voorlas, was er nog niets aan de hand.³¹ De overzichtelijkheid van het leven stelde hem voor niet al te moeilijke keuzes, waarvan de consequenties hem duidelijk waren. Bestond er een voorouder die 'naar voldoening' als musketier onder d'Artagnan gediend had, blijkens een door de laatste persoonlijk ondertekend certificaat, dan schonk hem dat zonder meer voldoening.³² De bijgedachten kwamen pas later, toen de prachtige tuin van Grouhy, 'waarin men zijn eigen warmte als een blijvende zomer begint te voelen', aan een minder paradijselijke omgeving of aan meer winterse omstandigheden deed denken.³³ De bijgedachten overvielen hem, toen hij overwoog, dat Grouhy het Gedong Lami, dat wil zeggen het ouderlijk huis van hemzelf, voor zijn zoontje Guy zou kunnen zijn.³⁴ De bijgedachten kwelden hem, toen hij constateerde, dat het portret van zijn moeder op 28-jarige leeftijd een 40-jarige vrouw te zien gaf, en dat zijn literaire portret van Jane altijd iets anders dan zichzelf zou weergeven, welke woorden hij ook koos om haar van top tot teen te beschrijven.³⁵

Toen ik in mijn studententijd, samen met mijn beste vriend Gistoux bezocht, werd ik op mijn beurt gekweld door een bijgedachte, want hoe was het mogelijk dat onze gulle gastheer een notaris bleek? Op weg naar La Roche om het leven van een leeftijdgenoot te herdenken, die daar meer dan anderhalve eeuw geleden inspiratie voor zijn sonnettenkrans had opgedaan, noemde mijn vriend mij Wijdenes en ik hem Ducroo, terwijl ik liever van rol had willen wisselen. Nog steeds heb ik een grote bewondering voor Du Perron om zijn complexe observaties van de werkelijkheid, zoals wanneer hij over het overcomplete karakter van de melancholie komt te spreken en vaststelt, dat soms 'de melancholie van de herinnering al in de ontmoeting zelf aanwezig is; dat de ontmoeting tegelijk plaatsheeft en toch al onherroepelijk voorbij is, met de smaak van eerste en laatste maal, met het *essentiële* van de ontmoeting' waarin alles wat er niet toe doet reeds bij voorbaat is 'weggefilterd'.³⁶ Met werkelijkheidszin als zodanig heeft dit niets meer te maken, terwijl de als onmogelijk te kwalificeren ervaring, in psychologisch opzicht, toch onmiddellijk herkenbaar is. Mijn vriend

en ik behoorden tot een uitstervend ras, (ik spreek erover in de verleden tijd, omdat hij twaalf jaar geleden gestorven is), voor wie het verleden niet dood was: wij getroostten ons moeite om op voet van gelijkheid met historische figuren te verkeren. Zijn er tegenwoordig nog zulke studenten op een letterenfaculteit, die met het oog op hun toekomst bereid zijn om hun hele ziel en zaligheid te verpanden aan het verleden? Of is de kunst van het weglaten en exciperen ook op het niveau van het wetenschappelijk onderwijs al zover doorgedrongen, dat de meesterwerken van Multatuli en Couperus voor moderne lezers moeten worden herschreven?

Toen ik onlangs op Henkenshagen aan een diner aanzat, georganiseerd door de weduwe van mijn vriend, moest ik aan hem denken: wij bewonderden de schrijver van *Schandaal in Holland*, die met dit verhaal een stilistisch meesterwerk afleverde en met de veelzijdigheid ('omnipotentie' had ik bijna geschreven) van zijn kijk op een berucht schandaal in de achttiende eeuw garant stond voor een even eerlijk als gedetailleerd verslag van wat zich onder meer op Lindenoord te Wolvega en op Henkenshagen te Sint-Oedenrode had afgespeeld. Als 'reconstructeur' van de infame geschiedenis en niet als zedenmeester deed hij iets wat eigenlijk niet kan: hij hield zich op afstand van Onno Zwier van Harens schoonzons, liederlijke en op geld beluste regenten, zonder al te hard over Onno Zwier van Haren zelf te oordelen. Diens eigen weergave van het in zijn bibliotheek te Wolvega voorgervallene diende hem daarbij tot leidraad. De Friese edelman was zich daar met twee van zijn dochters aan 'criminele badinerie' te buiten gegaan, dat wil zeggen aan een al te libertijnse scherts, die in het verlengde daarvan waarschijnlijk niet tot 'vleselijke conversatie' had geleid.³⁷ Tot in een *Noot* aan het einde van zijn verhaal hield Du Perron staande, dat hij afkerig was van 'onsmakelijke onkiesheden', maar niet van de 'smakelijke kiesheid' (hier openbaarde zich de onderhoudende verteller die Dumas ook was): 'Het drama van de Censi's had ook nooit opgerakeld moeten worden. Vergeleken met Onno Zwier was de oude Censi een veel grotere booswicht, maar het verschil tussen de Italiaanse Renaissance en onze achttiende-eeuwse regententijd in aanmerking genomen, mogen wij toch niet klagen.'³⁸ De op het allerlaatst in een aparte *Noot* alsnog uitgesproken veroordeling van Onno Zwier

van Haren wordt in een bredere context geplaatst en zo weer enigszins tenietgedaan. Steeds wisselende perspectieven (een andere omschrijving voor een 'omnipotente' kijk op de loop van de geschiedenis), metaforen in het algemeen en vergelijkingen van de ene historische figuur met de andere in het bijzonder relativeren het belang van waarheidsvinding en dus ook het antwoord op de vraag over wat verkieslijker is: de waarheid boven de vondst of de vondst boven de waarheid. Du Perron begreep het verraderlijke karakter van de waarheid en toemde zijn zedelijke verontwaardiging over andermans doen en laten in. Hij luchtte die niet, maar scheen ingenomen met de hoeveelheid schandaal verwekkende incidenten in eigen land, niet ongunstig afstekend tegen die in andere landen.

Du Perron verkeerde als schrijver niet in een benijdenswaardige positie, want hij voelde zich gedwongen aan de dingen voorbij te kijken. Misschien is 'gedwongen' niet het juiste woord en moet dat 'gerechtigd' zijn bij ontstentenis van hun werkelijke aanwezigheid. Zo ervoer hij zijn stille jeugdliefde: 'Het is voor mij het bewijs geworden, dat een vrouw maar een symbool is, een bliksemafleider voor de gevoelens die we beschikbaar hebben.'³⁹ Hij zou nooit 'het wezenlijkste' kunnen opschrijven, 'omdat het te dichtbij en te levend is'.⁴⁰ Het contrast tussen zijn onmacht en 'omnipotentie' had niet schriller kunnen zijn. Dat, gevoegd bij de politieke onmacht van een land als Frankrijk om zich tegen het fascisme van Mussolini en het nationaalsocialisme van Hitler te verzetten, deed hem het ergste voor de toekomst vrezen. Wat kon hij daar in zijn eentje tegenover stellen? In *Het land van herkomst* wist hij niets anders te verzinnen dan 'nieuwsgierigheid' en 'hoop', waarvan het weinig wenkende perspectief hem op de been moest houden. En waarom stelde hij zich met zo bitter weinig tevreden? Om geen andere reden dan dat het hem veroorloofde zich binnen één minuut met zijn dood te verzoenen. Alleen uitgerust 'met een voldoende kwantum pessimisme' zou het hem lukken de resterende tijd te trotseren, zo liet hij zijn lezers weten.⁴¹ Een bombardement van de Duitse luchtmacht, leukemie of angina pectoris waren de meer praktische invullingen van het thema van de ondergang, dat hem in zijn greep hield. Behalve 'nieuwsgierigheid' en 'hoop' was er nog iets wat hem persoonlijk levensvreugde schonk, blijkens het hoofdstuk *Joies de Meudon* in *Het*

land van herkomst. Een wandeling met Jane verrichtte wonderen: 'Wat verder zullen wij lopen over gras, langs mollige en nog altijd kokette alleeën. Ze staan als een grote ster op elkaar, een tunnel lokt, als de variant en voortzetting tevens van een andere tunnel, het zonlicht valt hier met scherpe hoeken binnen, alsof de opstelling van de boompartijen de stralen op een bijzondere manier ondervangen, schuin afkappen en zijdelings verder kaatsen.'⁴² Vrouwelijk en landschappelijk schoon, beide in een woord als 'koket' gevangen, troostten hem in zijn malaise. Wie de bladzijdes aan het einde van *Joies de Meudon* leest, zal onwillekeurig denken aan soortgelijke beschrijvingen van het Bois de Boulogne in Marcel Prousts meesterwerk.⁴³ Du Perron komt in de buurt van deze grootmeester, wanneer hij zijn beschrijving van het Bois de Meudon, overgaand in het park van Saint-Cloud, aldus vervolgt: 'Er is ergens een terras ook, met diepe hoeken in de stenen balustrade, waar de aanwezigheid van mensen niet meer hindert. In de schemering zit men daar toch alleen, de stemmen van de mensen klinken gedempt, zij zitten als wijzelf halfverborgen op een bank of dalen geruisloos langs het grote bloemperk in het midden. De bloemen verliezen hun kleuren in het komende donker. Daarachter, waar Parijs begint, ziet men nog een roze gloed, de eerste lichten gaan op. Wij lopen terug langs de Seine. In de duisternis beginnen wij een gesprek dat niets meer met het decor heeft uit te staan.'⁴⁴

In mijn herinnering komt hier alles samen: wat ik bij Proust heb gelezen over het Bois de Boulogne, bij Du Perron over de omgeving van Gedong Lami, de tuinen van Grouhy en het Bois de Meudon, overgaand in het park van Saint-Cloud, en wat ik ooit zelf gezien heb toen ik over de licht oplopende weg van Saint-Leu naar Parijs liep, die mij op zijn beurt deed denken aan de kunstmatige glooiing van de weg bij de Pettelaarse Schans en de ingang van het Sterrenbos, even voorbij het landgoed van De Gruyter in Den Bosch, waar mijn as onder de 21^e beuk links zal worden verstrooid,-een 's zomers zeer drachtige rode beuk die kan concurreren met de rode beuken in de tuin van het Noordbrabants Museum-, de geheimzinnige schilderijen van Pyke Koch met titels als *Songe d'une souvenir* (of net andersom), waarop het frisse groen van weilanden en deels geschoren gazons, van oude

heggetjes en bomen in de schemering steeds donkerder lijkt te worden, en de bomen op Lindenoord, waarvan Onno Zwier van Haren de eiken vergeleek met een tragedie van Corneille en de populieren met een drama van Racine.⁴⁵ Ik mag dan wel een rustieke desperado zijn, die zonder 'ethisch consigne' (veeleer een reddingsboei à la Huizinga dan een morele verplichting of genoegdoening) en zonder 'nieuwsgierigheid' en 'hoop' à la Du Perron in de verraderlijke veranderlijkheid van de werkelijkheid verdwaald zou zijn, toch heeft mijn hang naar het aardse paradijs mij alles doen overleven wat ongewild of tegen mijn zin mijn pad doorkruiste. Of ik mijzelf nu eens als een al te beweeglijke vogelverschrikker aanzag, dan weer als een dynamische navelstaarder, doet er niet toe, want het in- en uitwendige van de natuur heeft mij altijd mateloos geboeid, tegenwicht tegen een vijandige buitenwereld geboden en ten diepste rust geschonken. De natuur, 'waarin wij ons nimmer met vertrouwen zullen onderdompelen zonder schoner en warer te verrijzen', zoals Vosmaer zei, strekt haar zelfreinigend vermogen over haar bewonderaars uit.⁴⁶ Tegelijk vind ik het moeilijk mijn houding te bepalen tegenover diezelfde buitenwereld, waarvan de onredelijkheid mijn verstand ver te boven gaat.

Om het minste of geringste raak ik ontregeld, bijvoorbeeld wanneer ik in het verlengde van de realiteitszin van Dumas en Du Perron met een onbezonnen tweet van Donald Trump wordt geconfronteerd. In het *Brabants Dagblad* van 8 december 2017 valt te lezen, hoe hij reageerde op een filmpje van twee jongens, van wie de een de ander, die nota bene op krukken liep, in elkaar sloeg. Tommy Wieringa had het filmpje op *YouTube* ook bekeken en oordeelde: 'Het was een smerige geweldsdaad, die bovendien werd gefilmd door iemand die stond te lachen, terwijl het gebeurde.' Het weerloze slachtoffer lag bewegingloos op de grond en werd herhaaldelijk tegen zijn hoofd geschopt. Wieringa vervolgde: 'Het werd nog weerzinwekkender, toen Trump tweette, dat in het filmpje een jongen op krukken in elkaar werd geraamd door een moslimmigrant.' De dader bleek achteraf helemaal geen moslim te zijn, maar een zeer inheemse inwoner van Edam-Volendam. Trump of het Witte Huis wenste zijn 'potsierlijke blunder' (aldus Wieringa) niet toe te geven, integendeel, het maakte immers niets

uit, of de dader een moslim was of niet, 'omdat de dreiging van moslimgeweld wel degelijk reëel is'. Wieringa stelde er zijn eigen redenering in de vorm van een conclusie tegenover: 'Als Trumps overtuigingen niet stroken met de feiten, dan deugen de feiten niet.'⁴⁷ Hetzelfde zou Poetin kunnen zeggen, wanneer experts onomstotelijk bewijs voor de Russische bemoeienis met de ondergang van de MH17 leveren. Waarom weet ik mij geen raad, als ik zoiets lees? Omdat een aantoonbaar onjuist vermoeden voor waar wordt aangenomen? Nee, want van een schurk kan men verwachten, dat hij zich ten koste van een onschuldige moslim vrijpleit. Het zou me niet verbazen, als Joseph Göbbels de Kristallnacht indertijd aan joodse zelfhaat toedichtte en, in afwachting van nader onderzoek, de aanstichters alvast prees voor hun vergeefse poging om brandende synagogen te helpen blussen. Omdat op grond van de redenering van het Witte Huis niet alleen één persoon verdacht kan worden gemaakt, zonder schijn van bewijs, maar iedereen? Nee, want wie extreme denkbeelden huldigt, zoals Donald Trump, heeft er belang bij zoveel mogelijk tegenstanders schrik aan te jagen. Dat ergerlijke mechanisme is zo herkenbaar, dat mij dat niet al te zeer verontrust. Omdat een postmoderne versie van de waarheid in geval van de ondergang van de MH17 eindelijk door zijn ouderwetse tegenhanger wordt gepasseerd? Nee, want hoe meer precisie er op het gebied van de waarheidsvinding mogelijk is, des te meer waardering ik er voor kan opbrengen. Wat mij pas echt tot nadenken stemt en vervolgens radeloos maakt, is de conclusie van Tommy Wieringa. Men kan in een betoog een draai aan de feiten geven, maar dan is bekend wat het vertrekpunt van een redenering is geweest. Zo valt te achterhalen dat de dader geen moslim is geweest. Kan men echter ook feiten tegen overtuigingen uitspelen? Het juiste antwoord op die vraag zou volgens Wieringa moeten luiden: nee, natuurlijk niet! Wie een feit niet laat deugen, deugt zelf niet. Hoe graag ik hem daarin ook zou willen bijvallen, toch lukt me dat niet helemaal, want in een wereld waarin alles 'nur ein Gleichnis' is, kan het object van een vergelijking nooit met zijn beeld samenvallen. De waarheid in de vorm van een feit of een deel van de historische werkelijkheid laat zich niet ongekleurd, dat wil zeggen zonder inmenging van de menselijke geest, betrappen. Zij vertegenwoordigt, het 'ethisch consigne' ten spijt, altijd een belang.

Daarom valt het ongelijk van Trump inzake het moslimgeweld niet objectief aan te tonen, maar kan men slechts over het belang ervan redetwisten, zoals Nietzsche in dit verband zou hebben opgemerkt. Hij erkende geen enkele objectieve waarheid, maar maakte haar ondergeschikt aan het standpunt van een waarnemer. Hoewel elke waarheid zonder (letterlijk) het standpunt of (figuurlijk) het perspectief van een waarnemer ondenkbaar is, geloof ik toch dat men van een min of meer objectief gegeven kan uitgaan, als het verleden in het geding is: de 'smerige geweldsdaad' is niet begaan door een moslimmigrant. De ramp met de MH17 mag door veel raadsels omgeven zijn, toch zal de waarheid ooit in de vorm van een communis opinio zegevieren. Maar hoe feitelijk is een toekomstverwachting, die slechts voor een deel op feiten berust? In welke richting laat de lijn van een overzichtelijk en in die zin vrij te exploiteren verleden zich via het onvoltooide heden naar de toekomst doortrekken? De knapste futuroloog moet daarop het juiste antwoord schuldig blijven,-hij kan er slechts een slag naar slaan-, zo weerbarstig is de waarheid. Zij stelt een norm, die geldig is voor heden, verleden en toekomst, als zodanig een aanvechtbaar waardeoordeel representerend, en stelt een feit vast, aan de ware toedracht waarvan tot nu toe niet getwijfeld hoeft te worden. Beide soorten waarheden bevatten genoeg onzekere elementen om er geen absoluut belang aan te hechten. Wie de ene soort waarheid in pacht meent te hebben zonder met tegenspraak rekening te houden, of de billijkheid daarvan te erkennen, is even verkeerd bezig als wie de andere soort waarheid op de toekomst betrekking laat hebben en daaraan bovendien een norm verbindt. Als hij dat laatste doet en die aan anderen oplegt, wordt hij al gauw voor een fatsoensrakker versleten,-een moraalridder van de ergste soort-, maar dat kan alleen als een moraalridder van de minst erge soort in navolging van Du Perron zijn stem tegen hem verheft.

Wie de waarheid verkiest boven de vondst loopt het gevaar voor een moraalridder van de minst erge soort te worden versleten. Hij speelt met andere woorden een enigszins bedenkelijke rol, maar lijkt vanuit zijn invalshoek voor het minste kwaad gekozen te hebben, omdat hij de vondst nu eenmaal als een schitterende leugen beschouwt. Er valt genoeg op de waarheid af te dingen, naar gebleken is, waardoor zowel

het proces als het terrein van waarheidsvinding (om over de persoon van de waarheidsvinder zelf nog maar te zwijgen) hinder kunnen ondervinden van al wie daarover rapport uitbrengen. Dat in aanmerking genomen, wil ik toch proberen een antwoord op de volgende vragen te geven: blijkt uit het oeuvre van Dumas, dat hij het met de waarheid niet al te nauw nam en net zo onzorgvuldig met zijn bronnen omsprong als hij dat bij het schrijven van *De drie musketiers* heeft gedaan? Daartoe kan zijn beschrijving van het leven van de hertogin van Berry dienstig zijn, waarover hij behalve in *Mes mémoires* (1852-1856) zijn licht heeft laten schijnen in *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt* (1833) en in *Les Louves de Machecoul* (1858). Bij de beantwoording van deze vragen kan gebruik worden gemaakt van één van de beste boeken die over de schele hertogin verschenen zijn, te weten dat van Frédéric Bastet, *De schele hertogin. Gedenkschriften van Marie-Caroline de Berry* uit 2012. Dat boek biedt niet alleen een indringend kijkje in haar leven, maar is ook als een historisch verantwoord naslagwerk bruikbaar. Nu moet men daar tegenwoordig nog steeds voorzichtig mee zijn, in zoverre er binnen de neerlandistiek in de jaren zestig van de vorige eeuw een afkeer van 'anekdotiek' is ontstaan,-het werk van een dichter of schrijver diende centraal te staan, niet biografische en cultuurhistorische bijzonderheden-, en er recent over Bilderdijk een artikel van Joris van Eijnatten is verschenen, waarin niet langer uit het blote hoofd maar met een computer woordjes worden geteld om..., ja, om tot welke slotsom te komen? Van Eijnatten verwoordt die zo: 'Grafiek 13 laat goed zien, hoe lastig het kan zijn patronen te ontdekken en ze adequaat te visualiseren. Desondanks kunnen we een aardig beeld geven van de presentie van 'Bilderdijk' in de kleine anderhalve eeuw tussen 1850 en 1990. De grootste Bilderdijkdichtheid kende het interbellum. Het belangrijkste toponiem was de Bilderdijkstraat. Die vertoonde juist in het interbellum een opvallende dip; maar in dezelfde periode deden Bilderdijkscholen het weer erg goed. De Bilderdijkstraat was het toneel van wisselende bedrijvigheid, afhankelijk van de periode.'¹⁴⁸ Dit is van een verbijsterende nietszeggendheid die bijvoorbeeld deze uitspraak van Bastet in een totaal an-

dere context benadert: 'Men moet de schilderijen van Tadema kennen, om Vosmaers ontzag voor de schilder en diens geleerde werk te begrijpen.'¹⁴⁹

In dorre opsommingen blonk Bastet ook al uit: 'Vosmaer las veel. In de *Spectator* van 1875 kondigde hij de derde druk aan van het beroemde boek van J. Overbeck, *Pompeji*. In 1876 bespreekt hij de dan nog zeer recente opgravingen te Olympia, naar aanleiding van het grote werk van E. Curtius, F. Adler en C. Hirschfeld, *Die Ausgrabungen zu Olympia*, 1876 e.v. In 1877 leest hij van Adolf Schmidt *Das Perikleische Zeitalter*, I, 1877. In verband met zijn Ilias-vertaling neemt hij kennis van H. van Herwerden, *Oratio de moribus Graecorum aetate Homerica*, 1877; Ed. Meyer, *Geschichte von Troas*.¹⁵⁰ En zo gaat Bastet helaas nog een tijdje door, waardoor men als lezer het contrast tussen deze dorre opsomming en Vosmaers levendige beschrijving van een treinreis naar Bazel, een paar bladzijdes verderop, als veel te grootervaart. Vosmaer typeerde zijn slaapwagon 'als de hut van een schip, twee kooien boven elkaar. Zo lagen wij, ik in de bovenste; vreselijk geschud heen en weer, als een fles die gespoeld wordt, zo voelden wij ons van binnen, alsof de wagon los buiten de spoorstaven erachteraan slingerde.'¹⁵¹ Maar hoe kritisch men ook staan mag, zowel tegen de traditie van het alleenzaligmakende werk binnen de neerlandistiek als tegen de nietszeggende en al te opsommende uitspraken van hoogleraren in het algemeen en van Joris van Eijnatten en Frédéric Bastet in het bijzonder, toch kan men voor deze gedenkschriften van de hertogin van Berry alleen maar bewondering koesteren. Geestig en scherpzinnig gaat Bastet daarin te werk, wanneer hij haar de opvoeding van een 'debiele geit' laat genieten, onder verwijzing naar de lieflijke hellingen op Sicilië, en haar Frans laat spreken, zoals men 'harp speelt op een spinnenweb: heel voorzichtig'.¹⁵² Dan leest men hem graag, ondanks al zijn geleerdheidsvertoon en zijn hang naar wetenschappelijke expertise, die er uiteindelijk op neerkomt, dat stromingen binnen de universitaire wereld even gedoemd zijn elkaar op te volgen als binnen de filosofie. Wat in postmoderne tijden niet langer standhoudt, omdat het des te aanvechtbaarder lijkt, naar mate het inhoudelijker van aard is, behoeft minder een visie dan een verantwoording over de omgang met bronnen.

Eigenlijk zou ik die hier en nu moeten afleggen over de manier waarop ik van Bastets boek over de schele hertogin in deze terugblik gebruik heb gemaakt, ware het niet dat hij dat zelf in *Twee vrouwen en een gorilla* al voor mij heeft gedaan. Zijn boek bevat geen 'gedenkschriften', want die heeft de hertogin niet geschreven, maar is een in de eerste persoon enkelvoud geschreven 'vie romancée'.⁵³ Is dat niet een verdacht subgenre in de literatuur? Nee, meent Arnold Heumakers, want 'alles klopt bij Bastet, al heeft hij de politieke intriges die het avontuur van de hertogin omringden voor de overzichtelijkheid ietwat gereduceerd. Wie niet thuis is in de geschiedenis van het negentiende-eeuwse Frankrijk heeft het al lastig genoeg om de verwikkelingen te volgen, zal hij gedacht hebben. In de praktijk valt dat overigens reuze mee. Alle noodzakelijke gegevens worden terloops, maar afdoende vermeld en wat men te lezen krijgt is het even amusante als intrigerende levensverhaal van een bijzondere vrouw.'⁵⁴ Voert Heumakers dan geen enkel wezenlijk bezwaar tegen de historische betrouwbaarheid van Bastets boek aan? Jawel, maar dat heeft meer met het taalgebruik van de hertogin te maken dan met de zogenaamd door haar gereleveerde feiten: 'Een levensverhaal als dat van de hertogin van Berry kun je ook nauwelijks verzinnen. Het enige wat Bastet moest verzinnen, was haar taal, die gelet op haar stelselmatig onprotocolaire gedrag niet al te stijf en formeel mocht uitvallen. Bastet zondigt dan ook eerder in tegenovergestelde richting, door zijn heldin een wel erg vlot en modern idioom in de mond te leggen. "Intuïtie is nooit weg," laat hij haar bijvoorbeeld zeggen. Iets is 'een fluitje van een cent', elders kan men 'het verder wel schudden'. Maar ook uitdrukkingen als 'vooruit met de geit', '-ditmaal gedaan zonder verwijzing naar zekere hellingen in Sicilië-, 'en 'samen hadden we dolle pret' worden niet geschuwd. Hoe pseudo ook, er bestaan geen negentiende-eeuwse memoires waarin je dit soort proza zult tegenkomen.'⁵⁵ Het is weliswaar een beetje vreemd, dat een geleerde pur sang van populair taalgebruik wordt beticht, maar afgezien daarvan, is Bastets boek over de schele hertogin goed bruikbaar om de vraag te beantwoorden of Dumas zich aan de waarheid hield, toen hij haar leven in *Mes mémoires* (1852-1856), *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt* (1833) en *Les Louves de Machecoul* (1858) beschreef.

Hoe laat zich haar leven waarheidsgetrouw vertellen, met inbegrip van de bizarre feiten die zich daarin hebben voorgedaan? Alleen al de kwalificatie van sommige feiten als 'bizar' geeft het verschil tussen 'naar waarheid' en 'waarheidsgetrouw' voldoende weer, -al zit er rek in beide kwalificaties-, zodat de lezer vooraf gewaarschuwd is: haar levensgeschiedenis laat zich niet met uitschakeling van de persoon van de verteller onder woorden brengen. Niet voor niets koos Bastet 'gedenkschriften' als vorm voor zijn verhaal. Zodoende kon hij als verteller zijn geloofwaardigheid behouden, want als historicus zou hij, zonder enig persoonlijk commentaar, van zijn lezers vervreemd zijn geraakt. Te gek voor woorden zouden zij zijn geschiedkundig relaas hebben gevonden en waarschijnlijk niet ten onrechte! Kwalificaties als 'naar waarheid' en 'waarheidsgetrouw' duiden op de intentie van een verteller. Al bij voorbaat staat vast, dat hij zijn verhaal niet objectief vertellen kan, maar hij wil wel een poging daartoe wagen. Vroeger zou ik behalve aan 'de' waarheid belang aan nog een ander criterium hebben gehecht: 'wetenschappelijk verantwoord'. Nu hecht ik weinig waarde meer aan een theorie of methode, waarbinnen een lezer iets wijs wordt gemaakt. 'Wetenschappelijk verantwoord' betekent slechts, dat de verteller rekenschap aflegt over de bronnen waaruit hij geput heeft. Welke bronnen zijn dat en hoe deugdelijk zijn die? Na de min of meer objectieve levensgeschiedenis van de schele hertogin, volgt de vergelijking met wat Dumas ervan heeft gemaakt.

II

Blikte de hertogin van Berry op haar leven terug, dan was er met uitzondering van haar afkomst niets om trots op te zijn. Geen heldendaad of wapenfeit sierde haar conduitestaat, geen persoonlijke verdienste had haar aanzien in de wereld vergroot. Maar hoe ogenschijnlijk kleurloos haar bestaan ook was en hoe onbetekenend ze zich van nature ook voelde, toch maakte haar hoge status zoveel indruk op anderen, dat de hertogin alleen daaraan al het recht ontleende vervuld van zichzelf te zijn. Door haar huwelijk met een neef van de Franse koning was ze hertogin van Berry geworden, terwijl ze zich als prinses Maria-Caro-

lina van de beide Siciliën,-waarvan Napels de hoofdstad op het vasteland vormde-, van oudsher gewend was zich in de sfeer van koninklijke hoogheden te bewegen. Haar gang door de koninklijke paleizen van Napels, Palermo en Parijs had dan ook iets traditioneel sierlijks, zij het dat haar naar binnen gedraaide voeten een weinig koninklijke indruk maakten. Een van de biografen van haar schoonvader Karel X merkte op, dat ze liep als Assepoester, die niet minder dol op haar prins was dan zijzelf.⁵⁶ Het zou haar aan natuurlijke gratie hebben ontbroken, wat men van iemand in zo'n nederige positie als Assepoester nog wel kon billijken, maar niet van de toekomstige koningin van Frankrijk. Deze vergelijking is eigenaardig, want zou men van haar niet mogen verwachten, dat ze sierlijker dan haar twee stiefzussen op muiltjes rondliep die voor haar geschapen bleken te zijn, nadat de prins haar het ontbrekende exemplaar had ondergebonden? In plaats daarvan associeerde men haar gebrek aan natuurlijke gratie met potsierlijk gedrag en haar onbehouwen optreden met zorgvuldig gecultiveerde boersheid, alsof er in haar beurtelings een al te onderdanige hoveling en een geitenhoedster op een of andere Siciliaanse helling om voorrang streden. Steeds voorzagen stem en tegenstem haar doen en laten van commentaar, waardoor het ook voor haar omgeving moeilijk was haar eenduidig te beoordelen. Haar hoge positie speelde haar parten, waarmee ze bewondering en navolging scheen te eisen voor iets wat noch het een noch het ander verdiende. Men zou ook kunnen zeggen, dat ze constant toneel speelde gedurende de eerste helft van haar leven, toen natuurlijke eenvoud haar iets begerenswaardigs toescheen, omdat die eigenschap haar 'gewoon' maakte en daardoor in de kringen waarin zij verkeerde, des te opvallender. Het was een gekunstelde eenvoud die enerzijds het gewone volk aangenaam verraste en anderzijds haars gelijken voor zich innam.

Na het grootste avontuur van haar leven,-de opstand van de Vendée tegen koning Lodewijk-Filips in 1832-, en de nasleep daarvan kwam ze tot de conclusie, dat al haar inspanningen om haar zoon op de Franse troon te krijgen, voor niets waren geweest. Karel X mocht dan bij zijn troonsafstand, zo'n twee jaar daarvóór, haar zoon als zijn opvolger hebben aangewezen en later in ballingschap zichzelf tot regent en haar

tot regentes hebben uitgeroepen, maar wat was de *Verklaring van Lulworth* (gedateerd 24 augustus 1830) waard, wanneer die door een afgezette koning was ondertekend om de legitimistische aanspraken op de troon voor het huis Bourbon veilig te stellen? Het huis Orléans was immers aan de macht en de Engelse koning bleek zijn anglofiele collega op het vasteland zo welgezind te zijn, dat hij Karel X zijn kasteel in Lulworth niet langer gunde. De oversteek naar Frankrijk zou vanuit het graafschap Dorset, waarin Lulworth gelegen is, snel gemaakt zijn en dus verbande hij de koninklijke balling naar Holyrood in Schotland. Het woord 'verbannen' kwam er weliswaar niet aan te pas, maar goede raad pleegt zo duur te zijn, dat de afgezette Franse koning zich er graag aan hield om aldus de hogere onkosten van zijn verblijf in Dorset te kunnen compenseren. Hier scheidden zich de wegen van Karel X en de hertogin van Berry: de een woonde nog een tijdlang op de Praagse Burcht alvorens in Gorizia te sterven, -in het Palazzo Coronini Cronberg aan de Adriatische zee-, en de ander vestigde zich te Masa di Carrara in het paleis van de hertog van Modena. De een stond zodoende onder bescherming van Oostenrijk, samen met zijn kleinzoon, en de ander schurkte tegen de macht van haar Italiaanse familie aan. Haar toelozende inzet voor haar zoon, van wie ze langzaam vervreemde, mocht echter niet baten. De opstand van de Vendée tegen koning Lodewijk-Filips pakte volgens een voorspelling van Karel X verkeerd uit, dat wil zeggen de legitimisten verloren van de orléanisten, de hertogin van Berry werd in 1832 gearresteerd en zonder veroordeling in Blaye gevangen gehouden, en haar onvolwassen zoon zou nooit de Franse troon bestijgen. Pas in de nasleep van deze opstand drong het eindelijk tot haar door: 'Ik heb mijn leven verknoeid met illusies en waanideeën!'⁵⁷ Wat had ze tot stand gebracht? Door haar toedoen was de nationale eenheid in Frankrijk verder dan ooit te zoeken. Ze vergeleek zichzelf met de voormalige koningin van Holland, Hortense de Beauharnais, wier inzet voor háár zoon ook op niets was uitgelopen. Bovenal verweet ze zichzelf, dat ze ziende blind was geweest, want in haar voorstellingswijze van de monarchie had ze een neergaand patroon ontdekt zonder daaruit de enig juiste conclusie te trekken. Haar liefde voor architectuur met het koningschap combinerend (geobserveerd door de uiterlijke schijn van koninklijke paleizen als ze was), had

ze eerder vastgesteld, dat de monarchie eenzelfde bouwplan vereiste als fraaie architectuur. Het ging haar daarbij niet om de concrete invullingen van een bouwplan, maar om de gedachten daarachter. Van daar dat ze niet sprak van 'gebouwen' maar van 'architectuur', toen ze zei: "Het is met het koningschap gesteld als met architectuur. Mijn voorvaderen lieten paleizen bouwen, mijn grootvader fraaie huizen, mijn vader krotten en mijn broer rattennesten."⁵⁸ Dat de monarchie als zodanig ten dode opgeschreven was, wilde er bij haar niet in, dus liet ze deze onlogische conclusie op de vorige zinnen volgen: "Het wordt tijd dat mijn zoon weer eens een paleis gaat bouwen."⁵⁹

Ten tijde van haar gevangenschap was ze 33 jaar, 'une femme de trente ans', door Balzac als een reeds overrijpe vrouw beschouwd.⁶⁰ Haar nieuw verworven inzicht, dat ze aan een gevaarlijk politiek avontuur was begonnen, dat bij voorbaat tot mislukken gedoemd was geweest, behield ze gedurende de tweede helft van haar leven. Ze vond haar zoon, de gedoodverfde troonopvolger, maar een middelmatige nietsnut en vroeg zich af wat erfelijkheid te betekenen had. Moest ze daar iets positiefs of negatiefs onder verstaan? Toen ze zich dat afvroeg, woonde ze aan de rand van Palermo op paleis Buttero, omringd door een zonovergoten tuin en het blauwe water van de Middellandse Zee. 'Erfelijkheid mocht enerzijds de kracht van elke monarchie zijn,' zo overwoog ze, 'maar onder ongelukkige omstandigheden was het er tevens de grootste zwakheid van. Waarom streed ik er dan voor? Ik had op die vraag geen antwoord.'⁶¹ Dat adeldom verplicht, bleef ze ook op hoge leeftijd grif beamen, maar zonder te beseffen dat het geven van een goed voorbeeld ook zou kunnen inhouden, dat ze daarvoor haar eigen kaste zou moeten verloochenen. Haar omgang met de haar ter beschikking staande financiën getuigde daarenboven van een grote zorgeloosheid. Niet alleen gaf ze geld uit 'als tarwe voor de duiven', zoals Bastet zegt, maar ook leende ze grote sommen gelds in de veronderstelling dat alles wat haar tijdelijk niet toekwam, later door anderen in haar voordeel zou worden verrekend.⁶² En dat was ook zo, want toen haar schulden meer dan 6.000.000 francs beliepen, haastte haar voor middelmatig versleten zoon zich die discreet af te lossen met het geld van zijn grootvader.⁶³ Dat adeldom zou kunnen verplichten tot het betalen in plaats van innen van belastingen,-welk ontbrekend

beseft mede had geleid tot de Franse Revolutie-, kwam niet in haar op, zo vanzelfsprekend had ze genomen wat haar toekwam.⁶⁴ Ze mocht dan in de loop der tijd zichzelf als een monarchale mislukking van de eerste orde zijn gaan beschouwen,-dat weerhield haar er geenszins van royaal te leven en het ene paleis voor het andere in te wisselen, als de grond haar ergens te heet onder de voeten werd.

Voor wie de tijd niet lineair beleeft, is alles wat er vóór en na haar verworven zelfinzicht volgde, een soort van invuloefening. Wat ervóór gebeurde, zal hier eerst de revue passeren. Haar uiterlijk en gebrekkige opvoeding verdienen meer aandacht dan er tot dusver aan gegeven is, vervolgens haar huwelijk en de jaren tot 1832. Met de opstand van de Vendée, haar arrestatie en gedwongen verblijf te Blaye wordt de eerste helft van haar leven afgesloten. De tweede helft begint dan met het nieuw verworven zelfinzicht, dat haar voor de rest van haar leven bij zal blijven, al spreekt er uit haar daden lang niet altijd begrip voor de politieke consequenties van haar standpunt. Als een absolute monarchie uit den boze is en een constitutionele variant in strijd met haar gedachten over erfelijkheid, zou ze een voorstandster van de republiek als regeringsvorm moeten zijn geweest, maar dat voerde haar te ver buiten de door haar familie gebaande wegen. Hoe ongedwongen ze ook met het gewone volk verkeren kon,-ze was en bleef wel een prinses van de beide Siciliën, de weduwe van de oudste zoon van koning Karel X, zelf bestemd om eens koningin van Frankrijk te worden of in afwachting van betere tijden als regentes op te treden, zolang haar zoon nog te jong voor het koningschap werd bevonden.

Over haar familie valt niet veel goeds te vertellen. Een groot verschil in lichaamslengte stempelde haar vader tot een reus van 1.95 meter, terwijl zijzelf slechts anderhalve meter mat. Haar vader en moeder hadden liefst vier grootouders gemeen, wat ter verklaring zou kunnen dienen voor alles wat er uiterlijk en innerlijk met hun nageslacht was misgegaan. Wat dat betreft, liet de invloed van de oudste Spaanse tak der Bourbons zich ook in Italië gelden. In Parma, Napels en op Sicilië, evenals in Turijn en op Sardinië, waar de eerste koning Victor Emanuel via zijn moeder, Maria-Antonia van Bourbon, afstamde van koning Filips V van Spanje, had Goya met zijn scherpe oog voor details en voorliefde voor waanzinnige gezichtsuitdrukkingen veel van zijn gading

kunnen vinden. Maar hij had zijn handen al meer dan vol aan het Spaanse hof, de H. Inquisitie en later de gruwelen van de oorlog in zijn eigen land. Over dit nadeel van het erfelijk koningschap,-inteelt en naar incest zwemende betrekkingen-, heeft de latere hertogin van Berry zich nooit uitgesproken, wel over de 'fysieke exuberantie' van haar vader, die jarenlang gewend was zijn vrouw drie à vier keer per etmaal eer te bewijzen, of over de 'schilderachtige' lelijkheid van haar grootvader.⁶⁵ Beiden, haar vader en grootvader, lieten het regeren bij voorkeur en niet ten onrechte aan hun Habsburgse vrouwen over. Hun onwetendheid was zondermeer verontrustend te noemen, ten bewijze waarvan alleen al de titel dienen kan, die haar grootvader voor haar grootmoeder reserveerde: 'maîtresse', waarmee ditmaal niets seksueels werd bedoeld maar iets wat als een eerbewijs moest dienen voor de vrouw die hem had leren lezen en schrijven.⁶⁶

In zijn kleindochter school een clownesk gedrochtje, dat met het klimmer der jaren nog tot ver onder de anderhalve meter zou krimpen. Haar welgevormde mond met een iets te dikke onderlip, waarvoor haar Habsburgse voorouders gedeeltelijk verantwoordelijk waren, drukte gulzigheid en een aan verwondering grenzende onnozelheid uit. De stand van haar lippen deed aan te laag gefronste wenkbrauwen denken, wat alom voor verwarring zorgde. Interesse, onbegrip en misprijzen wisselden zich zo snel op haar gezicht af, dat men niet goed wist waaraan met haar toe te zijn. In een portret dat Elisabeth Vigée-Le Brun van haar in 1824 maakte, kijkt ze de toeschouwers niet aan en schemert het wit van haar tanden tussen haar lippen door, wat een onnozele en tegelijk sarcastische uitdrukking aan haar gezicht verleent. Toen het later mode werd een crinoline te dragen was de middellijn van haar rokken langer dan zijzelf. Op schaarse foto's die er van haar gemaakt zijn, zit ze meestal in een stoel achter een speciaal voor haar gemaakt tafeltje, waarvan de geringe hoogte haar lengte zo voordelig mogelijk moest doen uitkomen. Op het portret van Elisabeth Vigée-Le Brun stáát ze en is de achtergrond expres vaag gehouden, zodat haar werkelijke lengte moeilijk valt te raden. Om familiale redenen had ze wat Spaans geleerd, dat ze minder onvolkomen placht te spreken dan Frans, maar ze was zo onwetend als een slechts naar zuurstof

Portret van de hertogin van Berry, in 1824 gemaakt door Elisabeth-Vigée-Le Brun

happende karper, zoals zijzelf nu eens teleurgesteld vaststelde, en zo behendig als een kaper om instructies te omzeilen, zoals haar gouvernante dan weer opmerkte door gebruik te maken van een hen beiden maar al te bekend referentiekader.⁶⁷ Het meisje leefde nu eenmaal liever in de buitenlucht dan binnenskamers. Wat anderen daarvan ook

mochten denken,-de golven van de zee waren haar als kind reeds vertrouwd dan boeken, die ze liever inkeek dan las. Nog is hiermee de voor haar minder gunstige balans over haar innerlijk en uiterlijk niet opgemaakt, want ze was zo scheel als een ander waterdier. Alleen vond men dat te pijnlijk om in het openbaar over haar te zeggen, dus hield men het erop, dat ze met haar spiedende blikken oost en west even goed in de gaten hield, of dat ze aan 'strabisme' leed, wat een negentiende-eeuws eufemisme voor weer een ander eufemisme inhield, namelijk een 'divergente oogopslag'.⁶⁸

Valt er dan niets onvoorwaardelijk gunstigs over haar te vermelden? Jawel, ze had volgens Bastet 'scabiosablauwe' ogen.⁶⁹ Maar wat wil dat zeggen? Ongelukkigerwijs is 'scabiosa' de Latijnse naam voor 'schurftkruid', wat het ergste voor de daarnaar vernoemde ogen van iemand doet vrezen, ware het niet dat de niet-Kaukasische variant daarvan een lichtblauwe, naar paars zwemende kleur heeft. Weer anderen roemden haar blonde haren, die aan de Sahara zouden doen denken, wat haar biografe, Laure Hillerin, een knappe vergelijking ingaf: de kust van Afrika was deze Siciliaanse prinses even nabij en vreemd als Europa vertrouwd en ver weg.⁷⁰ Haar jeugd werd zeker door zulke buitensissige paradoxen bepaald, waar het een interpretatie van zowel haar achtergrond betreft als van het geestelijk klimaat waarin ze opgroeide, maar daarnaast, op het persoonlijke vlak, ook door de dood van haar moeder, toen ze drie jaar was, en door de spanningen waaraan haar grootmoeder blootstond. De napoleontische oorlogen maakten deze vrouw bloednerveus en veroorzaakten zoveel ellende, dat ze zwaar verslaafd aan opium raakte. Tot tweemaal toe werd haar hele familie uit Napels verdreven. De laatste keer onder escorte van admiraal Nelson, die ook de kleine Maria-Carolina veilig naar Sicilië begeleidde. Zware stormen onderweg werden afgewisseld met de executie van republikeinen bij terugkeer, wat het kleine prinsesje niet minder angstig bij vertrek dan bij aankomst maakte. Haar broertje Carlo Alberto stierf aan boord van het schip, dat haar als kind van Napels naar Palermo bracht. Zoals het haar grootmoeder lastigviel om republikeinen te onderscheiden van de aanhangers van haar eigen koningshuis op Sicilië, was het in Napels nog lastiger de aanhangers van de tot koning gepro-

moveerde Murat van andere monarchisten en republikeinen te onderscheiden. Ockhams scheermes bewees de oude vrouw letterlijk goede diensten ter beslechting van dit soort (meer politieke dan filosofische) problemen, maar bezorgde haar en haar kleinkind ook in moreel opzicht slapeloze nachten. Toen de 'tiran', met wie ze Napoleon bedoelde, het lef had met prinses Marie-Louise uit haar eigen huis te huren, sloot ze zich liever op in een van haar rare paleizen dan de confrontatie met de buitenwereld aan te gaan. Die paleizen leken bij oplevering al op hun ruïneuze naamgenoten, zoals die althans op de schilderijen en pentekeningen van Pergolesi voorkomen, dat wil zeggen met hun half afgebouwde trappen en portalen en afbrokkelende gevels en, alsof dat al niet erg genoeg was, met hun op elkaar gebouwde galerijen waarvan de even grote bogen niet recht boven elkaar oprezen of, als dat een enkele keer wel goed gelukt was, op plaatsen stonden waar hun functie werd overschaduwd door van binnenuit groeiend eeuwenoud geboomte. Behalve 'raar' in de zin van 'ruïneus' en 'absurd' vertegenwoordigden de paleizen van de Siciliaanse Bourbons ook een bijzondere schoonheid, waarvoor het prinsesje enerzijds ontvankelijk was, terwijl ze er anderzijds de onvolmaaktheid ervan verafschuwde. Later bewonderde ze de vormvaste schoonheid van Franse bouwwerken, zoals de Orangerie van La Bagatelle, dat anders dan het hoofdgebouw op iconische wijze een symmetrisch paviljoen met een plat dak representeert, dat haar schoonvader in nog geen drie maanden tijd had laten bouwen in het Bois de Boulogne. Haar belangstelling voor architectuur, nog afgezien van de symbolische interpretatie daarvan, dateert in elk geval uit haar vroegste jeugd.

Dat ze de tijden als verwarrend ervoer, had ook te maken met de ingewikkelde familiebetrekkingen tussen Habsburgers en Bourbons. In 1810 merkte ze de diepe verontwaardiging van haar grootmoeder op, die het huwelijk van Napoleon in haar had gewekt. Maar het jaar daarvoor had ze nog ingestemd met het huwelijk tussen Lodewijk-Filips van Orléans, de zoon van Égalité, met prinses Marie-Amélie van Bourbon-Sicilië: Maria-Carolina's tante, een zus van haar vader, trouwde met de hertog van Orléans, terwijl haar nicht met de Franse keizer trouwde. Zou het prinsesje meer van politiek begrepen hebben dan ze toen deed, dan had ze net als haar grootmoeder een schitterender

partij niet verkozen boven een echtverbintenis tussen een hertog en prinses. Van politiek benul gaf ze als kind niet in het minst blijk, maar nadat Napoleon definitief verslagen was, begreep ze wel, waarom de nieuwe koning van dat land, in het zogenaamd 'twintigste' jaar van zijn bewind dat eigenlijk het tweede was (indien men dat niet na de dood van zijn neef in de Temple liet aanvangen), zijn toestemming voor het huwelijk van zijn neef, Karel van Berry, met haarzelf, prinses Maria-Carolina van de beide Siciliën had gegeven. Om dezelfde reden waarom de grote mogendheden zo'n zestien jaar later Lodewijk-Filips, ten tijde van de opstand in de Vendée, als burgerkoning duldden, zolang hij het vuur in de 'triangle de feu' niet zou aanwakkeren, wat er in de praktijk op neerkwam dat hij de jakobijnse oproerkrakers in België, Polen en Italië aan hun lot moest overlaten om niet de indruk te wekken op uitbreiding van zijn macht uit te zijn ten koste van Engeland en de voormalige leden van de H. Alliantie, te weten Rusland, Oostenrijk en Pruisen,-om diezelfde reden besloot de kinderloze Lodewijk XVIII zijn gedoodverfde opvolger een huwelijk te laten aangaan met een illustere vertegenwoordigster van een voor Frankrijk minst schadelijke en dus onaanzienlijke bondgenoot in de vorm van het koninkrijk der beide Siciliën.⁷¹

Politiek, militair en strategisch had de koning een goed plan uitgedokterd, zou men denken, maar waarom bemoeide hij zich zo uitdrukkelijk met de toekomst van zijn neef? De verstandhouding tussen hem en zijn broer, de graaf van Artois, was altijd al gespannen geweest, maar aangezien hij zelf geen kinderen had en verwachtte die als gevolg van impotentie ook nooit te zullen krijgen, zou de jongste broer van Lodewijk XVI hem naar alle waarschijnlijkheid opvolgen en daarna diens oudste zoon, de hertog van Angoulême. Het huwelijk van deze hertog met zijn volle nicht, prinses Marie-Thérèse, de immer droefgeestige dochter van koning Lodewijk XVI en Marie-Antoinette die aanvankelijk bekend stond als Madame Royale en later als 'de gevangene van de Temple', was eveneens kinderloos gebleken, zodat het óf aan de graaf van Artois was voorbehouden om voor een nieuwe mannelijke nakomeling te zorgen óf aan de jongere broer van de dauphin, de hertog van Berry. De taak die op zijn schouders rustte (om twee niet ter zake

doende, maar daardoor juist des te meer van toepassing zijnde lichaamsdelen te noemen) klemde des te meer voor Artois, nadat zijn enige zoon die voor nageslacht had kunnen zorgen, was vermoord. Hij weigerde echter daarvóór en daarna aan de verwachtingen van zijn toekomstige onderdanen te voldoen, omdat hij zijn maîtresse had beloofd, dat hij behalve aan haar slechts aan God zou toebehoren. In deze omstandigheden was het begrijpelijk, dat Lodewijk XVIII extra veel aandacht aan het huwelijk van de hertog van Berry met prinses Maria-Carolina van de beide Siciliën schonk. Op de gade van zijn neef rustte immers de taak om Frankrijk een nieuwe troonopvolger te bezorgen. Zo jong als ze was, begreep ze maar al te goed waarop de publieke vereenzelviging van haarzelf met haar baarmoeder berustte en anders was de Franse ambassadeur in Napels, graaf de Blacas, bereidwillig genoeg haar over het verleden van haar schoonfamilie en over haar toekomstige taken informatie te verschaffen. Voordat ze op bijna achttienjarige leeftijd in Frankrijk zou arriveren, hadden haar vader en grootvader haar al een voorbeeld van de Siciliaanse mores aan het hof van Napels en Palermo gegeven, dat van hun illustere gelijken aan het Franse hof nauwelijks verschilde. Schuinsmarcheerders in optima forma waren zij, met uitzondering van de hertog van Angoulême. Onder hen was Lodewijk XVIII naar het oordeel van Jacques Presser een 'weezinwekkende viezerik, schijnheilig, jichtig en impotent', die het land op vaderlijke wijze zoal niet bestuurdde, dan toch op zijn minst in het honderd liet lopen, en de graaf van Artois, naar het oordeel van Stefan Zweig, een lichtzinnige figuur, zij het meer frivool dan lichtzinnig, een 'rokkenjager en schuldenmaker'.⁷² Daar stonden andere eigenschappen tegenover, zodat Zweig de graaf van Artois een zekere geestigheid en elegantie niet kon of wilde ontzeggen, en Presser Lodewijk XVIII intelligentie toedichtte. Het is grappig beide schrijvers te zien worstelen met hun historisch materiaal, temeer omdat hun worsteling het eigenlijke thema van deze terugblik betreft: de marges van de waarheid. Beiden gingen in hun worsteling strijdend ten onder, -dus niet met een triomfantelijk gevoel-, maar de manier waarop Zweig zijn nederlaag indirect te snel en te plastisch toegaf, doet vermoeden, dat Presser met zijn bescheidenheid en gevoel van ontoereikendheid het dichtst bij de waarheid zat.

Iedere historicus heeft een bescheiden marge of speelruimte nodig, zegt Presser in de inleiding van zijn biografie over Napoleon, maar ook niet meer dan dat 'om in de historische gang der denkbeelden de dynamiek te handhaven'.⁷³ Honderden bladzijdes verder constateert hij in het tweede deel van zijn biografie, hoe moeilijk het is om de persoonlijkheid van een historische figuur te doorgronden: 'Het is niet de eerste maal, dat de historicus, geplaatst tegenover een dergelijke problematiek, abdiceert in het bewustzijn van de ontoereikendheid zowel van zijn eigen vermogens als van zijn formules en bescheiden terugtreedt voor de kunstenaar, die langs heel andere wegen het raadsel van een persoonlijkheid oplost.'⁷⁴ Beide broers, zowel de graaf van Provence als de graaf van Artois, waren in de ogen van Zweig 'aarts-gluipers', die in Versailles en later vanuit Koblenz 'onophoudelijk oorlog met de Tuilerieën' voerde.⁷⁵ Komt het op details aan, dan laat Zweig het vervolgens te snel afweten, wanneer de waarheid hem niet zint: 'Waar de paleografie ons in de steek laat, schiet de psychologie te hulp wier logische gevolgtrekkingen waarschijnlijker aandoen dan de naakte waarheid uit dode akten en papieren.'⁷⁶ Had Axel Fersen een seksuele relatie met koningin Marie-Antoinette? Hoewel de waarheid nooit naakter dan in die vraagstelling onder woorden gebracht had kunnen worden, neemt Zweig daar geen genoegen mee. De psychologie maakt volgens hem iets waarschijnlijker dan de 'paleografie', dus luidt zijn antwoord op die vraag bevestigend. Hij maakt het proces van waarheidsvinding daardoor ondergeschikt aan een op zijn beurt aan de waarheid ondergeschikt criterium en spreekt slechts een vermoeden uit. Ter ultieme rechtvaardiging van zijn eigengereide zienswijze construeert hij een niet-bestaande tegenstelling tussen 'wetenschap' en 'ziel', die het voor hem aanvaardbaar maakt een wetenschappelijk verantwoorde waarheid als te kil en ontvullend terzijde te schuiven voor een desnoods emotionele leugen: 'Het zichtbare behoort tot het domein van de wetenschap, het onzichtbare tot dat van de ziel.'⁷⁷ Het lukrake karakter van zijn 'waarheid' blijkt bovendien uit de door hem gehanteerde beeldspraak, want enerzijds rept hij van de, onder een onverschillige houding, verborgen eierzucht van de graaf van Provence, die niets anders deed dan de kat uit de boom kijken, en anderzijds van een totaal ander nachtdier dat zich in een onderaardse gang

pleegt in te graven, -een mol-, wat deels aan de plastische vormgeving van het gesloten karakter der graaf afbreuk doet. Resumerend kan men over de verschillende interpretaties van het ene begrip 'waarheid' door Presser en Zweig opmerken, dat eerstgenoemde de marges tussen 'Wahrheit' en 'Dichtung' weliswaar erkent, maar zo smal mogelijk probeert te houden, terwijl laatstgenoemde bereid is een lyrische uitbarsting van de ziel als 'Dichtung' boven 'Wahrheit' te laten prevaleren.

In hun negatieve beoordeling van de beide broers van Lodewijk XVI stemmen de historicus en de schrijver van historische romans overeen (althans in grote lijnen), terwijl zij over hun positieve eigenschappen verschillend oordelen al naargelang de verschillen in hun aard. De biografen van beide broers bevestigen het reeds geschetste beeld, hier en daar iets andere accenten leggend op de charmante kanten van Karel X, die niet uitsluitend laf, verwaand en op een bigotte manier vroom was, zoals Presser meende hem te moeten typeren, en op de geslepenheid van Lodewijk XVIII dankzij welke het hem lukte het koninkrijk door moeilijke tijden heen te laveren.⁷⁸ Ook een moderne historicus als Simon Schama ziet in de schoonvader van de hertogin van Berry 'het zwierigste leeghoofd van Versailles' en 'een notoire losbol bij de jacht, in de balzaal en in bed', die zijn libertijnse opvattingen van weleer verloochende en zich van een anonieme opdrachtgever of schrijver van infame libellen tegen zijn eigen oudste broer en schoonzus ontwikkelde tot een fervente voorstander van censuur: opportunisme was zijn drijfveer, niet zijn door ultra's en later legitimisten bewonderde levenshouding en principes.⁷⁹ Lodewijk XVIII was volgens zijn biograaf Philip Mansel zo geslepen om ten tijde van zijn ballingschap de Vendée te prijzen voor het verzet tegen Republikeinse legers, waarvan hij de dapperheid aan elk ander leger ten voorbeeld stelde.⁸⁰ Zijn *Verklaring van Verona* (1795) liet over zijn dubbele loyaliteit geen misverstand bestaan, terwijl hij zich er niet lang daarna in het hertogelijke slot van Blankenburg over beklaagde, dat men hem nota bene ná de maaltijd had verteld, hoeveel mensen er in de Vendée gesneuveld waren. Begreep men dan niet, dat zo'n bericht slecht was voor de digestieve verwerking van alle hem voorgeschotelde lekkernijen? Er ging van zijn woorden de suggestie uit, dat hij zich zijn maaltijd goed

zou hebben laten smaken, wanneer men hem daarvóór op het aantal doden had geattendeerd. Het lot van de opstandelingen in de Vendée interesseerde hem minder dan het hertogelijk verzoek om het slot te ontruimen en zelf voor onderdak te zorgen op de tweede verdieping van een brouwerswoning in dezelfde plaats, waar hij drie kamers huurde die in elkaars verlengde lagen en waarvan de laatste werd bestemd tot hofkapel.⁸¹ De enige met een van alle andere schrijvers afwijkend oordeel over Lodewijk XVIII was de weinig geloofwaardige abbé Edgeworth, de biechtvader van Lodewijk XVI die hem tot aan het schavot begeleidde, waarover hij aan prinses Elisabeth onder ede had beloofd verslag te zullen doen. Hij bracht de laatste wil des konings, na haar terechtstelling, over aan de graaf van Artois, aan wie in kasteel Holyrood te Edinburgh een appartement was toegewezen. Voor hem had de abbé weinig goede woorden over, want hij stond uitvoerig stil bij de grote schulden van deze graaf. In het park van Holyrood, deels toegankelijk voor publiek, mocht volgens de Schotse wet niemand worden gearresteerd en al helemaal niet voor bankroet. Diezelfde wet gold alleen zondags voor de directe omgeving buiten het park, waardoor de bewegingsvrijheid van de graaf van Artois doordeweeks aanzienlijk was beperkt.⁸² De abbé volgde Lodewijk XVIII naar Mittau, in Koerland, waar de Russische tsaar Paul hem een schitterend paleis ter beschikking had gesteld, maar hem ook dwong weer daaruit te vertrekken. Als speelbal van grootmachten stelde de niet erkende Franse koning in ballingschap weinig voor: alleen de vijanden van Napoleon hielden hem uit eigenbelang de hand boven het hoofd. Van tsaar Alexander mocht hij naar Mittau terugkeren, wat hij bij gebrek aan alternatieven uiteindelijk ook besloot te doen, al had hij bij zijn vertrek al zijn bezittingen in het paleis moeten verkopen, waardoor Mittau er bij hun vertrek volgens de abbé als een paleis had uitgezien en bij hun terugkeer als een roestig veldbed in een hospitaal.⁸³ Omdat de koning zijn lot ogenschijnlijk gelaten onderging en iedere dag de mis bij hem kwam horen, regelmatig biechtte en ter communie ging, oordeelde abbé Edgeworth uiterst mild over hem: 'De koning is niet alleen een gelovig, maar in de volle zin des woords een door en door godsdienstig man, die alle eigenschappen bezit waaruit heiligen ontstaan, en met

Het paleis te Mittau waar koning Lodewijk XVIII van 1798-1801 verbleef

bekwaamheden die ver uitgaan boven alles wat ik in enig ander mens op aarde heb gevonden.¹⁸⁴

Beide broers hadden zich jegens hun voorganger misdragen door de kroon te beschouwen als hun aller eigendom, die alleen door de oudste broer werd gedragen.⁸⁵ Zij misdroegen zich ook jegens elkaar, zoals de hertogin van Berry spoedig zou ervaren, nadat ze persoonlijk met hen kennis had gemaakt. Haar schoonvader beschouwde de min of meer afgedwongen 'charte', door zijn broer als een godsgeschenk aan het Franse volk gegeven (waarvan de vrijwilligheid volgens Lafayette nu juist een bittere noodzaak had moeten zijn), als een onuitwisbare schande en bestond het koning Lodewijk XVIII een 'revolutionair' te noemen.⁸⁶ Tsaar Alexander liet zich tezelfdertijd tegenover Lafayette ontvallen: 'De Bourbons wijzer? Die hebben niets vergeten en niets geleerd. Alleen de hertog van Orléans heeft liberale opvattingen, van alle anderen kunt u het ergste verwachten.'⁸⁷ Toen Lodewijk XVIII moest vluchten voor Napoleon nam hij 17.864.046 francs mee naar Gent, waar hij zich bij zijn aankomst aan 1000 oesters te goed deed in de woning van graaf d'Hane-Steenhuysse.⁸⁸ De Bourbons zorgden nog beter voor zichzelf dan Napoleon, die op weg naar Elba 'slechts' 3.966.915 francs had meegenomen.⁸⁹ In haar gesprekken met de ambassadeur van Frankrijk in Napels, graaf de Blacas, kreeg de aanstaande bruid van de hertog van Berry een eerste indruk van de rijkdom der Bourbons,-de in haar ogen onvoorstelbare weelde waarin haar toekomstige schoonfamilie leefde en haar nu reeds met kostbare geschenken overlaadde-, al zal het accent meer op de verstikkende mores aan het hof hebben gelegen dan op de politieke intriges uit het

recente verleden en meer op het gunstige oordeel van abbé Edgeworth over Lodewijk XVIII dan op andermans ongunstig oordeel over hem en zijn broer. In haar officieuze contacten kwam ze veel meer over de koninklijke broers te weten dan men haar officieel te kennen wilde geven, zodat ze toen al een grote hekel aan de later tot hertog gepromoveerde graaf de Blacas ontwikkelde. Ze vond hem oneerlijk, wantrouwde niet ten onrechte de volledigheid van de informatie die hij haar verstrekke, en verafschuwde zijn stijfheid, te bedacht op ceremonieel vertoon als hij zich aan haar voordeed. Trok ze in één van haar paleizen een lade met cameeën open, dan meende ze zijn ogen in het haar welbekende 'witgepoederde geitengezicht' te ontwaren.⁹⁰ Het 'boze oog' had net zoveel invloed op haar doen en laten als het rooms-katholieke geloof, dat in Napels tot verering van de H. Januarius had geleid. Ze had de hertog van Lucca naar kroonluchters en kinderen zien kijken, die sneller in wel 100 stukken uiteenspatten dan de zwarte klont bloed van de H. Januarius driemaal per jaar (maar vreemd genoeg niet in januari) vloeibaar pleegt te worden.⁹¹

Op 24 april 1816 vond haar huwelijk met de hertog van Berry in de kathedraal van Napels plaats. Het was een huwelijk met de handschoen, dat uiteindelijk in de Notre-Dame te Parijs werd overgedaan. Voordat ze een voet op Franse bodem zette, was de hertogin op de hoogte van de seksuele escapades van haar man. Ze wist dat hij klein en lelijk was, wat haar niet slecht uitkwam, en een harde stem bezat.⁹² Met zijn te hoge schouders genoot hij de reputatie een 'onuitstaanbare vlegel' te zijn, die ook 'de trouwste paladijnen choqueeerde door zijn grenzeloze domheid en verwatenheid'.⁹³ Vriend en vijand was het over dat laatste kennelijk eens, wat de geloofwaardigheid van zulke informatie ten goede komt. Hij deed wat zijn vader en oom hadden nagelaten: hij bezwangerde vrouwen bij de vleet, onder wie de Engelse actrice Amy Brown zich speciaal in zijn aandacht mocht verheugen. Bij haar verwekte hij twee dochters, Loulou en Charlotte, over wie de hertogin zich in een latere fase van haar leven als een heuse moeder zou ontfermen. Uitgeleide gedaan door een Napolitaanse vloot die het getalsmatig tegen de Franse aflegde, landde ze in Marseille, waar ze tien dagen in een lazaret moest verblijven. Het contrast tussen het feest-

lijk welkom,-door het fort van Marseille waren ter ere van haar aankomst 100 kanonskogels gelost-, en de wegens pest, cholera en tyfus noodzakelijk geachte quarantaine waaraan ze zich moest onderwerpen in een lelijk gebouw, dat wel een gevangenis leek, had niet groter kunnen zijn. In een sfeer van intriges had een haar toegewezen hofdame zich vrijwillig bij haar gevoegd,-waarna ook zij in quarantaine moest worden gehouden-, om haar te waarschuwen voor haar zogenaamde 'vijanden' aan het hof. Dat was haar tweede kennismaking met gemanipuleerde informatie over haar niet wezenlijk rakende belangen van voornamelijk ondergeschikten, terwijl zij maar één doel voor ogen had en dat was haar man te behagen en de koning en haar schoonvader voor zich te winnen. Hoewel de hertog van Berry meer dan tweemaal zo oud als zijzelf was, had ze geen enkele moeite met zijn leeftijd en was niet het amoureuze gehalte van haar betrekking, maar zijn positie aan het Franse hof voor haar van doorslaggevend belang.

Onderweg van Marseille naar Parijs werd haar koets door de enthousiaste bevolking van menige stad tegengehouden, waarna de paarden werden uitgespannen en er gegeten en gedronken moest worden, wat helaas niet kon geschieden zonder dat haar gastheren de nodige toosten uitbrachten op het jonge bruidspaar. Al dat oponthoud beviel haar slecht, maar erger vond ze de toespraken van burgemeesters en dorpspastoors waarvan ze niets begreep. Men slingerde in overeenstemming met de overal feestelijk opgehangen guirlandes van bloemen en festoenen van vroege zomervruchten de lieflijkste wensen naar haar hoofd, wat ze allang goedvond, indien er maar niet met overrijp fruit werd gesmeten. Wat haar daarbij stoorde, was de eindeloze herhaling van de vergelijkingen die er tussen haar en andere vrouwen werden getrokken. Dat men haar de lieflijkheid van Rachel toedichtte, nam ze de eerste keer voor lief, wat ook gold voor de kuisheid van Rebecca, de zachtheid van Esther en de trouw van Sara. Maar toen ze daarin een vast patroon begon te ontwaren, vroeg ze aan haar hofdames wie al die haar ten voorbeeld gestelde vrouwen toch waren. Na daarover te zijn ingelicht, besloot ze niet zonder tegenzin het Oude Testament voor de eerste keer van haar leven eens goed te gaan lezen.⁹⁴ Ze was niet zo ongeletterd als haar grootvader, krijgt men de

indruk, maar het scheelde niet veel! Op dezelfde kruising van wegen in de bossen van Fontainebleau waar Lodewijk XVI en zijn Oostenrijkse gemalin elkaar voor het eerst hadden ontmoet, werd de hertogin van Berry aan haar koninklijke familie voorgesteld. Geheel tegen de regels van de etiquette in knielde ze voor Lodewijk XVIII, die zich er onaangenaam door verrast toonde en vervolgens een natuurlijke grandeur tentoonspreidde: hij sloot haar in zijn armen. Afgezien van de etiquette was er nog een andere reden waarom de koning met voor hem knielende mensen grote moeite had. Hij was zo dik, dat wie voor hem knielde om hem bijvoorbeeld de hand te kussen, moest uitkijken bij het opstaan zijn hoofd niet tegen 's konings uitpuilende buik te stoten.⁹⁵ Karel van Berry gedroeg zich vriendelijk, zoals een koninklijke seigneur betaamde die zich enerzijds door geen vrouw wilde laten strikken en anderzijds bereid scheen zich vol begrip te schikken naar de dynastieke belangen van zijn huis. Hij vlijde haar hand tegen zijn bolle toet (zijn ondeugende ogen beletten de omstanders zich zijn twee wangen als zodanig te herinneren), na die gekust te hebben en fluisterde haar iets liefs in het Frans toe, wat ze niet verstond. Tegen zijn vader zei hij, dat zijn vrouw hem erg meeviel in vergelijking met het portret dat men voor hem in Italië had laten maken. De graaf van Artois aapte zijn koninklijke broer na door nogmaals hun handen in elkaar te leggen en tevreden in het rond te knikken, alsof hij een meesterlijke zet had gedaan. In werkelijkheid had hij niets gedaan en slechts bevestigd, wat anderen voor hem bekookstofd hadden.

Er was nog iemand op dat kruispunt aanwezig, die daar een paar jaar eerder Pius VII had ontmoet, om hem op bevel van keizer Napoleon naar Fontainebleau te brengen voor de ondertekening van een concordaat, dat na de vlucht van één der ondertekenaars niet langer standhield. Als opperkamerheer en tafelpresident des konings werd ook Talleyrand daar aan de hertogin voorgesteld, die zich in het recente verleden op zijn vriendschap voor haar schoonvader had laten voorstaan, terwijl hij toenadering tot Napoleon zocht.⁹⁶ Als gewezen minister van Buitenlandse Zaken had hij bemiddeld in een huwelijk tussen de hertog van Berry en een zus van de tsaar, wat op niets was uitgelopen: óf hij was niet slim genoeg geweest om de betekenis van de 'triangle de feu' te doorgronden, óf hij had zich tegen beter weten

in voor het karretje van de koning laten spannen.⁹⁷ Voordat zijn val nog completer worden zou, herinnerden de trouwste aanhangers van de Bourbons de koning eraan, dat Talleyrand een nog trouwere aanhanger van de Franse Revolutie was geweest en dat de grote verdiensten waarmee hij het Weense congres naar zijn pijpen had laten dansen, werden overschaduwd door zijn reputatie van 'getrouwde bisschop van Autun'. Toen hij de hertogin voor het eerst in levenden lijve ontmoette, had hij zijn krediet bij de koning reeds verspeeld. Hij was weliswaar geen koningsmoordenaar, -één dag voor de septembermoorden in 1792 was hij met hulp van Danton naar Engeland gevlucht-, maar had zich om een andere reden in de kringen der Bourbons onmogelijk gemaakt. In de nadagen van Napoleon had hij namelijk in een tijdelijke bevestiging de graaf van Artois als een geschikte koningskandidaat naar voren geschoven: "Ik zou wel genoeg willen nemen met de graaf van Artois, omdat er tussen hem en mij iets bestaat, dat mijn gedrag grotendeels verklaren kan, maar zijn broer kent mij helemaal niet. Ik moet bekennen, dat ik er niet op gesteld ben mij bloot te stellen aan vergevingsgezindheid in plaats van aan dankbaarheid, of om mij tegen wie dan ook te moeten verdedigen." Hem stonden de liberale, zo niet libertijnse, opvattingen van de graaf van Artois in het algemeen en die over het koningschap in het bijzonder in zijn geheugen gegrift, daterend uit de tijd vóór de Franse Revolutie, die maar zeer ten dele tot uitdrukking waren gekomen in de proclamatie waarmee Lodewijk XVIII zijn regering had aangevangen. De nieuwe koning schonk het volk slechts 'une charte', dat wil zeggen onthield het zijn soevereiniteit, en bekende openlijk, dat er in het verleden fouten waren gemaakt. Dit nu beviel de graaf van Artois niet: een koning diende zijn volk niet om vergiffenis te vragen. Ter toelichting op wat Lodewijk XVIII vóór en na de Honderd Dagen verkeerd zou hebben gedaan, maakte Talleyrand vervolgens een toespeling op de persoonlijke voorkeuren van de koning, waardoor deze zich te veel zou hebben laten leiden. De graaf van Artois onderbrak hem en vroeg: "Slaat dat soms op mij, of...?"

"Nu Monsieur de vraag zelf gesteld heeft," onderbrak Talleyrand hem op zijn beurt, "zeg ik 'ja', u heeft veel kwaad aangericht!"

"De prins van Talleyrand vergeet zichzelf," zei de graaf van Artois waardig en nijdig tegelijk. "Dat vrees ik ook," beaamde de prins, "maar de waarheid moet nu eenmaal gezegd worden."⁹⁸ In dit even hoffelijke als venijnige dialogetje tekende zich de onderlinge verhoudingen tussen de drie hoogste vertegenwoordigers van de macht af, die elkaar op een kruispunt van wegen in de bossen van Fontainebleau troffen zonder de minste krenking van hun ego te zijn vergeten. De hertogin stond tussen hen in, zich van geen kwaad bewust, geneigd zich het stralende middelpunt op een open plek in het bos te wanen, maar in werkelijkheid een speelbal voor de hogere politiek van de Bourbons. Haar argeeloosheid ontwapende geen van hen, wat haar niet verhinderde het hoogste woord te voeren bij gebrek aan inzicht in de ware beweegredenen van allen die haar omringden en met gejuich ontvingen. Frivool was ze, net als haar verre voorgangster Marie-Antoinette, terwijl ze de voorrechten van haar hoge geboorte genoot zonder zich zorgen over de duurzaamheid ervan te maken. Wie dat in haar omgeving wel deed, zoals de vrouw van de hertog van Angoulême, was in haar ogen een stuk chagrijn dat onder het verleden gebukt ging in plaats van zich mateloos over de toekomst te verheugen.

Het jonge bruidspaar bracht aanvankelijk gescheiden de nachten door, waaraan pas na de inzegening van hun huwelijk (hoewel dat reeds kerkelijk en wettig gesloten was) in de Notre-Dame van Parijs verandering kwam. Lodewijk XVIII maakte van zijn recht gebruik om bij de ontkleding van de hertogin in het Élysée, waar het echtpaar zich zelfstandig ging vestigen, aanwezig te zijn en hij was de enige niet. Tegen zijn gevolg zei hij: "De hertog van Berry is verliefd op zijn vrouw. Zijn wij allen niet rivalen van hem?"⁹⁹ Zijn woorden maakten op de naakte hertogin een onaangename indruk, maar ze liet zich er in het weldra volgende liefdesspel met de hertog niet door ontmoedigen. Terwijl er in het Élysée nog steeds napoleontische adelaars en bijen werden weggebikt, richtte ze het paleis geheel naar haar zin in. Dat lukte haar wonderwel, zodat ze daar veel liever vertoefde dan in de Tuilerieën. Gewend als ze was op blote voeten te lopen in het koninklijk paleis van haar vader te Napels, op 'nat gezwabberde' marmeren vloeren, zoals Bastet plastisch zegt, meed ze geschoeid en wel de 'corridors' van de Tuilerieën, die zwart zagen van de kakkerlakken.¹⁰⁰ Die

'corridors' deden haar enigszins denken aan Napolitaanse stegen, maar konden ondanks de Italiaans klinkende naam die ze aan Parijse gangen gaf, haar de erbarmelijkheid van hun hygiënische staat niet doen vergeten. Ze maakte zich vrolijk over het onder hovelingen heersende gebrek aan hygiëne, gecamoufleerd door zware parfums waarvan de oneerlijkheid haar nochtans dieper greefde dan zweetlucht, maar droeg het hare aan zulke omstandigheden bij door haar darmen regelmatig te spoelen met een aftreksel van sennapeulen. Lavementen en aderlatingen werden zo algemeen als medische wondermiddelen beschouwd, dat de menselijke zintuigen er ten paleize van de koning en de hertog vaak door werden geprikkeld: men zag of rook er te veel van het goede dat nu eenmaal onlosmakelijk met de menselijke staat verbonden is.¹⁰¹ Intussen was het leven in beide paleizen gerieflijk; Lodewijk XVIII placht zijn snuifje tabak uit de boezem van gravin du Cayla te nemen, die als koninklijke bijzit haar borsten bij zulke gelegenheden nog hoger in de vaart der volkeren trachtte op te stuwen.¹⁰² Zij gold als 'de meest genomen' vrouw aan het hof, terwijl de hertogin diezelfde reputatie aan haar eigen hof genoot.¹⁰³ Aangezien ze het goed met haar man kon vinden, en hij met haar, hadden zij een gelukkig huwelijksleven, maar dat kwam voornamelijk, omdat ze zijn seksuele escapades buitenshuis als 'horizontale dwaasheden' vermocht te beschouwen of, nog algemener en verhullender, als 'uitingen van levenslust'.¹⁰⁴ Ze zag veel van hem door de vingers, zolang zijn met Parijse liefjes op La Bagatelle doorgebrachte nachten niet al te openlijk voor het oog der wereld met bacchanalen in verband werden gebracht. Dat kasteel had de hertog van zijn vader gekregen en werd ook wel als een 'folie' aangeduid, maar niet in de Nederlandse zin van het woord, want het was geen absurd of anderszins ongewoon bouwwerk. Het kasteel was ten gevolge van een weddenschap van de graaf van Artois met Marie-Antoinette,-een 'folie' zo men wil-, in uiterst korte tijd gerealiseerd: meer dan 900 bouwvakkers waren dag en nacht aan het werk geweest om het binnen drie maanden te kunnen opleveren. Dat was gelukt voor een bedrag van 300.000 Franse ponden, omgerekend naar nu ongeveer € 9.800.000,- (op basis van een vergelijkbaar te koop staand kasteel dichtbij Houdan in de regio Île-de-France met een even groot park van 24 hectare).¹⁰⁵ De graaf van Artois had de

weddenschap gewonnen, wat zijn neiging om nog meer geld uit te geven versterkte. Hij bezat bovendien het paleis van de grootmeester der Tempeliers in Parijs, gelegen naast de Temple, waarvan hij de inrichting en tuinen liet verfraaien. Bij de gravin van Polignac verwekte hij in 1780 een zoon, Jules geheten, die de latere minister van Buitenlandse Zaken en premier onder het bewind van zijn eigen vader zou worden. Bij zijn vlucht uit Frankrijk op 17 juli 1789, een paar dagen na de val van de Bastille, liet hij een schuld van liefst 22.000.000 Franse ponden na!¹⁰⁶ Zijn gemakkelijke omgang met geld en maîtresses sprak zijn schoondochter zeer aan, die door geen mens gehinderd (eerder door haar omgeving aangemoedigd) op haar beurt letterlijk en figuurlijk geld als water begon uit te geven, gelet op de fraaie waterpartijen die zij op haar eigen landgoederen liet aanleggen. Met een air van grote vanzelfsprekendheid nam ze wat haar toekwam, in ruil waarvoor ze zo natureel mogelijk met haar man, schoonfamilie en hofdames omging. Was één van hen ziek, dan ontzag ze zich niet op de rand van hun bed te gaan zitten (wat volgens het protocol van graaf de Blacas een doodzonde was) en liefjes naar hun gezondheid te informeren. Haar juwelen leende ze bereidwillig uit aan welke hofdame er ook maar naar vroeg, of ze die mocht dragen.¹⁰⁷ Maar dat werd haar niet in dank afgenomen, want er deden over haar weinig vleiende verhalen de ronde. Samen met haar man maakte ze zich daar vrolijk over, waardoor het leek alsof ze niet vatbaar voor kritiek was. Zo zei men van haar, dat haar mond zo groot was, dat er de voet van een zuigeling in paste.¹⁰⁸ Of men zei van haar voeten: 'De voetjes van de hertogin van Berry zijn zo klein, haar borst is zo plat en ze loent zo verschrikkelijk, dat ze haar eigen schoenen kan zien als ze in haar décolleté kijkt.'¹⁰⁹ Geadviseerd door graaf de Blacas begon ze gemmen en cameeën te verzamelen, naar het voorbeeld van haar schoonvader, wat uiteindelijk leidde tot een schitterende verzameling schilderijen, Griekse vazen en Chinees porselein die op haar eigen kasteel Rosny, vier uur van Parijs gelegen, zou worden ondergebracht.¹¹⁰ Haar eigen man liet haar begaan, zolang ze maar de expertise van grote kenners benutte om haar kostbare collecties op te bouwen. Financieel, zo scheen hij te redeneren, kon er bij de aanschaf van zulke kostbaarheden als schilderijen van de Franse meester Karel van Loo niet al te veel misgaan. Die

behielden hun waarde, zoals hij in haar ogen zijn waarde behield als 'polyseksuele bigamist'.¹¹¹

Om hem beter te kunnen verstaan nam ze Franse les. Op het Élysée gaf ze grote ontvangsten, terwijl ze op La Bagatelle alleen de hertog aangenaam bezig trachtte te houden. Aan amusement was toch al geen gebrek, aangezien alle Parijse theaters 's avonds een loge voor het jonge echtpaar moesten vrijhouden, waarvan de hertogin dankbaar gebruikmaakte, niet om het internationaal befaamde Franse toneelrepertoire te leren kennen, maar om nu eens dwergen, messenwerpers, degenslikkers en vuurspuwers te zien optreden en dan weer de solistische kunstjes van het edelhert Coco te bewonderen, dat allesbehalve gedwee ook buiten onder luchtballonnen placht te hangen en, op zoek naar een hem volkomen onbekende kerstman, in het hemelruim dreigde te verdwalen. Dit dier haalde zulke capriolen uit, dat het tijdens een optreden in de buitenlucht uit de leidfels losschoot, nadat de bliksem in de luchtballon was ingeslagen.¹¹² Zijn dood probeerde ze niet als een slecht voorteken op te vatten, wat haar met haar geloof in het 'boze oog' geenszins gemakkelijk viel. Ze bezocht zulke voorstellingen te voet, al of niet in het gezelschap van haar man, of in een open rijtuig dat de Parijzenaars naar haar een 'caroline' noemden. Toen ze in verwachting raakte, nam ze ook wel eens het rijtuig van Lodewijk XVIII, dat met zijn harde kussens zo vervaarlijk van links naar rechts zwalkte, dat het haast geen voortgang leek te maken. Had ze een miskraam, dan schreef ze dat aan het rijtuig van de koning toe, die haar overigens zonder een woord de rug toekeerde, toen op 13 juli 1817 haar dochttertje werd geboren. Dit meisje leefde slechts twee dagen, wat voor haar moeder een waarschuwing inhield om slechte voortekens vooral niet te negeren. In plaats van haar dood (in overeenstemming met de feiten) aan mazelen te wijten, deed men dat aan vraatzucht: de hertogin zou zich samen met haar tante Marie-Amélie, de vrouw van de hertog van Orléans, te goed hebben gedaan aan sappige, zij het besmette meloenen, afkomstig uit Palermo. Om haar te troosten voor het verlies van hun dochttertje en voor alle lasterpraatjes die er over haar de ronde deden, kocht de hertog toen voor de somma van 2.500.000 francs het bekende kasteel van Sully te Ros-

ny.¹¹³ Voortaan zou dat niet langer met de oude maarschalk, maar met de hertogin van Berry worden geassocieerd.

Het kasteel ligt er tegenwoordig ongenaakbaar bij, als gevolg van de wisseling van een hele reeks eigenaars, en maakt een troosteloze indruk met een veel te smal en uit armetierige klinkers bestaand pad dat van het reusachtige toegangshek van smeedijzer naar de hoofdingang leidt. Dwars door het onkruid oprijzende grenspalen geven de breedte van de oorspronkelijke oprijlaan aan, maar de suggestie van iets groots wordt tenietgedaan door de steigers die de torens aan het zicht onttrekken. De slecht onderhouden tuin is typerend voor het verval dat overal heeft toegeslagen. Destijds was het landgoed in zijn geheel 1200 hectare groot. In de kassen werden ananassen en citroenen gekweekt en, dankzij de Seine, kon de tuin worden herschapen in een glooiend landschap met rivieren en watervallen à la Trianon. In de loop der tijd liet de hertogin de beide vleugels van haar kasteel met een verdieping ophogen, aan de uiteinden waarvan ze naar voren uitspringende gevels liet aanbrengen. In haar glorie tijd had ze daar alleen al 66 staljongens, koetsiers en palfreniers in dienst, waarnaast nog zo'n 150 andere personeelsleden dagelijks in huis en tuin ploeterden om het haar naar de zin te maken. Tal van kaarsenkopers en –snuiteurs zorgden voor de verlichting van het hoofdgebouw, waarop natuurlijk geen centime werd bespaard.¹¹⁴ Samen met haar man ging ze op jacht in de uitgestrekte bossen van Rosny, wat voor een vrouw hoogst ongebruikelijk was. Ze leidde er vier zomers lang een gelukkig leven, waaraan ze ook later op een positieve manier terugdacht. Weemoed kwam er niet aan te pas, want dat woord veinsde ze niet te kennen. Bij elke tegenslag ontwikkelde ze een nog grotere drang om desnoods van banque met haar eigen toekomst te spelen: 'avanti' had het motto kunnen zijn waaronder ze ook de herinnering aan tegenslagen voorgoed uit haar geheugen bande.

Op 13 september 1818 bracht ze een onvoldragen jongetje ter wereld, dat slechts twee uur leefde. Haar 'danslust' zou hem de kop hebben gekost, wat haar op het verbod van haar man kwam te staan om in geval van zwangerschap nog langer theaters te bezoeken en uitgebreide ontvangsten op het Élysée te houden. Op 16 december 1819 werd een meisje geboren, aan wie de vrouwelijke voornaam van de

zozeer gewenste mannelijke nakomeling werd gegeven: Louise. De oudste zoon van de hertog van Orléans onderbrak zijn bezigheden in het Palais Royal, toen hij op die dag het eresaluut van de kanonnen aan de overkant van de Seine hoorde. "Stil," zei hij, "is het mijn vrouw of de nieuwe koning die wordt geboren?" Na twaalf kanonslagen werd het ineens doodstil, waardoor hij wist dat de hertog en hertogin van Berry met een dochter waren verblijd. Was dat een zoon geweest, dan had het dubbele aantal kanonslagen geklonken.¹¹⁵ Haar geboorte gaf tegenstanders van de monarchie hoop, want bij gebrek aan een mannelijke nakomeling uit het huis Bourbon, zou na de dood van de graaf van Artois de hertog van Orléans voor troonopvolging in aanmerking kunnen komen, de republiek in ere worden hersteld of het adelaarsjong napoleontische tijden doen herleven. Er hing een sfeer van complotten in de lucht, die voorstanders van de monarchie ertoe bracht wraak of op zijn minst genoegdoening te eisen voor wat Lodewijk XVI en zijn gezin was aangedaan, terwijl de hertog van Orléans er baat bij had zijn progressieve ideeën over de toekomst van Frankrijk zo bescheiden en onopvallend mogelijk te ventileren. Bonapartisten hamerden intussen op het aambeeld van de nationale glorie en betreurden het verval van het Franse leger, dat zich eens bliksemsnel in Europa had verplaatst, maar nu gedoemd was in kazernes te verblijven, op een paar schermutselingen in Spanje na. Wie zich het lievelingsboek van Julien Sorel herinnert, begrijpt, hoe de 'Witte Terreur' der Bourbons verzet onder opgroeiende jongens uitlokte en de kleinzonen van 'grog-nards' liet dromen over romantische verkenningsstochten in liefst verre landen, waar zij met ontzag werden bejegend en niet opnieuw, zoals hun voorouders in de achttiende eeuw, voor de oude adel door het stof hoefden te gaan.

Zelfs Talleyrand was niet ongevoelig voor deze sfeer, hoe weinig hij ook met de keizer had opgehad. Zijn eigen revolutionaire sympathieën bleven hem parten spelen, of hij nu adviezen aan Lodewijk XVIII gaf of complotteurs tegen diens bewind op verstandige gedachten trachtte te brengen. Steeds handelde hij met een van nature soevereine minachting voor andermans standpunten, aldus een koninklijke houding tentoonspreidend, waaraan republikeinen en onderling verdeelde ko-

ningsgezinden zich nu juist dood ergerden. Bonapartisten beschuldigden hem zelfs van verraad, omdat hij verantwoordelijk werd gehouden voor de overgang van het keizerrijk naar het herstelde koninkrijk. Maar de opperkamerheer en tafelpresident des konings verstond de kunst om zich niet al te zeer in de kaart te laten kijken en zo kon het gebeuren, dat hij op de sterfdag van Lodewijk XVI aan een herdenkingsplechtigheid in de basiliek van Saint-Denis deelnam en door een onverlaat werd aangevallen. Waarom? Men wist het niet, maar het slachtoffer van de aanslag die met steun van een paar omstanders overeind was geholpen, niets mankeerde en naar zijn rijtuig was gebracht, verstrekte graag informatie. Als man van eer kon hij niet doen, alsof er niets gebeurd was, dus stelde hij zijn stadspaleis gelegen aan de Rue Saint-Florentin open voor wie het maar wilde. Daar lag hij ergens in een kamer te kwijnen op een chaise longue, zijn hand van tijd tot tijd samenballend tot een vuist, terwijl hij voor iedereen verstaanbaar mompelde: "Hij sloeg me neer als een os!"¹¹⁶ Had een warhoofd hem een zetje gegeven en vervolgens doen struikelen? Talleyrand liet alles in het vage, zolang hij met verve een slachtofferrol kon spelen en de Bourbons te vriend houden. Een lijntje naar de hertog van Orléans en naar bonapartisten die beiden republikeinse ideeën verkondigden om zich van de nodige aanhang te verzekeren, stond net zo open als de voordeur van zijn Parijse woning, en anders ontving hij rebellerende sympathisanten wel uit het zicht op zijn kasteel te Valençay. Dat bestond niet uit een 1200 hectare omvattend landgoed, maar besloeg liefst 12.000 hectare! Het kasteel zelf en de omringende landerijen waren tienmaal zo groot als het kasteel van de hertogin te Rosny. Door zich dik te laten betalen voor zijn politieke adviezen, die soms haaks op de belangen van de Franse keizer stonden en door het kasteel te Valençay in dank voor bewezen en onbewezen diensten te aanvaarden, was Talleyrand ook volgens de toen geldende normen allesbehalve een man van eer. De latere koning Lodewijk XVIII kon nog met enig recht volhouden om politieke redenen Frankrijk ontvlucht te zijn, -eervol maar berooid-, maar dat kon Talleyrand niet.¹¹⁷ Hij was ook toen al schatrijk maar beroofd van zijn eer, een door en door corrupte man, een groot causeur en onweerstaanbare vleier, een van de arglistigste

politici die er ooit hebben bestaan, gevat en charmant als hij dat wilde zijn, boosaardig en gemeen als de realiteit dat volgens hem vereiste.

Toen Talleyrand krampachtig moeite deed om zich als slachtoffer van een aanslag aan de buitenwereld te presenteren, was hij 73 jaar oud, - dat was in 1827-, maar het had ook jaren eerder kunnen zijn. Had hij in 1821 al niet een schaduwregering gevormd, door Molé (minister van Marine en Koloniën onder Lodewijk XVIII) gerekend tot diens 'eierzuchtige fantasieën'?¹¹⁸ Hij peilde altijd wat er onder de mensen leefde en zou tegenwoordig een uitstekende netwerker zijn geweest. Als een volleerde opportunist verklaarde hij: "Er is iemand, die knapper is dan Voltaire, knapper dan Bonaparte, knapper dan één van de Directeuren van het Directoire of enige minister in het verleden of in de toekomst. Die iemand is 'iedereen'."¹¹⁹ Wat blijkt daaruit? Hij hield er publiekelijk geen eigen mening op na, maar vertolkte bij voorkeur het standpunt van de zwijgende meerderheid.¹²⁰ Er viel op hem, altijd bedacht op eigen voordeel, geen enkele staat te maken. Naar menig staatsman had ervaren, was dit door hem ingenomen standpunt de enige eigen mening die hij in stilte huldigde. Het verschil tussen hem en de hertogin van Berry, die ook nergens een eigen mening over had, was gelegen in hun intelligentie: de een veroorloofde zich geen eigen mening, omdat die hem de kop kon kosten (daarom was hij net op tijd gevluht, voordat zijn politieke tegenstanders hem in 1792 hadden kunnen uitschakelen of hij zich als koningsmoordenaar het leven anderszins onmogelijk had gemaakt), de ander veroorloofde zich geen eigen mening, omdat ze eenvoudigweg niet wist, hoe zich die over welke aangelegenheid dan ook te vormen.

In een sfeer van complotten beklaagde de hertog van Berry zich over dreigbrieven die hij van republikeinen en bonapartisten ontving. Zijn vrouw liet zich hun genoeglijk leventje niet door zulke loze dreigementen vergallen. Ze was inderdaad niet intelligent genoeg om de politieke situatie rond 1820 goed in te schatten. Ondanks haar hang naar het 'boze oog', voor de gevaren waarvan haar man haar had gewaarschuwd, handelde ze in deze kwestie 'rationeel', althans naar haar eigen overtuiging, en verweet ze hem het ongefundeerde karakter van zijn angst voor een dodelijke aanslag op zijn leven. Het volk hield toch van hen? Als zij de loge van een schouwburg bezetten, werd er toch

luid voor hen beiden geklapt? Wie had er voor een aanslag te vrezen in tijden van voorspoed en vrede? Voor de verandering tapte ze uit hetzelfde vaatje als hij ten opzichte van haar placht te doen. Nu had hij op haar voor, dat hij zelfs de onderlinge verhoudingen aan het Franse hof (nog afgezien van samenzweringen daarbuiten) maar al te goed kende. Voor zover hij die wantrouwde, nam hij zich voor als troonopvolger het predicaat van Lodewijk XV te verdienen: 'Le Bien-Aimé'. Maar hij besepte niet, dat deze aanvankelijk zeer geliefde koning in de tweede helft van zijn leven de volksgunst wegens zijn lakse houding op financieel, fiscaal, militair en staatkundig gebied had verspeeld en meer dan zijn minder onbekwame opvolger het zijne aan het uitbreken van de Franse Revolutie had bijgedragen. De moraal van Lodewijk XV sprak de hertog van Berry wel aan, dat wil zeggen het ontbreken daarvan en de losbandige wijze waarop hij zijn leven had ingericht. Met uitzondering van uitgerekend Lodewijk XVI die voor hun doodzonden navenant was gestraft, waren zijn voorouders inclusief de Regent notoire schuinsmarcheerders geweest, maar wat stelde echtelijke trouw voor als een gedwongen huwelijk allereerst het staatsbelang gold en ter compensatie daarvan andere mogelijkheden zich in de vorm van al te willige vrouwen aandienden? De hertog van Berry wist wat de huidige koning over zijn vader had gezegd: "Hij heeft tegen Lodewijk XVI samengezworen, hij heeft samengezworen tegen mij en op een goede dag zal hij een complot tegen zichzelf smeden."¹²¹ Als zodanig wenste de biograaf van Talleyrand, Duff Cooper, de juli-ordonnantien van 1830 te beschouwen: een over een lange periode uitgesmeerde zelfmoordpoging van iemand die, met oogkleppen voor, het noodlot tartte.

Toen er een spiegel in de grote galerij van het Élysée aan diggelen viel, ogenschijnlijk zonder enige aanleiding, moest de hertogin aan het 'boze oog' van de hertog van Lucca denken. Ze maakte zich de meest onheilspellende gedachten van haar man onwillekeurig eigen, ongerust en in blijde verwachting als ze was. Bevangen door allerlei tegenstrijdige gevoelens stelde ze hem op de hoogte van haar zwangerschap, die nog in een te pril stadium verkeerde om er ruchtbaarheid aan te geven. Op 13 februari 1820 bezochten beiden de Opéra, een

klein theater gelegen aan een naar Rameau vernoemd plein in de directe omgeving van het Élysée. De hertogin vertrok eerder dan haar man, die óf rekening met haar gezegende omstandigheden wilde houden óf zich ongestoord in gezelschap van zijn eveneens in het theater aanwezige maîtresse wilde begeven. Hij begeleidde zijn vrouw naar een voor haar gereed staande koets bij de koninklijke ingang, herkenbaar aan een grijs gestreepte luifel van ijzer, en wilde zich net omdraaien om weer in het volle licht naar binnen te gaan, toen een donkere gedaante zich tussen hem en de koets wrong, waarvan juist de treden werden ingeklapt. "Hij raakte mij," riep de hertog meer verbaasd dan pijnlijk getroffen, "ik ga dood!" De hertogin zat al achterovergeleund in de koets, hoorde haar man roepen, maar mocht van een haar begeleidende hofdame niet eerder uitstappen, voordat de treden waren uitgekapt. Daardoor was haar herinnering aan wat er vervolgens gebeurde, grotendeels gebaseerd op geluiden en de waarneming van anderen. De donkere gedaante wilde zich uit de voeten maken volgens de een, of stond stil volgens de ander, maar werd hoe dan ook omvergelopen door een limonadeverkoper, die met een blad vol glazen onderweg was van Café Hardy naar het theater. Het gerinkel van de glazen bracht de hertogin de spiegel in de galerij van het Élysée in herinnering. Wat ze vervolgens zelf zag, begreep ze niet dadelijk. Werd haar man adergelaten? Hij zat onder het bloed, kon natuurlijk niet op straat blijven liggen en werd binnen in het theater op een sofa gelegd. Daar werd de ernst van de situatie iedereen ten volle duidelijk. Het theater werd ontruimd, zodat ook de maîtresse van de hertog niets anders restte dan in een rijtuig buiten de gebeurtenissen af te wachten. Zij was de Engelse actrice Amy Brown, bij wie de hertog twee dochters had. Maar al te vertrouwd met de theatrale kanten van het leven, zag ze in allerijl te hulp geroepen artsen toesnellen. Even later hoorde ook zij gerinkel, ditmaal het gerinkel van bellen, waarmee een misdienaar de menigte attendeerde op de nadering van de pastoor van de Saint-Roche die met Ons Heer onderweg was om de stervende hertog het laatste sacrament toe te dienen. En ook háár bekropen toen tegenstrijdige gevoelens, want ze voelde zich afgewezen en toch niet veronachtzaamd. Op verzoek van de hertog mocht ze naar binnen, waar ze hem provisorisch verbonden op de sofa aantrof. Daarboven

hing een affiche: de aankondiging van *Il matrimonio segreto*, wat ze als een magische bevestiging van haar relatie met de hertog opvatte. De moordenaar, een zekere Louis-Pierre Louvel (wiens achternaam 'wolfje' in het Frans betekent), had de hertog op zo'n manier tussen diens vierde en vijfde rib geraakt, dat zijn mes hem een dodelijke wond had toegebracht. De hertog biechtte, sprak met zijn vrouw en maîtresse die elkaar wonderwel onder deze moeilijke omstandigheden verdroegen, en beval de toekomst van zijn twee dochters (van hun bed gelicht en eveneens in het theater aanwezig) bij zijn vrouw aan. Hij vroeg om genade voor zijn moordenaar, wat voor Victor Hugo aanleiding was om de dood van de hertog van Berry 'subliem' te noemen, want had deze 'held' in tegenstelling tot zijn moordenaar niet om vergeving van zijn zonden gevraagd?¹²² Aangezien de kwalificatie 'subliem' te uitzonderlijk is om in dit geval van toepassing te zijn, -wie sterft er niet vergevingsgezind als hij met de dood voor ogen terugblijkt op zijn eigen leven?-, overdreef Hugo al evenzeer als Chateaubriand, die de hertog van Berry in zijn *Mémoires sur le duc de Berry* als een soldaat in dienst van Jezus, een martelaar en waardige zoon van de H. Lodewijk wenste te beschouwen.¹²³

Een dag later stierf de hertog in alle vroegte. Tot op het laatst was hij bij zinnen gebleven, terwijl hij vol weerzin tegen de traag verlopende tijd snakte naar de dood. Niet lang daarna volgde zijn bijzetting in de grafkelder der Bourbons. De begrafenisplechtigheid verliep volgens Chateaubriand zo 'pompeus', dat het wel leek of 'de monarchie zelf' ten grave werd gedragen.¹²⁴ De basiliek,-tegenwoordig kathedraal-, van Saint-Denis was het vergund zijn stoffelijke resten te herbergen, op zijn hart na, dat in een speciaal daarvoor eerder op maat gemaakte monstrans op kasteel Rosny werd bewaard. De hertogin beschouwde dit ensemble als het kostbaarste pronkjuweel uit haar hele verzameling, waaromheen ze een kapel liet bouwen. Die maakte op haar beurt weer deel uit van een hospitium, dat evenals een school en onderkomen voor wezen een vermogen kostte. Het pronkjuweel stond daar in een nis, waarin ook een plaatsje voor haar eigen hart was gereserveerd. Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd het door S.S.'ers gestolen, maar uiteindelijk bij de overige stoffelijke resten van de hertog gevoegd.¹²⁵ Zijn moordenaar kreeg geen pardon, maar werd een paar

maanden later onder de guillotine terechtgesteld. Omdat de hertog had gevraagd diens leven te sparen, net als Lodewijk XV dat ten gunste van Damiens gedaan had, moest de rechterlijke macht het doodvonnis extra motiveren. Indien een klein krasje in de buurt van een koninklijk hart er in de vorige eeuw al toe had geleid, dat de ene dader (geen moordenaar) werd gevierendeeld, -welke gerechte straf moest er dan aan de andere worden voltrokken? Men besloot Louvel als bonapartist exemplarisch terecht te laten staan, wiens straf dienovereenkomstig was bedoeld om comploteurs de wind uit de zeilen te nemen. Het ging er thans in de rechtspraak wel minder ruig aan toe dan vroeger, maar de vrees voor complotten was minstens even groot. Comploteurs waren moeilijk herkenbaar en dus in de ogen van gerechtsdienaren en burgers, -allen oprechte minnaars van tucht, rust en orde-, des te gevaarlijker. Vestdijk schetste daarvan een prachtig staaltje in *De hôteleur doet niet meer mee*, waarin over de moord op de hertog van Berry in samenzweerderige termen wordt gesproken en de hoofdpersoon, monsieur Trublet, altijd een jakobijn is gebleven, hoewel hij na 1815 met het bonapartisme dweept en zijn haar bepoederde met 'het stuifmeel der leliën' om koningsgezind te lijken.¹²⁶ Daarentegen was Louvel openlijk voor zijn afkeer van de Bourbons uitgekomen, maar omdat de hertog van Berry had gevraagd diens leven te sparen, mocht hij met een hoed op naar het schavot lopen. Zou men geen hekel aan koninklijke gunsten hebben gehad, dan kreeg men die alsnog. Op een tekening die van zijn terechtstelling bewaard is gebleven, staat hij inderdaad met een hoed op en gehuld in een dikke overjas aan de voet van het schavot. Droeg hij die hoed omdat hem dat absurde privilege was verleend, of omdat het op die dag regende? Men hoopt dat laatste, maar vreest het eerste.

Louvel had de 'bron', zoals hij dat noemde, van alle kwaad willen aanpakken: de erfopvolging die het huis Bourbon van de troon verzekerde. Maar de ironie van het noodlot wilde dat de erfopvolger zich reeds op 29 september 1820 aankondigde in de persoon van de latere Hendrik V, wiens geboorte als een wonder werd ervaren. Hij heette lange tijd 'l'enfant du miracle', geen wonder van een kind, maar een kind van het wonder dat de hertog en hertogin van Berry hoogst persoonlijk hadden verricht. Men had de neiging hen bijna heilig te verklaren, wat in

legitimistische kringen (geschaard om koning Lodewijk XVIII) en in die der ultra's (geschaard om de graaf van Artois) tot een ongekende adoratie van de hertogin en haar zoon leidde. Omdat de witte vlag der Bourbons in 1814 voor het eerst door inwoners van de stad Bordeaux was gehesen, ter verwelcoming van de nieuwe koning, ontving Hendrik als titel 'graaf van Bordeaux'. Vanaf zijn geboorte stond zijn lot al vast, dat wil zeggen zijn door ultra's versterkte neiging om begrippen als 'staat', 'monarchie' en rooms-katholieke 'godsdienst' als een soort drie-eenheid op te vatten, in welk geval hij er in eigen ogen vanzelfsprekend recht op had 'aanbeden' te worden. In legitimistische kringen werd hij slechts 'bewonderd' of 'geadoreerd', wat op een zekere tweespalt binnen aanhangers van het huis Bourbon wees, terwijl daarnaast de aanhangers van het huis Orléans met hun eigen troonpretendent kwamen aanzetten, evenals republikeinen en bonapartisten in de loop der tijd, wat op de (meer brede dan diepe) verdeeldheid van Frankrijk als geheel wees. Als graaf van Bordeaux moest Hendrik niets van de driekleur hebben, die men eerder met de Franse Revolutie en Napoleon Bonaparte associeerde dan met het huis Bourbon. Zou hij die vlag hebben aanvaard met alles wat zij toen symboliseerde, -een combinatie van grondwettelijke volkssoevereiniteit met de idealen der Franse Revolutie-, dan zou hij in 1873 Napoleon III als koning Hendrik V zijn opgevolgd. Maar zijn geboorte en opvoeding aan het hof van Karel X stelden hem tot zo'n daad van ideologische zelfverloochening niet in staat, dus greep hij naast de troon. In 1820 was het nog te vroeg voor zo'n terugblik op zijn leven, hoezeer de grote lijnen daarvan ook door het lot reeds waren voorbeschikt, en mocht hij zich samen met zijn moeder in de volksgunst verheugen zonder dat de hertog werd vergeten. Zijn twee bij Amy Brown verwekte dochters werden hartelijk op de Tuilerieën ontvangen, waar zij voortaan les van een hun persoonlijk toegewezen gouverneur zouden krijgen. Zij werden geadopteerd door de koning: Loulou werd tot gravin van Issou en Charlotte tot gravin van Vierzon verheven, - hun wapen hoefde geen ontsierende bastaardbalk te dragen-, en de koning en zijn broer zetten grote geldsommen op hen vast. De graaf van Artois kende Amy Brown bovendien een pensioen van 5000 francs per maand toe. De hertogin handelde geheel

in hun geest, terwijl de hertog en hertogin van Angoulême zich ruimhartig over andere bastaards van de hertog van Berry ontfermden. Maar toen een gezelschap van twintig vrouwen uit Nantes zich bij de ingang van de Tuilerieën meldde, met een verzoek tot ondersteuning voor alle ook bij hén verwekte kinderen van de hertog, kregen zij nul op het rekest. Nu had de hertog slechts één week in Nantes verbleven, wat volgens sommigen de claim van de vrouwen ontkrachtte. De hertogin bestreed dat echter: men moest haar man in seksueel opzicht niet onderschatten. Hij leek immers sterk op haar grootvader, de koning van de beide Siciliën, die zijn lange neus graag in andermans zaken stak en als hij in Palermo aan de kust vissen had gevangen die eigenhandig placht uit te delen aan zijn 'kinderen', onder wie hij niet alleen zijn onderdanen verstond.¹²⁷

De hertogin nam het zich kwalijk, dat ze de voortekenen leidend tot de moord op haar man niet goed had waargenomen of geïnterpreteerd. Omdat haar de atmosfeer in Parijs nog steeds dreigend toescheen, meende ze er goed aan te doen extra maatregelen te nemen om haar zoon en zichzelf te beschermen. Er was hier eenzelfde mechanisme aan het werk, dat in onze tijd een acteur als Jules Croiset ertoe bracht om de opvoering van *Het vuil, de stad en de dood* van Rainer Werner Fassbinder te verhinderen door zichzelf dreigbrieven te schrijven, een valse bommelding te doen en, sterker nog, zijn eigen ontvoering in scène te zetten. Door zo te handelen speelde hij antisemieten in de kaart, terwijl hij nu juist het antisemitisme in dit toneelstuk aan de kaak had willen stellen. Nadat er een kleine ontploffing in de buurt van haar kamer in de Tuilerieën was geweest, begon de hertogin op haar eigen toilet (de enige plek in dat immense gebouw waar ze zich veilig waande) dreigbrieven aan zichzelf te schrijven. Na een jaar van voorbeeldig gedragen rouw mocht ze van de koning haar appartement geheel nieuw inrichten, maar nog afgezien van dit soort verbouwingen, viel er altijd wel iets te slopen of te restaureren in de Tuilerieën, wat behalve lawaai de nodige ongemakken met zich meebracht. Een kleine ontploffing was met andere woorden niet ongewoon in tegenstelling met de aan haar gerichte dreigbrieven. Precies volgens haar bedoeling werd een diepgaand onderzoek gelast en ingesteld naar vermeende complotten van republikeinen en bonapartisten. Terwijl ze

hen nu juist te schande had willen maken, dreigde het omgekeerde te gebeuren, toen de politie geen complot kon ontdekken of subversieve netwerken oprollen om de ware toedracht te onthullen. Alles werd in het werk gesteld om de veiligheid van de jonge Moeder der Natie te waarborgen, waarbij ook grote druk op hovelingen en het koninklijke personeel werd uitgeoefend. Zou de biechtvader van de hertogin daaronder niet bezwijken zijn, dan had men de waarheid nooit achterhaald. Hij meende het biechtgeheim te mogen schenden om anderen niet in de grootste verlegenheid te brengen en koos zodoende niet voor het minste van twee kwaden, maar voor het getalsmatig grootste goed: door de reputatie van de hertogin te schenden kon geen hoveling of lid van het koninklijk personeel nog langer van subversieve neigingen worden verdacht of beschuldigd.¹²⁸ De koning vergaf de hertogin haar faux pas, die zichzelf uitvergrootte met een nieuwe theorie over de moordenaar van haar man. De biechtvader werd intussen niet ontslagen, hetzij omdat zijn vrouwelijke biechteling het niet zonder een vertrouwensman stellen kon, hetzij omdat zijn ontslag een bevestiging van de ware toedracht zou inhouden en daaraan geen ruchtbaarheid mocht worden gegeven.

In de strijd tussen legitimisten en ultra's,-tussen aanhangers van de koning en de graaf van Artois-, koos de hertogin blindelings partij voor haar schoonvader. Hoewel het absolute koningschap (om het *l'absolutisme* te formuleren) in absolute zin nooit in Frankrijk had bestaan, al vertoonde de regering van Lodewijk XIV er wel duidelijk trekken van, nam de graaf van Artois het zijn broer kwalijk, dat hij 'une charte' tussen hem en zijn 'droit divin' had laten komen. Lodewijk XVIII was nog bereid gebleken een compromis tussen legitimisme en absolutisme te sluiten, maar zijn broer was daar faliekant op tegen. Had in het verleden adel, magistratuur en geestelijkheid de macht van vorsten kunnen inperken,-na de val van Napoleon stelden die niets meer voor. Een koning kon proberen legitiem tussen de klippen van hem weerstrevende machten door te laveren, zoals Lodewijk XVIII deed, of absoluut regeren, wat met een zekere verwaarlozing van of minachting voor hem weerstrevende machten gepaard diende te gaan. Maar de graaf van Artois wilde absoluut regeren, dat wil zeggen over de hoofden van het volk heen en (wat aan het idee van 'absolutisme' nu juist afbreuk doet)

met de hulp van adel en geestelijkheid. Het 'droit divin', waarop iedere absolute koning zich beroept, bevat een tegenstrijdigheid in zichzelf, doordat het een koning met name van de geestelijkheid afhankelijk maakt. Men zou het alleen al om die reden als een dwaas idee, met zichzelf in tegenspraak, kunnen beschouwen, een theorie die nooit in de praktijk zal kunnen worden gebracht, tenzij tot schade en schande van wie dat durft te doen. De graaf van Artois bezat daartoe genoeg euvele moed en nadat hij zijn broer als Karel X was opgevolgd, was hij officieel weliswaar van ultra een 'legitimist' geworden,-in de zin van de wettige opvolger van Lodewijk XVIII-, maar hield hij er precies dezelfde opvattingen als voorheen op na. Hoewel hij pas in 1824 aan de macht kwam, besliste hij de strijd tussen legitimisten en ultra's reeds in 1821, na het nodige parlementaire geharrewar, in zijn eigen voordeel. De hertogin van Berry koos toen zijn partij. Men zou ook kunnen zeggen, dat ze partij tegen zijn voornaamste tegenstander in de regering koos, Élie Decazes, minister van Buitenlandse Zaken, die zulke liberale trekjes vertoonde, dat hij als voorzitter van de ministerraad het ministerie van Politie had afgeschaft. Hij was in haar ogen de ware moordenaar van haar man. Hem beschouwde ze dan ook als een door de koning veel te lang gesteunde politieke duivelskunstenaar, over wie ze in niet mis te verstane bewoordingen haar beklag deed. Duff Cooper zei over haar hetze tegen Decazes: 'De hysterie van een verbijsterde vrouw werd de gevestigde mening van de partij, die lang in oppositie was geweest tegen de politiek van de favoriet.'¹²⁹ Terwijl Talleyrand zich al warm liep in de coulissen van zijn stadspaleis om Decazes als minister van Buitenlandse Zaken op te volgen, dreigde het ondenkbare te gebeuren: 'Het zou wel een gedenkwaardig feit zijn geweest voor hen, die de ironie der geschiedenis weten te appreciëren, als zij, die de mond vol hadden van het goddelijk recht der koningen, een afstameling van de H. Lodewijk hadden gedwongen een afvallige priester en gehuwde bisschop, die bovendien de gebeurtenissen van de 10^e augustus 1792 had verdedigd, tot zijn minister te kiezen.'¹³⁰ Helemaal ondenkbaar was dat overigens niet, want in 1814 had dezelfde koning hem tot minister van Buitenlandse Zaken benoemd. Maar wat toen een bittere noodzaak was geweest, scheen in 1820 en de jaren daarna ondenkbaar wegens de in het parlement toegenomen invloed der

rechtse aanhangers van de graaf van Artois. De moord op de hertog van Berry veroorzaakte in het bijzonder een ruk naar rechts waartegen niets bestand leek.

Bonapartisten en ultra's smeedden complotten tegen Lodewijk XVIII, Lafayette en de liberalen zochten contact met legeraanvoerders om een nieuw regime te vestigen en de schermutselingen in Spanje dreigden zich uit te breiden van een guerrilla tot een heuse oorlog. In die moeilijke omstandigheden voerde de koning censuur in, liet hij noodverordeningen gedurende drie maanden van kracht worden en de stem van de 23.000 rijkste en dus conservatieve kiezers dubbel tellen dankzij een hem welgevallige nieuwe kieswet.¹³¹ De verkiezingen in maart 1824 leverde een overweldigende meerderheid van 410 koningsgezinde parlementariërs op tegen slechts 19 liberalen onder hen.¹³² De oppositie van Chateaubriand, voormalig minister van Buitenlandse Zaken, toonde de verdeeldheid in het conservatieve kamp aan, zoals de intriges van Lafayette en de hertog van Orléans die in het liberale kamp aantoonden. Ontslagen door Lodewijk XVIII begon Chateaubriand steeds meer sympathie te krijgen voor het ultraconservatieve gedachtegoed van de graaf van Artois en diens vermoorde oudste zoon, wat hem later in de armen van de hertogin van Berry zou drijven. Maar hij vormde geen bedreiging voor de monarchie als zodanig, integendeel, hij maakte slechts een overstap van de ene Bourbon naar de andere. En de hertog van Orléans voegde zich niet minder gedwee in de monarchistische schaapskooi, al was het alleen maar om niet drie stappen achter zijn vrouw aan te hoeven lopen. Zij was een 'votre altesse', hij ontbeerde die titel en diende daarom van tijd tot tijd een nederig verzoek bij de koning in om alsnog even hoog als zijn vrouw te mogen worden aangesproken. Lodewijk XVIII wenste de latere burgerkoning, zogenaamd 'liberaal' en één met het volk, niet te dicht bij zich in de buurt te laten komen en doorzag diens ambitieuze bedoelingen in tegenstelling tot zijn broer.¹³³ Van de bonapartisten had hij na het overlijden van Napoleon in 1821 (geen 'gebeurtenis', maar een 'nieuwje' volgens Talleyrand) minder te duchten dan ooit, zodat de laatste jaren van zijn bewind relatief rustig verliepen.¹³⁴ De sfeer van complotten maakte langzaam plaats voor die van patriotisme en nationalisme, toen Madrid in 1823 werd bezet door het

Franse leger, de Franse vloot in Griekenland actief was en rooms-katholieken en protestanten geacht werden zich eensgezind om de troon te scharen. Romantiek in de beperkte zin van onbelemmerde zelfontplooiing en de koestering van een ideaal vaderland veroverde het hart van menig Franse burger, wat de aandacht van minder gunstige ontwikkelingen afleidde.¹³⁵

Een van zulke ontwikkelingen betrof de schitterende staat die de oude koning voerde. Alleen al in het jaar waarin hij stierf, 1824, ontving hij 25.000.000 francs voor zijn persoonlijke huishouding en nog eens 8.000.000 francs voor zijn familieleden.¹³⁶ De armoedzaaier van welker was een 'big spender' geworden die zijn 'splendide' geëtaleerde rijkdom als een hem rechtmatig toekomende schat koesterde. Voor zijn 'geliefde dochter' (aan welke terminologie de hertogin van Berry zich ergerde, -al kon ze goed met de 'dochter' in kwestie opschieten-, omdat zulk taalgebruik een vreemde op dezelfde voet ten opzichte van de koning plaatste als zichzelf) en koninklijke bijzit gravin du Cayla kocht hij het vierkante paleis te Saint-Ouen. Tijdgenoten vonden zijn uitgavenpatroon niet buitensporig, zo weinig als het verschilde van al zijn voorgangers (op Robespierre na, die dan ook geen koninklijke voorganger van hem was). Als graaf van Provence had hij met 27 % van zijn inkomen gespeculeerd, wat zijn biograaf vergoelijkte door erop te wijzen dat 'iederen' dat toen deed.¹³⁷ Achter dit eigenaardige argument schuilt een gefingeerde onwetendheid, want, naar ieder kind in Frankrijk weet, begon de Franse Revolutie met een optocht van hongerige vrouwen naar het paleis in Versailles, die de 'bakker' en zijn 'bakkersvrouw' om brood smeekten. Wat bedoeld was om Provence vrij van schuld te pleiten, getuigde van weinig realiteitszin. Het einde van Lodewijk XVI werd immers ingeluid door dit soort financieel wanbeheer met alle gevolgen voor de allerarmsten van dien. In zijn boek over Napoleon III, *Nieuwe Caesar*, beschrijft Alfred Neumann het einde van Lodewijk XVIII realistischer als volgt: 'De dikke Louis de Bourbon was gestorven. Het land was geleidelijk zo geworden als hijzelf was: verzaagd, zelfvoldaan, niet zonder waardigheid en op vaste fundamenten rustend door zijn eigen zwaarte.'¹³⁸ En over zijn broer, die hem als Karel X in datzelfde jaar opvolgde, liet Neumann zich ontvallen: 'Zijn broer Karel, die hem opvolgde, was een dorre persoonlijkheid: ziekelijk

opgezet, een man met een gallig humeur, een maaglijder, vrij dom en onberekenbaar.¹³⁹ Victor Hugo zag dat blijkens zijn *Odes et Ballades* heel anders: Karel X gaf zijn volk 'vrede, liefde en gelijkheid'.¹⁴⁰ Niets van deze woorden is waar, indien men zijn volledige regeringsperiode overziet. Weliswaar liet de nieuwe koning in 1826, ongemoeid, liefst 71 brochures verschijnen die tegen de orde van de jezuïeten gekant waren,-voor een elitaire opvoeding en tegen het gelijkheidsbeginsel als jezuïeten toen al waren-, maar daar staan tal van maatregelen tegenover die hem als een tegenstander van datzelfde beginsel lieten kennen.¹⁴¹

Net als zijn koninklijke voorgangers in de achttiende eeuw bevoordeelde Karel X de eerste en tweede stand ten opzichte van de derde en hield hij zodoende een elitair systeem in stand: 'Met de olie uit de scherven van de heilige fiool te Reims tot koning van Frankrijk gezalfd, liet hij de uitoefening der macht over aan de congregaties en de reactionair gezinde kring zijner gunstelingen.¹⁴² Hij kon de onteigende kerkelijke goederen niet teruggeven aan hun oorspronkelijke eigenaars, zolang hij zich wilde houden aan de 'charte' van zijn broer, maar stelde de onteigende émigré's schadeloos middels een vernuftig rentesysteem, gebaseerd op de waarde der onteigende goederen, en bevoordeelde hun oudste zonen ten opzichte van andere kinderen.¹⁴³ Dit systeem van verdeel en heers paste hij op kerk en adel toe, ter veiligstelling van zijn eigen positie, waarbij hij zichzelf als een parlementair regerende Zonnekoning zag. Keer op keer werd hij gewezen op de onmogelijkheid van de positie waarin hij zich bevond: hield men zich in het algemeen van hoog tot laag aan 'de macht van de evidentie',-hij hield zich aan 'de evidentie van de macht'.¹⁴⁴ Hoe goed hij ook zijn regeringsperiode begonnen was met de afschaffing van de censuur, gaandeweg voerde hij die toch weer in.¹⁴⁵ Hoe hevig hij ook zijn best deed om de kerk te paaien door de stichting van vrouwenkloosters te bevorderen en heiligschennis strafbaar te stellen, toch bereikte hij er slechts mee, dat Frankrijk werd opgenomen in de voorste rij van 'klerikale politiestaten naar Metternichs model'.¹⁴⁶ Hoe hij het kiesrecht ook naar zijn hand trachtte te zetten door de dubbele telling van de rijkste en dus conservatieve kiezers te handhaven en waar mogelijk

zelfs uit te breiden door het ondergeschikt te maken aan steeds hogere belastingen 'om maar een einde te maken aan het toenemen der niet regeringsgezinde mandaten', toch viel het feit niet te ontkennen dat van de 25.000.000 Fransen hooguit 20.000 het passieve kiesrecht bezaten.¹⁴⁷ Karel X was, hoe men het ook keert of wendt, een charmeur met de trekken van een ijdele despoot, die als zodanig een uitgebreide kring van aanhangers om zich heen verzamelde en elke avond een niet minder uitgebreid netwerk van papillotten in zijn haar liet zetten.¹⁴⁸ Men kan het met een schrijver als Andreas Latzko eens zijn, die de ondergang van diens regering als volgt beschreef: 'Om de verloren privileges geheel en al te heroveren wil de hoge adel van geen verzoening horen, en de jezuiten al evenmin, omdat zij uit de onuitputtelijke bron van de menselijke doodsangst nieuwe kloostergoederen en stichtingen hopen te scheppen. Deze belangengemeenschap zal de 'lauwe' ministers ten val brengen en de catastrofe doen losbarsten.'¹⁴⁹

Aan de hertogin van Berry waren dit soort politieke analyses niet bevestigend. Ze vroeg zich niet af, of de Bourbons nog lang aan de macht zouden blijven, maar ging daar zonder meer van uit. Terwijl haar schoonvader nog een open oog voor de bedreigingen van zijn troon had, zonder er adequaat op te reageren, keek zij slechts naar de door haar verzamelde schilderijen, gemmen en cameeën op kasteel Rosny, haar lustslot, dat zij nog altijd trachtte uit te breiden en te verfraaien. Ze was twee jaar jonger dan de negentiende eeuw oud was, naar men dient te beseffen, en liet alles op zich afkomen, zoals haar ouders en later haar man en schoonvader het voor haar bedisselden. Haar eigen inbreng ging niet veel verder dan dat ze het baden voor vrouwen in de mode bracht, aan de kust van Dieppe, of van de bevolking ter plekke een ivoren schip in ontvangst nam, een op schaal gebouwde kopie van de Saint-Ferdinand, ter herinnering aan het schip dat haar naar Frankrijk had gebracht. Zo iets deed ze welgemoed om de bewerking van ivoor, een bijna zieltoegende huisindustrie, nieuw leven in te blazen en de bevolking op andere bestaansmogelijkheden te wijzen.¹⁵⁰ In 1828 ging ze voor het eerst met een speciaal doel naar de Vendée, waar ze het magnifieke kasteel Chambord voor haar zoon kocht.¹⁵¹ Hendrik

werd sindsdien niet de hertog van Bordeaux, maar de graaf van Chambord genoemd. Bij die gelegenheid bleek, dat ze geen flauw idee van een nieuw maatschappelijk verschijnsel had: de opkomst van op de beurs speculerende burgers die zij voor haar transacties nodig had, en van geldschietters in het algemeen, zoals ze ook van kooplieden niets begreep. In dat opzicht leek ze enigszins op haar schoonvader, die in kooplieden niet de zelf tot welstand gekomen aanjagers van de economie zag, nuttige bemiddelaars tussen fabrikanten en kopers van hun producten, maar de eigenaars van door hem begeerd bezit. Zo bezien was de vorige eigenaar van kasteel Chambord, maarschalk Berthier, een koopman geweest.

De bossen in de Vendée vormden een aparte streek in Frankrijk, zoals Dumas in *La Vendée après le 29 juillet* benadrukte, de 'Bocage' genaamd, met eindeloos in elkaar overlopende Engelse landschapstuinen zonder zichtbare wegen. Voor zover die streek wel viel te door kruisen, waren er holle wegen met hoge heggen aan weerszijden, ongeschikt voor rijtuigen. Die hele streek scheen 'betoverd door de fee Mélusine en de tovenaar Merlijn'. Dumas wist waarover hij uitweidde in dit artikel uit de *Revue des Deux Mondes* van 1831, want zijn voorvaderlijke familie kwam er vandaan. Zijn vader had hem als kind sprookjes over Mélusine verteld, een niet geheel en al liefvallige fee die van boven een vrouw en van onderen een slang was. Ze had wel iets weg van de 'toverkol', met wie de hertogin van Berry zichzelf vergeleek, toen ze door de koning werd geïnstrueerd over hoe ze zich in de Vendée moest gedragen, aan wie ze aalmoezen moest geven, hoe groot die moesten zijn, wanneer daarvoor het meest geschikte ogenblik tijdens haar reis was aangebroken etc. Die instructies waren haar veel te uitgebreid en te ingewikkeld naar de zin en zouden zelfs 'een toverkol haar bezemsteel hebben doen opvreten'.¹⁵² Ze ging liever haar eigen weg, veroverde spontaan de harten van de bevolking en begon voor de inwoners van de Vendée ook zelf steeds meer sympathie op te vatten. Er werden tussen hen banden gesmeed, die een paar jaar later niet zonder politieke uitwerking zouden blijven.

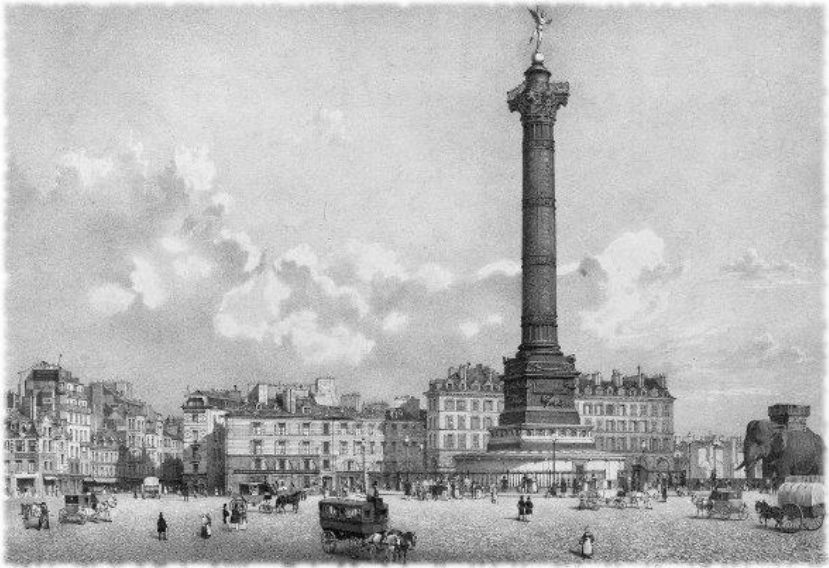
Bij haar terugkomst bevond ze het politieke landschap in Frankrijk verschoven. De weerstand tegen het beleid van Karel X was toegenomen, -dat voelde ze tenminste goed aan-, maar ze had waarschijnlijk

geen idee van wat er stond te gebeuren. Nochtans tekende de toekomst van het politieke landschap zich in de dagbladen en tijdschriften reeds af. Een krant als de *National*, waarvan Thiers een der oprichters was, bleek progressief en tevens in 1830 reeds orléanistisch gezind. Een tijdschrift als de *Revue des Deux Mondes* was met toonaangevende schrijvers, onder wie Dumas en Honoré de Balzac, eveneens progressief.¹⁵³ Dumas was als commies in dienst van de hertog van Orléans getreden, dat wil zeggen als schoonschrijver met een zeer leesbaar handschrift. In zijn vrije tijd schreef hij toneelstukken, waaronder *Henri III et sa Cour*, waaraan een schoonschrijver zich volgens de heersende opvattingen in die tijd niet diende te wagen. Hij kreeg dan ook als zodanig ontslag, maar wist het hoofd financieel boven water te houden dankzij de bemiddeling van Béranger bij de rijke bankier Lafitte, die tijdens de Julirevolutie een sleutelrol zou spelen bij de verheffing van de hertog van Orléans tot koning Lodewijk-Filips. Dumas bleef intussen zulke goede contacten met de hertog van Orléans houden, dat hij hem vroeg de opvoering van *Henri III et sa Cour* op 11 februari 1829 met diens aanwezigheid op te luisteren. Dan zou blijken, dat zijn werkgever wellicht te snel over de vaardigheden van een van zijn commiezen had geoordeeld. Waarom zou het volk niet heel democratisch mogen oordelen of zijn ontslag terecht was geweest of niet? De hertog had hier eerst geen oren naar, want hij moest op die avond een lang van tevoren gepland diner geven, maar toen Dumas bereid bleek de opvoering een uur voor hem en zijn vele gasten uit te stellen, ging de gastheer alsnog overstag en besloot hij zijn diner te vervroegen. De première werd aldus een groot succes tot verontwaardiging van koning Karel X, die besloot het toneelstuk van Dumas officieel te verbieden: de strijd tussen Henri III en zijn neef de hertog van Guise leek te veel op de strijd tussen Karel X en de hertog van Orleans! Het is goed mogelijk, dat de hertogin van Berry zich op die gedenkwaardige avond tussen de gasten van de hertog in het gebouw van de Comédie-Française bevond, maar zeker is dat allerminst. Ze ontwikkelde in deze tijd wel een smaak voor het romantische repertoire van Dumas, wiens drama over het leven van Christina van Zweden hij tijdens de Julirevolutie op haar studeerkamer in de Tuilerieën zou aantreffen: een ingebonden exemplaar waarop haar wapen prijkte.¹⁵⁴ Al deze voortekenen

gezamenlijk toonden aan, dat de strijd om van de romantiek een heersende kunststroming te maken, -waarbij het eigentijdse en rijmloze drama *Antony* van Dumas de kroon spande-, parallel liep aan de Juli-revolutie.

In maart 1830 stemden slechts 181 leden van de Kamer van afgevaardigden voor het regeringsbeleid en 221 tegen. Hoewel er geen sprake van een noodsituatie was, ontbond de koning de Kamer op 16 mei daarop volgend en schreef hij nieuwe verkiezingen voor de maand juni uit. Het leger tegenstemmers bleek toen al te zijn aangegroeid tot 274 afgevaardigden, wat de koning ertoe bracht per decreet te gaan regeren. De 'charte' van 1813 bood hem middels artikel 14 inderdaad de mogelijkheid om per decreet of 'ordonnantie', zoals men toen zei, te regeren, maar dan alleen onder de strikte voorwaarde dat het land in gevaar verkeerde. Het systeem van de 'ordinantiën' was destijds de grondwet binnengeslopen om aan de onverwachte streken van Napoleon het hoofd te kunnen bieden. In 1830 viel er niets aan te voeren wat een beroep op dit artikel zou kunnen rechtvaardigen, ook niet de oorlog tegen Algerije die Karel X op 14 juni met opzet begonnen was om de aandacht van binnenlandse problemen af te leiden. De Bey van Algiers had immers het ergste te vrezen, niet de koning van Frankrijk.¹⁵⁵ Toch borduurde laatstgenoemde op dit systeem voort, toen hij de persvrijheid afschafte, censuur instelde, wijzigingen in de kieswet aanbracht, het aantal afgevaardigden drastisch beperkte en, als een doekje voor het bloeden, nieuwe verkiezingen voor de maand september uitschreef.¹⁵⁶ Op maandag 26 juli publiceerde de *Moniteur* de 'ordinantiën' des konings, waarna drie dagen van strijd, de 'Trois Glorieuses', volgden. De middenklasse in Frankrijk, waarvan de politieke betekenis noch tot de koning noch tot de hertogin van Berry was doorgedrongen, kwam in verzet tegen de autocratische regeerstijl van de laatste Bourbon, waaraan de zuil op de Place de la Bastille ook nu nog herinnert. Onder die zuil bevinden zich de stoffelijke resten van 615 slachtoffers van de revolutie, die 200 soldaten en meer dan 800 burgers het leven kostte.

Had Karel X over politiek inzicht beschikt, dan zou hij als graaf van Artois zijn broer de 'charte' niet hebben ontraden met alle gevolgen

Zuil op de Place de la Bastille opgericht ter herdenking van de Julirevolutie (1830)

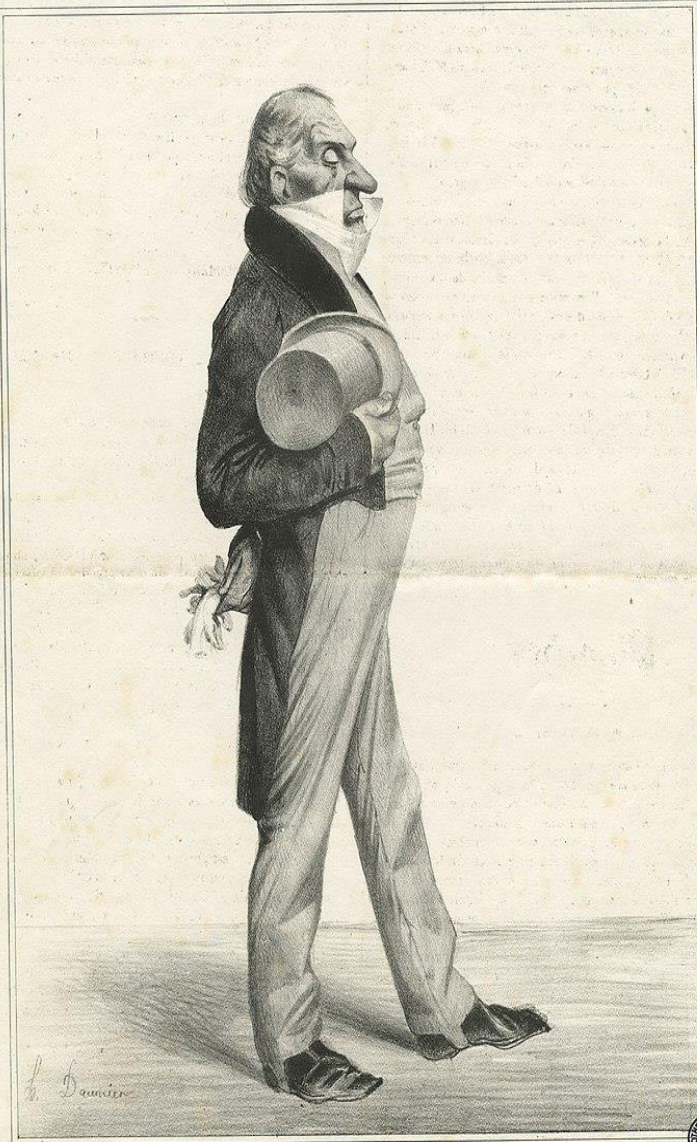
van dien voor het ontstaan van de Julirevolutie. Had hij over strategisch inzicht beschikt, dan zou hij de verdediging van Parijs tegen de overal barricades oprichtende burgers niet aan maarschalk Marmont hebben overgelaten. In militair en strategisch opzicht had Artois al eerder gefaald, toen Britse troepen zich in 1795 ontscheepten in Bretagne en hij op het ten zuiden daarvan gelegen eiland Île d'Yeu niet in actie durfde te komen.¹⁵⁷ Hij was nu eenmaal niet iemand die anderen goed aansturen kon, maar, ondanks de schijn van het tegendeel, iemand die juist goed moest worden aangestuurd door anderen. Tot hen viel de hertogin van Berry te rekenen, die hem in weerwil van haar eigenge-reide onwetendheid een paar waardevolle adviezen gaf. Het sprak vanzelf dat hij zich niet verwaardigde naar haar te luisteren, 'une femme de trente ans', met nog minder ervaring in militaire aangelegenheden (op de rol van slachtoffer na) dan hij. Een koning die op jacht gaat, wanneer het volk jacht op hém maakt, is verkeerd bezig, zo gaf ze hem te verstaan. Het zinde haar niet, dat Karel X het gedrag van zijn broer in soortgelijke omstandigheden scheen na te volgen. Hij zocht een uitvlucht voor zijn vluchtgedrag in de vorm van de jacht. Zelfs de twee kastelen die hij voor zijn escapades uitkoos, Saint-Cloud en Rambouillet, waren indertijd voor hetzelfde doel uitgekozen door Lodewijk

XVI. En leek het 'niets' dat deze laatste koning op 14 juli 1789 in zijn dagboek noteerde, toen de Bastille was gevallen, niet veel op het antwoord van minister-president Jules de Polignac op de vraag van Karel X, wat er toch in Parijs aan de hand was? Helemaal onnozel waren beide broers nu ook weer niet, want 'niets' sloeg bij nader inzien niet op de gebeurtenissen van die dag, maar op het teleurstellende aantal stuks wild dat de ene broer geschoten had. De vraag die hij vervolgens stelde, of er in de straten van Parijs sprake was van een 'revolte', gaf tenminste blijk van enig inzicht, zij het dat het antwoord daarop van de hertog van Larochefoucauld boekdelen sprak: "Nee, sire, het is een revolutie!" De andere broer klampte zich aan het antwoord van zijn minister-president vast, die al te zeer op het leger van Marmont vertrouwde, maar ontsloeg Polignac uit diens functie, toen het eigenlijk al te laat was.

Marmont was het type maarschalk, dat niet meer dan een levende klerenhanger voor zijn uniform leek.¹⁵⁸ Hij was geen vechtersbaas, zoals maarschalk Ney, integendeel, hij was meer iemand die in vreedstijd zijn troepen de piramide van Austerlitz liet bouwen om het Napoleon naar de zin te maken, of als een tweede Judas Parijs (met inbegrip van Napoleon) aan de geallieerden 'verkocht', zoals hij in 1814 deed. Voor zijn Russische heldendaden was hij daarvóór tot hertog van Ragusa verheven, waarvan in voornoemd jaar het werkwoord 'raguser' werd afgeleid voor 'verraden' en 'verkopen'.¹⁵⁹ Lamartine achtte hem 'een noodlot binnen het noodlot', ongeschikt om de koning militair te hulp te komen.¹⁶⁰ Dat had Karel X natuurlijk zelf ook kunnen bedenken in plaats van zich door de gebeurtenissen te laten verrassen. De eerste dag van de 'Trois glorieuses', hadden de kranten namelijk vrij spel, waarvan vooral de *National* profiteerde. Er volgde geen militaire ingreep, wel werden hier en daar barricades opgeruimd, maar kranten en inderhaast opgerichte comités werden ongemoeid gelaten. Een man als Thiers begreep onmiddellijk, dat Marmont niet goed kon omgaan met straatgevechten, en hij was de enige niet.¹⁶¹ Whist spelend keek Talleyrand van tijd tot tijd vanuit één der ramen van zijn stadspaleis naar buiten, waar hij precies kon volgen wat er in de Rue de Rivoli en op de Place de la Concorde gebeurde. De ijlings naar Saint-Cloud

gevluchte hertogin van Berry deed hetzelfde: ze stond daar in de buitenlucht op één der torens van het kasteel en tuurde door een telescoop naar de gevechten in de Rue de Rivoli en op en om de linkertoren van de Notre-Dame. Aan de kleur van de vlaggen die op hoge gebouwen werden gehesen kon ze zien, wie er aan de winnende hand waren: wit wees op een zege van de aanhangers der Bourbons, de driekleur op die der revolutionairen. Rookwolken van de vele vuurhaarden in Parijs belemmerden haar het uitzicht, niet zozeer de afstand.¹⁶² Al op de tweede dag wapperde de driekleur in plaats van de witte vlag of de vertrouwde leliestandaard van de koning, zowel op het stadhuis van Parijs als op de beide torens van de Notre-Dame. Marmont liet toen pas de staat van beleg afkondigen op bevel van minister-president Jules de Polignac en beval de arrestatie van twee generaals die in het machtsvacuüm gesprongen waren: generaal Lafayette en generaal Gérard.¹⁶³ Een derde generaal, Sébastiani, ontsnapte aan zijn aandacht, hoewel die, net zo ongrijpbaar als zijn collega's, met Thiers en Guizot samenspande om de hertog van Orléans zo gunstig mogelijk in het politieke schaakspel te positioneren. Op de derde dag kondigde Marmont op eigen gezag de intrekking van de 'ordinantiën' aan, waarna het gezag van de koning nog verder afbrokkelde om geheel en al zoek te raken in verraad en desertie van het leger.¹⁶⁴

In zijn kroniek van de Franse Revolutie opperde Simon Schama, ter nuancering van de eerder verkondigde stelling over het min of meer parallel verlopende succes van de romantiek en de Julirevolutie: 'Daumiers vernietigende karikaturen van kale koppen en ingevallen wangen, van buiken en hangbillen kwamen gevaarlijk veel dichterbij de werkelijkheid dan Delacroix' atletische *Vrijheid* op de barricaden.'¹⁶⁵ Wie dat schilderij vergelijkt met Daumiers tekening van generaal Sébastiani, begrijpt, dat in weerwil van de martiale poses van vechtersbazen de ware politiek werd bedreven in achterkamers. Nadat de uitschakeling van het parlement ertoe had geleid, dat de koning zich van de grondwet ontheven achtte, achtte het volk zich op zijn beurt ontheven van zijn eed van trouw aan de koning.¹⁶⁶ Het verzet tegen de Bourbons concentreerde zich in de 'achterkamers' van de rijke Casimir Périer, een hoogwaardigheidsbekleder onder Napoleon, en het stadspaleis van bankier Lafitte op de Place Vendôme. Zij, 'de vlugge pioniers

M. SÉBAST

Over Robert Galigni vervaardigd

L. de Beugnot, rue Sautterberg 21-6.

Karikatuur van generaal Sébastiani door Daumier

De 'Vrijheid' leidt het volk van Eugène Delacroix

van het eigenbelang', sloegen een brug voor de hertog van Orléans, ten koste van Lafayette, van wiens steun zij zich wel wisten te verzekeren.¹⁶⁷ Voor uitgebreid overleg gebruikten zij het stadhuis van Parijs, waar Talleyrand en Lafayette voor de slotactie van de 'Trois Glorieuses' zouden zorgen. Eerstgenoemde zou misschien alle macht naar zichzelf hebben toegetrokken, indien hij jonger was geweest (zoals hij in 1814 had gedaan), maar begreep op wie hij met meer geluk zijn kaarten nu moest inzetten. Laatstgenoemde had een lange geschiedenis van trouw aan zijn revolutionaire idealen achter de rug. Met zijn Nationale Garde had hij altijd het algemeen belang willen dienen, ten teken waarvan hij een driekleurige kokarde op zijn hoed droeg, en was hij niet te beroerd gebleken om samen met Moreau en Bernadotte uit de wolken op de Place Vendôme neer te dalen, kennelijk een zeer gewilde ontmoetingsplaats voor samenzweerders-, om van daaruit als drie musketiers met getrokken degen een revolutie te beginnen.¹⁶⁸ Lafayette was een rasintrigant die in tegenstelling tot Talleyrand met

open vizier streed. Toen Napoleon als eerste consul aantrad, zei hij tegen hem: "Wat kan ik meer doen dan teruggetrokken op mijn landgoed leven en elke publieke meningsuiting vermijden? Maar als men bij mij komt en mij de vraag stelt, of mijn vrijheidslievende denkbeelden met de willekeur van uw heerschappij te verenigen zijn, moet ik wel tegen wil en dank antwoorden met een hartgrondig 'nee', want ik wil graag voorzichtig zijn, generaal, maar geen renegaat." Napoleon, onaangenaam getroffen door het woord 'willekeur' (het woord 'renegaat' scheen hem niet af te schrikken), verdedigde zich: "Willekeur? Ik moest tegen de grootst mogelijke wanorde en willekeur optreden. Buitengewone maatregelen waren noodzakelijk!" Lafayette lichtte zijn eigen standpunt toe: "Ik spreek niet van een bepaald tijdstip, generaal, en evenmin van overgangsmaatregelen. Het is het hele systeem dat ik niet kan goedkeuren!"¹⁶⁹ Napoleon stuurde daarop de vader van Alexander Dumas, generaal Dumas, die al vóór de Franse Revolutie bevriend was met Lafayette, ter bemiddeling naar hem toe. Maar zijn bemiddelingspoging op La Grange, het landgoed van Lafayette, haalde tot groot ongenoegen van Napoleon niets uit. De kern van generaal Dumas' boodschap luidde: "Niemand hoort zich graag voor tiran uitgeschelden. Ook de eerste consul niet. Hij neemt het u kwalijk, dat u hem voortdurend met die titel vereert."¹⁷⁰ Lafayette stelde daartegenover: "Het is niet mogelijk, generaal, dat u er zelf ooit genoegen mee zou kunnen nemen om een zo diep ingrijpende omwenteling, zoveel bloedige overwinningen, zoveel ellende en zoveel grote daden alleen maar te laten uitlopen op de u welbekende heerschappij van willekeur, de willekeur van één man. Het Franse volk heeft zijn rechten te grondig leren kennen dan dat het deze voorgoed zou kunnen vergeten." De biograaf van Lafayette, Andreas Latzko, vergeleek hem niet alleen om dit antwoord met Don Quichot, 'die door de molenwieken ter aarde geworpen, tevergeefs zijn ribben eraan waagt om het rondwentelende rad tegen te houden'.¹⁷¹ Lafayette weigerde, net als generaal Dumas, zijn (wettelijk weer ingevoerde) adellijke titels te dragen, ondertekende als markies zijn brieven gewoonlijk met 'generaal' en stond erop, dat de manschappen van 'zijn' Nationale Garde uit hun midden officieren kozen.¹⁷² Hij was een ijdele democraat in hart en nieren, die recht voor zijn mening uitkwam, of hij daarmee nu het ongenoegen

van Napoleon, Lodewijk XVIII of Karel X op de hals haalde. Ten tijde van de Franse Revolutie wisselde hij en de graaf van Artois elkaar als weermannetjes af en toen Karel X in 1830 uit Parijs verdween, kwam Lafayette dan ook niet verwonderlijk weer in beeld.¹⁷³ Men zou hem en de koning als elkaar op het politieke toneel verdringende protagonisten kunnen beschouwen en hem en Talleyrand als simultaan in een absurd toneelstuk optredende antagonisten bij gebrek aan een protagonist, een nieuwe koning ter vervanging van de oude. Laat dat de voorlopige conclusie moge zijn van de gebeurtenissen tijdens de 'Trois Glorieuses', zoals tot nu toe beschreven. En laat Alexander Dumas niet langer in de coulisses van een of ander theater het succes van zijn romantische toneelstukken verbeiden, maar zich vooral haasten om op het politieke toneel zijn eigen aandeel in het welslagen van de Julirevolutie te leveren: wegens zijn denkeelden en de connectie met zijn vader was hij bereid de bevelen van generaal Lafayette blindelings op te volgen. De hertogin van Berry zag intussen met lede ogen aan, hoe haar schoonvader zijn hof had moeten verplaatsen van Saint-Cloud naar Rambouillet.

Onder druk der omstandigheden, elkaar bestrijdende legers en een niet aflatende geruchtenstroom had de koning daartoe besloten, nadat een dag tevoren, op 29 juli 1830, Talleyrand een koerier naar de hertog van Orléans had gestuurd met het dringende verzoek zich aan het hoofd van de samenzweerders te stellen. De verplaatsing van het hof naar Rambouillet gaf Talleyrand deze woorden in: "Niet ik heb de koning in de steek gelaten, maar de koning heeft ons in de steek gelaten."¹⁷⁴ Hij vergat gemakshalve, dat hij een dag eerder al de samenzwering een beslissende wending had gegeven. Op Rambouillet deserterden hele divisies in plaats van soldaten afzonderlijk. Er was geen eten, reden waarom hun toestemming werd verleend om de koninklijke veestapel uit te dunnen en op groot wild te jagen. Nu kon de hertogin van Berry daarmee nog wel leven, maar dat veranderde, toen ze naakte soldaten in de vijvers om zich heen zag plonzen en haar schaamte de lachlust van haar beschermers opwekte.¹⁷⁵ Ze vond, dat Karel X te slap optrad en met zijn leger van minstens 15.000 man in staat moest worden geacht om overal de discipline te herstellen. Du-

mas gaf haar in zijn hart gelijk, want toen niet veel later een ongeregeld leger onder leiding van generaal Pajol de kroonjuwelen, uiteraard gewikkeld in de tricolore, vanuit Rambouillet naar Parijs vervoerde, concludeerde hij in zijn memoires, dat een paar duizend manschappen gemakkelijk door de koningsgetrouwe troepen ter plaatse hadden kunnen worden verslagen.¹⁷⁶ Geconfronteerd met zoveel wanorde en ernstig twijfelend aan de veiligheid van haarzelf en haar kinderen, overwoog de hertogin om zich met haar zoon op de arm in Parijs te vertonen. Dan zou alles vast goed komen en zo niet, dan kon ze nog altijd naar de Vendée gaan, waar ze verzekerd van een hartelijk welkom was. Had men in die contreien haar niet aldus toegezongen:

Prinses, mocht ooit een troep verachtelijk gespuis,
De hand aan u en aan des konings scepter slaan,
Keer terug naar de Vendée, keer tot uw vaderhuis
Waar wij als één man achter u en Hendrik staan!¹⁷⁷

Alles scheen haar beter toe dan lang en besluiteloos in Rambouillet af te wachten, of het lot een wending ten goede zou nemen. Maar de koning wilde geen bloed van zijn eigen onderdanen doen vloeien, rekte tijd en liet er zich door de samenzweerders zelfs toe overhalen de hertog van Orléans tot luitenant-generaal te benoemen.¹⁷⁸ Deze zoon van Égalité was eerder door Danton aangewezen als een geschikte troonopvolger, had zich als bevelhebber in de slag bij Valmy niet onverdienstelijk gedragen en was jarenlang als leraar aardrijkskunde in Zwitserland werkzaam geweest.¹⁷⁹ Hij scheen een brave huisvader met liberale opvattingen, niet overmatig in politiek geïnteresseerd en vooral bang om letterlijk zijn hoofd te verliezen. Dat laatste was zijn vader overkomen die vanuit het Palais-Royal 'de eerste, vorstelijk beschermde club der revolutie' had aangevoerd, zoals Stefan Zweig zegt. Wie waren daar lid van? Zweig somt op: 'alle vernieuwers, liberalen, constitutionelen, voltairianen, filantropen, vrijmetselaars, en bij hen voegden zich alle ontevreden elementen, de verwaarloosde aristocraten, ontwikkelde burgers die nooit een werkkring hadden kunnen vinden, advocaten zonder betrekking, demagogen en journa-

listen, alle rusteloze, vurige naturen die later de stormtroep van de revolutie zouden vormen'.¹⁸⁰ Meer dan een generatie later, in 1830, waren het vooral de niet onbemiddelde burgers die zich roerden, waardoor men de nieuwe koning wel een 'zetbaas van de groot geworden derde stand' heeft genoemd.¹⁸¹

De hertog van Orléans liet zich vooralsnog niet zien. Terwijl de Juli-revolutie werd uitgevochten in de straten van Parijs, waar Dumas werd beschoten door de Zwitserse Garde vanuit de Tuilerieën, hield de hertog zich in zijn zomerpaviljoen te Neuilly schuil. Hij was moedig, maar niet stoutmoedig, zo karakteriseerde Dumas diens doen en laten, en nam 'onmiddellijk noch onvervaard' deel aan de onlusten in Parijs, integendeel, met zijn praatjes over het handhaven van de orde via de beide Kamers handelde hij tegen de belangen van het volk, dat hij aldus belasterde, alsof het zich aan wanorde schuldig maakte. Hij beloofde net als Lodewijk XVIII een grondwet die evengoed de oude zou kunnen zijn als een nieuwe. Dumas ergerde zich aan zo'n nietszeggende belofte, die hij de hertog hoorde doen in het stadhuis van Parijs. Wie zo vaag voor het lieve vaderland weg spreekt, maakte zich volgens hem schuldig aan leugens, lasterpraatjes en listen.¹⁸² Dumas had wel enig recht van spreken, want hij was gewond geraakt en had uit sympathie voor Lafayette onverschrokken (meer stoutmoedig dan moedig) voor de goede zaak gestreden. Uit een artilleriesmuseum had hij een dubbelloops geweer laten halen en een geblutste helm uit de tijd van koning Frans I. Beschikkend over 200 kogels kaliber .20 trok hij met een legertje van meer dan 100 man naar het Louvre, vanwaaruit hij tegen wil en dank via de Tour de Marsan in de Tuilerieën was beland en in de studeerkamer van de hertogin van Berry het boek over Christina van Zweden had aangetroffen. Dat had hij toen maar meegenomen, zoals hij zich later dankbaar over de in een bibliotheek te Marseille aangetroffen memoires van Courtilz de Sandras zou ontfermen.¹⁸³

Het Parijse oproer wees volgens hem niet op wanorde, maar op georganiseerd verzet, of positiever geformuleerd op een heldhaftige poging van het volk om de idealen van de Franse Revolutie weer in te voeren. Zijn eigen politieke overtuiging was opmerkelijk, zij het niet altijd even consequent. Hij verdeelde zijn republikeinse landgenoten

in vier categorieën, te weten in 'republikeinen', die onafhankelijk van de streek of natie waartoe zij behoren, elkaar als broeders beschouwen, in 'republikeurs', die bereid zijn om voor niets elkaars hoofd af te hakken en elkaars bezit te verdelen (maar ze boezemen geen schrik meer in, want de tijd heeft hen allang ingehaald), in 'republikenisten' die als utopisten een theoretisch model van de universele grondwet nastreven zonder te letten op specifieke eigenaardigheden, zoals verschillen tussen landen, en 'republikeinders' die graag de barricades op gaan, intrigeren en zich achter de rug van een ander verschuilen. Zelf beschouwde hij zich overeenkomstig zijn eigen definitie als een 'republikein', zoals hij in 1832 op bezoek bij Hortense de Beauharnais te Arenenberg verklaarde. De Julirevolutie had volgens hem een staatkundig monstrem voortgebracht in de vorm van een burgerlijke monarchie, waarmee geen zinnig mens lang zou kunnen leven. De voormalige koningin van Nederland moet instemmend bij zijn woorden hebben geknikt, vertrouwd als zij was met staatkundige monstra, hetzij in de persoon van Napoleon, hetzij in die van een zogenaamd 'aristocratische' monarchie van beperkte duur.¹⁸⁴ Dumas was dus niet op de hand van de hertog van Orléans, maar op die van Lafayette, die hij onvoorwaardelijk steunde. Toen hij de generaal in het Parijse stadhuis hoorde klagen over een gebrek aan ammunitie, zocht hij een fantasieuniform uit, hulde zich daarin en ging in zijn eentje naar Soissons om daar het kruidhuis te veroveren. Dat lukte hem nog ook, waarvoor de nieuwe koning hem achteraf complimenteerde. Op 9 augustus 1830 verscheen er in de *Moniteur* een artikel, waarin Dumas zijn escapade uit de doeken deed, ongeloofwaardig, maar niettemin met succes bekroond. "Meneer Dumas," zei de nieuwe koning tegen hem, "u hebt zo-even uw schoonste drama geschreven!" André Maurois wist niet goed wat hij van dit drama, gebaseerd op een officieel rapport, moest denken, en nam het voor waar aan, omdat niemand ertegen in het geweer kwam.¹⁸⁵ In zoverre was Dumas niet consequent, dat hij tijdens de Julirevolutie geweld niet schuwde, maar nog geen jaar later openlijk het geweld afkeurde, waarmee antiklerikale opstanden uitbraken die ertoe leidden, dat het paleis van de aartsbisschop en de kerk van Saint-Germain de l'Auxerrois (beide te Parijs) werden verwoest. Dat laatste

was volgens hem 'heiligschennis', terwijl het eerste gepaard was gegaan met de vernieling van witte lelies, -prijkend als een wapen op de deuren van een koets-, wat in zijn ogen slechts een 'schande' was.¹⁸⁶

Zijn visie op de hertog van Orléans werd door de hertogin van Berry gedeeld, maar die op Lafayette niet. Het is tegenwoordig mode om zich als schrijver van morele oordelen te onthouden, zoals in een beschouwing over het werk van André Maurois valt te lezen. Zijn biografieën zijn wetenschappelijk verantwoord, blijkens zeer uitgebreide bronvermeldingen, stilistisch een lust om te lezen, inhoudelijk helder en levendig geschreven, maar zouden volgens de heersende opinie te veel (van zijn eigen) moralisme bevatten.¹⁸⁷ Volgens die mode is het ongepast om de hertog van Orléans een lafaard te noemen, maar, zo kan daartegen worden ingebracht, is het moralistisch verzuim niet groter, wanneer men hem géén lafaard zou noemen? Niet om aan te tonen dat hij een lafaard was, wat met morele verontwaardiging gepaard zou kunnen gaan, maar om zijn ware aard recht te doen, wat eerder een vluchtige constatering is dan een op diepgravend onderzoek gebaseerde veroordeling, volgt hier nu een uitwerking van Dumas' visie op de hertog van Orléans, gedeeld door de hertogin van Berry en door vrijwel iedereen die wars van partijpolitiek (op grond waarvan Dumas en de hertogin overigens blijk van uiteenlopende inzichten gaven) hem ten tijde van Julirevolutie zag opereren. Toen de grond hem in zijn zomerpaviljoen te Neuilly te heet onder de voeten werd, trok de hertog zich op zijn grote kasteel te Raincy terug. In het Palais-Royal durfde hij zich sowieso niet te vertonen, want net als in 1789 concentreerde het meer volkse verzet tegen de Bourbons zich daar in de binnentuin. Talleyrand had reeds een koerier naar hem gestuurd met het verzoek zich aan het hoofd van de 'samenzwering' te stellen, al zal hij dat woord wel door 'beweging' hebben vervangen.

Nu moest de hertog zich openlijk met de gang van zaken bemoeien, of hem dat goed uitkwam of niet. Hij betrok het Palais-Royal en voerde van daaruit overleg met de samenzweerders in het stadhuis. Tegelijk liet hij aan de koning weten van Raincy naar Parijs te zijn ontvoerd. "Zegt u de koning," zei hij tegen een vertrouweling, "in geval u hem eerder mocht spreken dan ik, dat men mij wil dwingen de kroon te aanvaarden. Maar zegt u Zijne Majesteit ook, dat ik mij liever de hals

laat afsnijden dan de kroon opdringen!"¹⁸⁸ Hij vroeg de koning ook nadrukkelijk om zijn benoeming tot luitenant-generaal goed te keuren, want hij wilde niet de indruk wekken de opstand te Parijs in militair opzicht rugdekking te verlenen.¹⁸⁹ Op de laatste dag van juli begaven vertegenwoordigers van de samenzweerders in het stadhuis zich naar het Palais-Royal met het verzoek aan de hertog om de nieuwe koning van Frankrijk te worden. Weer aarzelde de hoogste vertegenwoordiger van het huis Orléans, of hij het beroep dat op hem gedaan werd, zou honoreren of niet. Hij besloot een koerier naar Talleyrand te sturen, hem zijn dilemma te schetsen en de vraag te stellen, wat hem te doen stond. Alsof het een bestelling in Café de Paris gold, adviseerde Talleyrand hem kort maar krachtig: "Aannemen!"¹⁹⁰ Aan de nog steeds wettige koning van Frankrijk liet de hertog schriftelijk weten, dat hij slechts tijdelijk en onder dwang het koningschap op zich nam. Hij was de Rubicon nu al tweemaal overgestoken, maar deed net alsof hij er nog vóór stond. Hij ondertekende zijn brief aan de koning met 'uw trouwe onderdaan'.¹⁹¹ Daar was 'lef' voor nodig, dat taalkundig in de zoveelste graad aan 'laf' verwant is. In aanwezigheid van Dumas zei Lafayette op het stadhuis tegen de hertog: "Wat mij voor ogen staat als een ideaal dat reeds heden verwezenlijkt zou kunnen worden, is een troon op de grondslag van republikeinse instellingen." De hertog knikte instemmend: "Daar ben ik het hartgrondig mee eens!"¹⁹² Men zei van koning Karel X, dat hij kon liegen als een prelaat.¹⁹³ De hertog van Orléans verstond die kunst tot driemaal toe als zichzelf, want toen de koning om Lafayette dwars te zitten de benoeming van de hertog tot luitenant-generaal inderdaad in begin augustus goedkeurde, er voer de aldus door zijn tegenstander gepromoveerde hertog zijn koninklijk goedgekeurde benoeming als een 'perfidie' voor wie dat in zijn directe omgeving maar horen wilde,-er bestond immers geen enkele band meer tussen hem en de vorige koning-, terwijl hij de koning even hartelijk als onderdanig bedankte voor de grote eer hem aangedaan.¹⁹⁴

Op 2 augustus 1830 trad Karel X af, onder druk van oprukkende legers en berichten uit Parijs, maar hij bleef op zijn jachtslot te Rambouillet wonen. Even kwam het in hem op de hertog van Orléans tot regent te benoemen, alvorens zijn kleinzoon als Hendrik V de troon zou mogen

bestijgen. Dat idee verwierp hij echter, toen het hem duidelijk werd, dat de hertog er niets voor voelde als regent op te treden (want men zou hem om het minste of geringste ervan verdenken een gifmoord op zijn beschermeling te willen plegen) of Hendrik samen met zijn moeder op het Palais-Royal te ontvangen.¹⁹⁵ Karel X zwichtte voor het verzoek van de hertog van Angoulême, zijn kinderloze oudste zoon, om voor de duur van slechts één uur de Franse troon te mogen bezetten, waarna hij abdiceerde ten gunste van zijn kleinzoon Hendrik. Men spotte over zijn troonsafstand, dat hij zijn huis had verlaten door de achterdeur om er via een raam aan de voorkant weer naar binnen te klimmen.¹⁹⁶ De ultra's rondom zijn persoon werden sindsdien 'legitimisten' genoemd, die na de troonsbestijging van twee Bourbons en de hertog van Orléans vergeefs de derde restauratie nastreefden en zich, vervuld van eigen roem, de Franse troon aanmatigden ten koste van orléanisten en bonapartisten.¹⁹⁷ De verdeeldheid tussen al deze troonpretendenten onderling, dat wil zeggen buitenshuis als vertegenwoordigers van drie afzonderlijke vorstenhuizen en binnenshuis tussen diverse takken en twijgen van één en dezelfde stam, waaraan de hertogin van Berry het hare bijdroeg door het regentschap ten koste van haar schoonvader en zwager op te eisen, vertroebelde het beeld van een door het volk op handen gedragen monarchie. Dat is nu niet anders dan in 1830, 1848 en 1870 om, wat dit vertroebelde beeld betreft, de meest precaire jaartallen uit de Franse geschiedenis in de negentiende eeuw te noemen. Er dreigde openlijk tweedracht in het land uit te breken, toen de oude koning maar niet uit Rambouillet wilde vertrekken. De naar verwachting nieuwe koning werd daar heel zenuwachtig van en hoopte hem, door zijn buidel te trekken, over te halen tot een spoedig vertrek. Karel X had liefst 38.000.000 francs per jaar ontvangen om in de kosten van zijn hof, het onderhoud van de koninklijke domeinen, zijn eigen levensonderhoud en dat van zijn familie, het hoog houden van zijn status in het algemeen en het voeren van zijn persoonlijke huishouding in het bijzonder te voorzien.¹⁹⁸ Op pecuniair gebied verstonden beiden elkaar heel goed, dus liet de neef zijn oom via generaal Girardin 600.000 francs bezorgen bij wijze van voorschot voor gederfde inkomsten uit de koninklijke domeinen.¹⁹⁹

Nu besloot de 'oude' koning (reeds in beide betekenissen van dat woord) Frankrijk te verlaten, zich op weg naar Engeland voor het laatst door de bevolking onderweg te laten toejuichen en zich over zijn eigen toekomst geen illusies meer te maken. De hertogin van Berry en haar beide kinderen vergezelden hem, maar ze nam hem hun smadelijke aftocht zeer kwalijk. Tegen één van de hen 1800 escorterende soldaten herhaalde ze somber voor zich uit starend: "Het is niet mijn fout! Nee, het is niet mijn fout!" Dat was toen ze begreep, dat hun stoet bestaande uit 80 rijtuigen niet naar de Vendée zou reizen, van oudsher een solide uitvalsbasis voor het huis Bourbon, maar naar de havenstad Cherbourg.²⁰⁰ Het stak haar, dat zij allen onder het wakend oog van maarschalk Marmont Frankrijk moesten verlaten en dat zijzelf bij haar vertrek uit Rambouillet uitgerekend aan haar tante, de vrouw van de inmiddels door beide Kamers tot koning 'uitgeroepen' (want méér was het niet) hertog van Orléans, de zorg voor Rosny had toevertrouwd. Wat was de belofte van een vrouw waard, zo vroeg ze zich in stilte af, die met haar ene hand plechtig beloofde goed voor Rosny te zorgen, terwijl zij met haar andere hand de kroon van Hendriks hoofd sloeg? Toen zijzelf net zo oud als haar zoontje nu was, dat wil zeggen een jaar of tien, had ze de hertog van Orléans ter gelegenheid van zijn huwelijk met haar tante luid horen verkondigen, dat hij zich nooit ofte nimmer de Franse troon zou toe-eigenen, omdat die hem rechtens niet toekwam en hem een volwaardig leven als man van zijn rang en stand met de vrouw van zijn dromen toelachte. Het stak haar bovendien, dat één van de schepen die aan de kade lag, in de haven van Cherbourg, de 'Rôdeur' heette. Hetzelfde schip waarmee ze vanuit Dieppe 's zomers tochtjes op zee placht te maken, zou hun gezelschap nu naar Engeland brengen.²⁰¹

In Lulworth, gelegen aan de kust van Dorset, betrok de oude koning een kasteel, dat aan de Bastille deed denken: een vierkant grijs gebouw met ronde torens op de hoeken. Daar maakte hij de benoeming van de hertog van Orléans tot luitenant-generaal ongedaan, alsof hij daartoe de bevoegdheid had, en bepaalde hij op 24 augustus 1830 in de zogenaamde '*Verklaring van Lulworth*', dat hijzelf als regent voor zijn kleinzoon zou optreden en, in zijn afwezigheid, de hertogin als regentes. Het kostte hem blijkbaar meer moeite dan hij had gedacht om

zich van de regeringslast te bevrijden.²⁰² Wat hij met 'zijn afwezigheid' precies bedoelde, leek de hertogin te ontgaan, dus vatte ze die woorden op de voor haar voordeligste manier op: 'zijn afwezigheid in Frankrijk'. Zou zij zich daar vertonen, dan waren op zijn minst de legitimisten haar als regentes gehoorzaamheid verschuldigd, welke bemoedigende gedachte haar ertoe bracht om het eerste programma voor een politieke partij in Europa op te stellen.²⁰³ Dat gaf haar het nodige te doen in den vreemde en stimuleerde haar verlangen naar herstel van de oude situatie, die een machtige Bourbon op de troon vooronderstelde in de persoon van Hendrik V. Ter plekke vocht ze een duel met haar schoonvader uit door zich niet te houden aan de door hem gemaakte kamerindeling. Ze koos zonder zich iets van zijn vorstelijke beschikkingen aan te trekken een kamer op kasteel Lulworth uit, die het verst van de zijne verwijderd was. Er ontspon zich een heftige woordenwisseling tussen hen beiden, die haar de gelegenheid bood om haar opgekropte woede te uiten. Hij vond, dat ze naar hem als heer en meester over hen allen moest luisteren. Haar mannelijke garderobe, onder meer bestaande uit petten en op maat gemaakte hemden in plaats van baretten en blouses, had hij tot dusver met een onwelgevallig oog de revue laten passeren als een soort vrouwelijke gril waaraan men node toegeeft, het zij nu eenmaal zo, maar een verstoring van de kamerindeling... Ze liet hem niet uitpraten en hoonde: "Heer en meester? U heer en meester? Van Rambouillet zeker, waaruit wij verdreven werden!" Wat hij ook mocht zijn, zo hield ze hem voor, zij was voortaan een vrije vrouw die zich door niemand meer iets liet gezeggen.²⁰⁴ De eindeloze herhaling van zijn lamentabele zelfverdediging hing haar de keel uit. Hij had mooi praten, dat een koning geen concessies doen mocht, maar waarom was hij dan toch gezwicht voor de druk die op hem werd uitgeoefend? Hij waande zich een pilaar van de samenleving, maar binnen drie dagen was die ingestort (hier liet ze tactvol in het midden, of ze met 'die' een pilaar of de samenleving bedoelde). Het enige wat hij ter blijvende ondersteuning van de samenleving gedaan had, zo oordeelde ze achteraf iets minder cynisch, was een bevel geven om één van de twee zuilen van Luxor naar Frankrijk te laten overbrengen. In 1836 zou koning Lodewijk-Filips er de credits voor

Obelisk op de Place de la Concorde, één van de twee zuilen van Luxor, op initiatief van Karel X naar Parijs gehaald

krijgen, dat hij de Place de la Concorde met een zuil in de vorm van een obelisk had verrijkt, terwijl die eer eigenlijk zijn voorganger toekwam. Dankzij Napoleon en later Karel X nam de Egyptologie een hoge vlucht in Frankrijk, waardoor een man als Champollion zich geroepen voelde om de hiërogliefen op tempels, beelden en papyri te ontcijferen.

De hertogin ontvluchtte het gezelschap te Lulworth, logeerde liever, zonder het dagelijkse zelfbeklag van haar schoonvader te moeten aanhoren, bij de hertog van Devonshire, en ging naar Bath en naar Manchester, waar ze de opening van de eerste spoorlijn naar Liverpool bijwoonde. Toen ook haar schoonvader dreigde met een paraplu op in bed te moeten slapen, -zo erg lekte het overal in het kasteel-, accepteerde hij een aanbod van de Engelse koning om een vleugel van Holyrood te Edinburgh te gaan bezetten. Zodoende ontliet hij zijn Franse schuldeisers, al stonden zijn Schotse hem al in de verte op te wachten. De hertogin verhuisde met hen allen mee, maar huurde een eigen woning in de stad. Er had zich behalve een scheiding der geesten ook een scheiding van tafel en bed voltrokken, wat haar in alle vrijheid de gelegenheid gaf haar eigen 'ministers' en 'legeraanvoerders' te benoemen, die in Frankrijk de troon voor haar zoon zouden moeten veroveren. Louise en Hendrik bleven in haar ogen als gijzelaars aan het hof van de oude koning wonen, die zonder zijn kleinzoon aan zijn zijde door andere hoven niet meer serieus zou worden genomen. In een nieuwe verklaring droeg hij zijn schoondochter het regentschap op, in geval zijn 'afwezigheid' aan de dood te wijten zou zijn. Hij had echter te weinig vertrouwen in haar om haar zonder een door hem zorgvuldig samengestelde Raad haar gang te laten gaan. Daarin zat ook de inmiddels tot hertog verheven Pierre-Louis de Blacas, wiens 'witgepoederde geitengezicht' de hertogin niet zonder reden ergerde, want hij voorzag haar, meer als spion voor de oude koning dan als haar eigen dienaar, van goede raad. Omdat hij vóór alles een bureaucraat was, zou men het ook zo kunnen formuleren: hij had een dienaar van de regentes moeten zijn, maar ontpopte zich als de regenteske dienaar van een uitermate sleets protocol. Dat voelde de hertogin haarfijn aan en ze wees hem dan ook af, al had ze in het verleden geprofiteerd van zijn kennis op het gebied van voornamelijk Egyptische antiquiteiten. Zijn

'boze oog' boezemde ook anderen in de Raad weezin in, tussen wie een ware machtsstrijd woedde om bij de hertogin in de gunst te staan.

Veilingen van haar persoonlijke bezittingen, waarvan er één in Parijs acht dagen duurde, en een 'crowdfund' van bankiers als Gabriel-Julien Ouvrard met een bedenkelijke reputatie, moesten haar genoeg kapitaal verschaffen om hun gezamenlijke onderneming te doen slagen. De hertogin zorgde er intussen voor, dat, ondanks haar persoonlijke bezuinigingen, het ziekenhuis te Rosny op haar financiële steun zou kunnen blijven rekenen. Ze leefde nog steeds op veel te grote voet, maar gaf minder uit dan voorheen. Een manier om dat te doen, waarvan ze handig gebruikmaakte, was het beloven van goedbetaalde baantjes aan de mannen die ze voor haar onderneming gestrikt had: één van hen was generaal Louis de Bourmont, de veroveraar van Algiers, die tegen Ney had getuigd om zelf niet van verraad te worden beschuldigd.²⁰⁵ Hij zat in de Raad en adviseerde de hertogin op militair gebied, terwijl bijvoorbeeld Chateaubriand niet in de raad zat en haar vanuit Frankrijk politieke adviezen gaf in de hoop, onder haar als regentes, weer tot minister van Buitenlandse Zaken of op zijn minst tot gouverneur van de graaf van Chambord benoemd te worden.²⁰⁶ Dat zij daarover niets te zeggen had, of dat hij voor het zozeer begeerde gouverneurschap bij de oude koning moest aankloppen, verzuimde ze hem mee te delen. Haar Schotse samenzwering zorgde voor aanhoudende onrust in Frankrijk, waardoor de conspiratieve sfeer sinds het begin van de jaren twintig nooit geheel en al was verdwenen: legitimisten stredden tegen orléanisten, bonapartisten tegen beiden en republikeinen tegen alle anderen. Reeds vóór de dood van Napoleon II of liever de hertog van Reichstad, in 1832, liep de zoon van koning Lodewijk Napoleon zich al warm in de gangen van zijn ouderlijk huis te Arenenberg, vanwaaruit althans zijn moeder hem steunde om in Frankrijk een greep naar de macht te doen. Vier jaar later zou hij daartoe een eerste poging wagen in Straatsburg en weer vier jaar later een tweede in Boulogne. Tussen zijn pogingen om met militair geweld een coup te plegen en de organisatie van het verzet in de Vendée door de hertogin van Berry bestaan grote overeenkomsten, evenals in de afhandeling van de mislukte opstanden. Koning Lodewijk-Filips wist heel goed, dat hij op drie fronten tegelijk moest strijden om zich de felste

tegenstanders van zijn regime van het lijf te houden. Dat laatste ge-lieve men letterlijk te verstaan, want er werden niet minder dan acht aanslagen op hem gepleegd waarvan hij zei niet koud (hij overleefde ze alle acht) of warm te worden. Had hij niet genoeg zonen die de klappen voor hem konden opvangen?²⁰⁷ Hij sprak over hen in termen van 'de beste denkbare schilden', alsof hij niet behalve koning ook nog vader van een groot gezin was.²⁰⁸ Aldus kon Lodewijk-Filips jarenlang met vereende kracht tegen zijn tegenstanders optreden, zolang zij niet op het idee gekomen waren om, ongeacht de afloop van hun eigen strijd, al hun krachten tegen hém samen te bundelen.

In menig opzicht toonde de hertogin van Berry zich een voorstandster van democratie. Iedereen mocht zich van haar verkiesbaar stellen voor de Kamer van afgevaardigden, maar moest in ruil daarvoor inkomstenbelasting betalen.²⁰⁹ Dit alleen al betekende een enorme uitbreiding van het aantal potentiële kiezers, indien men zich de situatie onder Karel X herinnert: van de 25.000.000 Fransen bezaten slechts 20.000 het passieve kiesrecht. De hertogin bleek oog te hebben voor wat men tegenwoordig het recht op bijstand van overheidswege noemt, -in haar termen 'universele bijstand' onder verwijzing naar de rechten van de mens-, en was bereid de accijnzen op bijvoorbeeld wijn af te schaffen, een populistische maatregel die haar van de verkiezingsgunst van haar toekomstige onderdanen moest verzekeren. Het bewind van de oude koning van Frankrijk werd gekenmerkt door deze analyse van zijn houding of gedrag: hij windt zich over veel op, maar doet weinig of niets, of in onvertaalbaar pregnant Frans: 'On s'agit beaucoup, mais on agit peu.'²¹⁰ Het programma van haar eigen partij was haar grotendeels ingegeven, doordat ze de negatieve tendensen in de partij van de ultra's in hun tegendeel trachtte om te buigen. Er zat minder verlangen naar wenselijk geachte hervormingen achter dan opportuniste, dat haar aan de macht moest brengen. Haar democratische neigingen gingen niet zo ver, dat haar zoon zich als lid van het parlement verkiesbaar zou mogen stellen, zoals Napoleon III in 1848 zou doen, of als president van de Republiek met regeringsmacht zou mogen worden bekleed, integendeel, ze scheen te beseffen, dat er grenzen aan de democratie zaten. Een democratisch bestel was in haar ogen het beste van alle slechte staatsvormen. De reden die ze daarvoor aanvoerde,

was dubieus: de meerderheid der democratisch gekozen parlementsleden kan zich vergissen, doordat het hun aan kennis en inzicht ontbreekt. Het juiste standpunt (naar achteraf kan worden vastgesteld) kan door een minderheid zijn verwoord en ingenomen, wat in een democratie aandacht voor zich roerende minderheden dient te genereren. Tot dusver lijkt haar redenering, haar ongetwijfeld door haar adviseurs ingefluisterd, even logisch als geldig. Maar dat verandert, wanneer zij tegenover de schaduwkanten van 'de meerderheid' de zon van 'het erfelijke koningschap' stelt. Waarom zouden daaraan minder schaduwkanten dan aan 'de meerderheid' zitten? En bovendien,-bevat de door haar gesignaleerde tegenstelling niet precies dezelfde onzekerheidsfactor, indien een op grond van erfelijkheid gekozen koning altijd met de meerderheid instemt? Die tegenstelling is dus oneigenlijk en de vergelijking met zonlicht en schaduw vals.

Wilde haar project een kans van slagen hebben, dan moest ze er internationaal steun voor zien te krijgen. Op 17 juni 1831 ontvluchtte ze daarom het hof van de oude koning onder de naam gravin van Sagana,-dit om de 150 flessen gelijknamige Italiaanse wijn in de kelders op Rosny eer aan te doen en tevens haar weigering inzichtelijk te maken om accijns op wijn te leggen. Haar biografe, Laure Hillerin, vroeg zich in dit kader af, welk incognito passender zou kunnen zijn voor de moeder van de graaf van Bordeaux?²¹¹ De hertogin toog naar Rotterdam, in de hoop steun te verwerven van koning Willem I, die inzake de Belgische Opstand niet goed door Frankrijk was behandeld en daarom weleens genegen zou kunnen zijn een bourbonse regentes boven een orléanistische burgerkoning te verkiezen. Deze op zichzelf niet onlogische redenering liet iets buiten beschouwing, wat nu juist doorslaggevend had moeten zijn: hoe dachten grotere mogendheden dan het Koninkrijk der Nederlanden over het huidige regime in Frankrijk en hoe dachten zij over een terugkeer van de Bourbons op de troon? De nieuwe Russische tsaar Nicolaas I had weliswaar een hekel aan koning Lodewijk-Filips, maar was te druk met het dempen van Poolse opstanden om zich al te nadrukkelijk met buitenlandse affaires te bemoeien. De koning van Engeland had altijd een zwak voor de anglofiële hertog van Orléans gehad, dat in de loop der tijd niet minder zwak was ge-

worden. Zolang Frankrijk en Rusland geen toenadering tot elkaar zochten om de inwoners van Pruisen het leven moeilijk te maken, heerste er op het vasteland van Europa een zeker evenwicht tussen de grootmachten, wat de koning van Engeland minder op zijn hoede voor het verzwakte buurland aan de overkant van het Kanaal deed zijn. Von Metternich zag niets in de monarchale aspiraties van de hertogin, want, zo redeneerde hij, de Bourbons konden toch hun troon niet houden. Zich niet bekommerend om de werkelijke machtsverhoudingen in Europa wendde de hertogin zich tot de enige vorst die de burgerkoning niet had erkend: de hertog van Modena. Hij stond model voor de absolute vorst Ernesto IV in *La chartreuse de Parme* en leende haar zijn paleis in Masa di Carrara, waar ze tijdelijk haar eigen hof hield. Opmerkelijk genoeg ontving ze geen steun van haar halfbroer, koning Ferdinand van Napels, die haar ter toelichting liet weten: "Wij zijn niet van de Vendée," noch van haar zus Christina, de koningin van Spanje, waar men had geleerd zich tegenover Frankrijk gedeisd te houden om moeilijkheden op zijn eigen grondgebied te voorkomen. Ze kreeg wel steun van de paus, die haar een tot het rooms-katholicisme bekeerde Jood aanbeval, een zekere Simon Deutz, wiens voornaam in Hyacinthe was veranderd om de drager ervan niet onmiddellijk als een Jood te doen kennen. Zo stonden de landen in Europa tegenover haar plan, in grote lijnen onwelwillend op een paar, uit een oogpunt van macht, te verwaarlozen uitzonderingen na.²¹²

De hertogin duidde de nieuwe koning van Frankrijk voortaan als de 'usurpator' aan en zocht haar gelijk, wat dit betreft, in zijn weigering om de tuinen van de Tuilerieën nog langer voor het publiek open te stellen. Er viel veel op hem aan te merken. Zo klaagde Victor Hugo over de grijze hoed en paraplu van de nieuwe koning die duurder waren dan de kroon van Karel de Grote.²¹³ Zijn drievoudig geregelde inkomsten vielen onder de civiele lijst ten bedrage van 12.000.000 francs per jaar, een voor de kroon bestemde dotatie van ongeveer 5.000.000 en een uit het privé-domein afkomstig bedrag van 2.000.000 francs per jaar.²¹⁴ Bij zijn overhaast vertrek in 1848 had hij niettemin een schuld van meer dan 31.000.000 francs!²¹⁵ Jaarlijks kwam hij volgens zijn biografe Anne Martin-Fugier (die dit soort rekensommetjes maakt) aan inkomsten van de staat gemiddeld 3.000.000 francs te kort, wat ten

nauwste moet samenhangen met schenkingen aan zijn vele kinderen en hun partners, onder wie Louise, de koningin van België.²¹⁶ Hij smeed bovendien met geld om buitenhuizen te kopen en bestaande landgoederen te verfraaien en uit te breiden, zoals al zijn voorgangers hadden gedaan. Omdat hij van huis uit al puissant rijk was, dacht hij over de financiering van zijn aankopen niet na: wat hij te kort kwam, vulde hij gedachteloos uit eigen middelen aan, zij het dat hij het beide Kamers kwalijk nam, dat deze voor de herbegrafenis van Napoleon 1.000.000 francs uittrokken en hem 'niets' gunden.²¹⁷ Hoezeer men ook onder de indruk van zijn opulente levensstijl raakt, -zijn verkwisting van overheidsgeld voor particuliere genoegens-, toch kan het rekensommetje van Anne Martin-Fugier niet helemaal kloppen, want in de achttien jaar dat hij geregeerd heeft zou bij een jaarlijkse schuld van gemiddeld 3.000.000 francs zijn totale schuld 54.000.000 francs moeten zijn en niet 'meer dan 31.000.000 francs'. Zijn biografie heeft strikt genomen geen ongelijk, maar zit volgens haar eigen berekening te ver onder het bedrag van 's konings totale schuld. Hoe kon een 'burgerkoning', op een door geen enkele burger nagevolgde wijze, er zo'n bestedingspatroon op na houden? Het antwoord op die vraag moet te maken hebben met een door niets te schokken geloof in zichzelf, met een combinatie van nemen wat hem als koning rechtens toekwam en, wat daar haaks op staat, de almacht van een koning uit het ancien régime, -een spookbeeld-, dat hem verbood hervormingen in te voeren. Op financieel gebied was hij daar noch persoonlijk noch staatkundig toe bereid, wat uiteindelijk leidde tot zijn val.²¹⁸ Toen betreurde hij niet het verlies van zijn troon, maar dat hij gedwongen afscheid van zijn bossen en talloze landhuizen had moeten nemen. Zijn geldlust was de reden waarom het volk zich tegen hem keerde. Men vond hem burgerlijk op een benepen wijze, erger dan een burger die hij geld probeerde af te troggelen.²¹⁹ In de visie van Alfred Neumann, die een historische roman over Napoleon III schreef, was Lodewijk-Filips 'de dikbuikige brandkast van het *enrichissez-vous*'.²²⁰ Zijn geldlust stelde hem in staat het bonapartisme onschadelijk te maken, althans volgens deze visie: 'De gemoedelijke en geslepen burgerkoning nam heel handig de Napoleonlegende als onderdeel in zijn regeringspolitiek op. Veel hoefde het niet te kosten: een nieuw Napoleonstandbeeld op de zuil van de

Place Vendôme. Zo sloeg je de legende met een heiligverklaring. En de mensen, die voor de zuil 'Vive l'Empereur' stonden te schreeuwen, sloeg je met blanke sabels.²²¹ Kortom, zo schenen Anne Martin-Fugier en Alfred Neumann te redeneren, de burgerkoning deugde niet.

En hij was ogenschijnlijk nog wel zo goed van start gegaan! Voordat Victor Hugo begon te klagen over de kostbaarheid van 's konings grijze hoed en paraplu projecteerde hij zijn al te naïef socialisme in de 'prince' van Orléans. Een onbaatzuchtiger man scheen er op de hele wereld niet te bestaan:

Gelukkig zij de prins, vervuld van vrome gedachten,
Die zich door niets ter wereld neer laat slaan
En al zijn geld besteedt aan hen die hem verachten.²²²

Zijn bijnaam in het Frans, 'le roi-citoyen', maakte haast ongemerkt van hem een soort Jan Modaal onder de koningen: 'le roi-mitoyen'. Wie zelf middelmatig was of tot de middenklasse wenste te behoren, herkende zich in hem als een voorman van 'le juste milieu'.²²³ Daarin school ook iets van dezelfde politieke correctheid als er in Nederland heerste ten tijde van het kabinet Den Uyl. Linkse opvattingen gaven niet de toon aan, maar *dienden* de toon aan te geven, terwijl die van anderen bijvoorbeeld niet deugden. De burgerkoning leek als hertog van Orléans een man met linkse ideeën, die later door hem werden afgezwakt als niet rechts en niet links. Hugo taxeerde hem aanvallig net zo verkeerd als Lafayette dat in 1830 deed op het stadhuis van Parijs. Maar Napoleon III had hij in de jaren dertig al wel door, toen deze, nog zonder een Romeins cijfertje achter zijn naam, zijn eerste coup pleegde in Straatsburg. Bij wijze van variant op 'Napoléon le Petit' schreef Hugo over de grote en kleine Napoleon, 'dat men bij eb en vloed haast zou vergeten wat het water stromen doet. Maar dan vergeet men, dat de zee de grote en de kleine Napoleon, niet minder verzwelgt dan Leviathan en Alcyon!'²²⁴ Leviathan herkent men als een kronkelend zeemonster, maar wie of wat is dat lustig op Napoleon rijmende Alcyon? Dat blijkt een ijsvogeltje te zijn, dat balancerend op de top van een mast al zo ver is afgedreven van de kust, dat de dood on-

herroepelijk volgen moet. Althans die voorspelling van Hugo is uitgekomen, wiens visie op Napoleon III correspondeerde met die van Alfred Neumann. Volgens laatstgenoemde was het bonapartisme een 'geëxalteerde beveling', niet meer dan 'een schakel in de waanzin die aan de ketting van de Franse Revolutie nog ontbrak'. Zelf was Napoleon III het vlees geworden compromis tussen het onechte bonapartisme en de roem van de Natie, 'la gloire', die een irrationeel beroep op het hele land placht te doen. In hem streden waanzin en irrationaliteit om voorrang, wat ook te denken geeft over het aplomb van de hertogin van Berry: stortte zij zich niet met hetzelfde gemak in de strijd om de volksgunst voor Hendrik V als Hortense de Beauharnais dat deed voor haar zoon?²²⁵

Waar legitimisten en bonapartisten dienden af te rekenen met de burgerkoning, valt de overeenkomst tussen beide vrouwen op. Zij streden in hun ogen voor een goede zaak, maar kwamen bedrogen uit. De ironie van het lot wilde, dat Hortense de Beauharnais na de door haar zoon gepleegde eerste coup van 1836 tot bezinning kwam. De mislukking daarvan vergrootte de twijfel aan een schitterende toekomst voor haar zoon, wiens afkomst te grote verwachtingen bij haar en hem hadden gewekt. Dat nam ze zich kwalijk: 'Ze zag, dat ze altijd wel gelijk had gehad veel van hem te verwachten. Maar waarop die mening gebaseerd was, wist ze eigenlijk zelf niet: misschien was het alleen haar besef, dat ze vroeger tegenover hem haar plicht had gedaan, zelfs meer dan haar plicht, door de familielegende voor zijn ogen te doen herleven, door de wereld voor hem open te stellen, door hem te doen gevoelen wat hij aan zijn naam verschuldigd was, en daar ze beiden ouder waren geworden, het ambt en zijzelf, waren ze op elkaar gaan lijken, waren ze een beetje te vertrouwd met elkaar geworden, gelijk een museum met zijn bewaarder vergroeien kan.' Wat had ze verkeerd gedaan? Precies hetzelfde als de hertogin van Berry later dacht. De een kwam volgens Neumann tot dit inzicht: 'Ze schurkte zich te gemakkelijk tegen de legende aan, die tenslotte in haar binnenkroop en zo met haar door het slot en in het park rondwandelde en reeds door het feit van haar voormalige koninklijke waardigheid voldoende werd gerepresenteerd.'²²⁶ De ander verwierf volgens Bastet dit zelfinzicht: 'Ik heb mijn leven verknoeid met illusies en waanideeën.' De ironie schuilt in

de loop die de geschiedenis nadien nam: Hortense de Beauharnais bleek zich achteraf niet in haar zoon vergist te hebben, voor zover het Tweede Franse Keizerrijk geen vergissing was, terwijl de hertogin van Berry gedurende de tweede helft van haar leven haar vergissing be-treunde.

Er was overigens nog een derde vrouw die, zonder dat er voor haar direct belangen op het spel stonden, zich tegen de burgerkoning ver-zette. Zij was geen legitimiste en ook geen bonapartiste, maar zat meer op de lijn van Alexander Dumas, waardoor het er aanvankelijk op lijken kon, dat ze een orléaniste was. Ze was in werkelijkheid een republikeinse die zich door de met de mond beleden liberale koers van de hertog van Orléans had laten overhalen om hem te steunen, al-thans niet openlijk tegen te werken. In haar autobiografie ontpopt ze zich als een even meegaande als apolitieke vrouw, zich in niets onder-scheidend van haar directe omgeving, onder welke de niet-adellijke familie Duplessis haar ontspanning en genoegens bood op een land-goed bij Melun, als ze haar ruziënde moeder wilde ontlopen: 'Ik kon dus republikeinse blijven met Jean Jacques Rousseau en bonapartiste met mijn vrienden van Le Plessis, aangezien ik de geschiedenis van mijn tijd niet genoeg kende en destijds weinig genegen was de oorza-ken te overdenken en te bestuderen om uit de divergerende feiten wijs te worden. Mijn vrienden en de meeste Fransen in die periode hadden er geen betere kijk op dan ik.'²²⁷ Als er nu één adellijke vrouwe van Berry in Frankrijk rondliep, dan was dat wel George Sand, ver-knocht aan de gelijknamige landstreek als ze was, grotendeels be-staande uit de departementen Cher en Indre. Daarbinnen lagen schaars verspreide boerderijen, weiden als grillig gevormde schilde-rijen omlijst door kabbelende beekjes, moerassen achter golvende heuvels en molens, zoals die van Angibault in de Vallée-Noire. Daar lag ook een kasteel, dat onaanzienlijk was, maar met liefde door haar werd getekend: 'Rondom de schuin naar de Vauvre aflopende terp lig-gen kleine huisjes en een armelijke kerk geschaard, die samen het ge-hucht vormen. De rivier maakt er enkele sierlijke bochten. Vandaar voert een hobbelige weg naar het kasteel, dat onderaan de heuvel ge-legen is te midden van korenvelden. Daar in het vlakke land mist men

de mooie blauwe horizonten van Berry en Marche. Om dit uitzicht terug te vinden moet men helemaal op de tweede verdieping van het kasteel gaan kijken.²²⁸ Uit alles proeft men aandacht voor concrete details, een rechtschapen afkeer van armoede en verbondenheid met de directe omgeving, die weinig spectaculair is. In Nohant, waar het landhuis van George Sand staat, is ook zo'n kerkje terug te vinden: wie zich niet bukt bij de ingang, stoot er zijn hoofd, en wie dat wel doet, moet uitkijken er aan de achterkant niet uit te vallen. Het onaanzienlijke wekte in haar het verlangen naar overzicht. Zo ging het met een kasteel in de Vallée-Noire en zo ging het ook met de hertog van Orléans, die als burgerkoning steeds meer haar aandacht trok, totdat ze begon te spreken over zijn 'doortrapte' regering en 'dit systeem van provocaties in zwang gekomen met de politiek van Lodewijk-Filips'.²²⁹ In zijn biografie over George Sand roemt Maurois haar als 'de muze van de republiek', die na 1840 de burgerkoning haatte.²³⁰ Afgaande op Paul in *Horace*, de enige roman van haar die zich voornamelijk in Parijs afspeelt, zou men de stelling kunnen verdedigen, dat ze in elke overheid een totalitaire macht zag die, ongeacht republikeinse overtuigingen, moest worden bestreden. Man en vrouw beschouwde ze als elkaars gelijken, sociale klassen bestonden wel, maar van standverschil wilde ze niets weten.²³¹

De hertogin van Berry ontleende daaraan nu juist haar gevoel van eigenwaarde of 'identiteit', zoals men tegenwoordig zegt. Men zou haar als een asielzoekster in Frankrijk kunnen beschouwen, als zodanig gepatenteerd-en-wel door niemand minder dan Lodewijk XVIII, maar belangrijker dan het land van herkomst was, althans voor haar identiteit, de rang die zij onder haar landgenoten had ingenomen. Haar aversie tegen de 'usurpator' was voor een groot deel door standverschil ingegeven, want uiteindelijk zou ze als regentes ook hebben geregeerd op basis van een verouderd concept, de almacht van een koning uit het ancien régime. Om die reden boterde het niet tussen haar en Dumas met zijn republikeinse ideeën, evenmin als tussen de hertog van Orléans en Dumas. De vijand van mijn vijand is mijn beste vriend, was hier niet op van toepassing, nog afgezien van het feit dat Dumas in tegenstelling tot de hertogin het staatshoofd in de praktijk respecteerde. De hertog van Orléans had hem als klerk in dienst genomen en

later ontslag verleend,-beide met de grootste welwillendheid-, maar als koning klapte hij slechts voor de romantische dramaturg, die hij als schrijver van hem onwelgevallige rapporten verfoeide. Dumas schreef zo'n rapport in opdracht van Lafayette, waarvoor hij zes weken in de Vendée verbleef. Hij vergaderde daar met de lokale autoriteiten over de oprichting van een Nationale Garde, wat hij met des te meer genoegen deed ter nagedachtenis aan zijn vader, generaal Dumas, die ten tijde van de Franse Revolutie commandant van het westelijk leger was geweest. Een bijkomende reden om zich naar de Vendée te begeven, was voor hem gelegen in de mogelijkheid om daar in La Jarrie, op het landgoed van haar vader, Mélanie Waldor te ontmoeten, op wie hij verliefd was.²³² Bovendien was zijn betrokkenheid bij dit gebied groot, omdat zijn voorvaderlijke familie er diep in was geworteld. In zijn rapport maakte hij gewag van de weerstand die een meer liberale overheid van de inwoners ter plaatse zou kunnen verwachten. Hij schatte die weerstand als krachtig en openlijk in, de verhouding tussen liberalen en conservatieven als één op vijftien, waardoor de hertogin van Berry er haar gezicht maar hoefde te laten zien, of er zou een revolutie uitbreken.²³³ Daarom adviseerde hij de nieuwe koning alle priesters die op de hand van de oude koning waren, te verplaatsen, maar Lodewijk-Filips hechtte geen geloof aan het 'verraad' van 'zijn' priesters in de Vendée, zoals hij aan Dumas bekende, toen deze gehuld in een uniform van de Nationale Garde zijn rapport in de Tuilerieën mocht komen toelichten.

Evenmin geloofde de nieuwe koning dat een opstand in dat deel van Frankrijk mogelijk zou zijn zonder steun van Engeland, dat zich neutraal zou blijven opstellen, zolang hij de jakobijnse oproerkrakers in België, Polen en Italië aan hun lot overliet. Voor hem was de internationale situatie overzichtelijk en ongevaarlijk, al diende Frankrijk een sterke tegenstander aan de noordgrens te duchten. Liet hij de machtsverhoudingen op het vasteland ongewijzigd, dan zou Engeland zich niet met Frankrijks binnenlandse aangelegenheden bemoeien. Liet hij de 'triangle de feu' ver van huis uitbranden, dan kon hij desnoods in het binnenland een burgeroorlog beginnen en daar het heilig vuur ontsteken dat het huis Orléans eeuwig van de Franse troon zou verzeke-

ren. Dat zou meteen de aandacht van alle revolutionaire brandhaarden in het buitenland afleiden! Had Frankrijk een ontsteking aan zijn ingewanden, zo drukte hij zich anderszins plastisch over de toestand in de Vendée uit, dan diende hij als dokter daaraan de nodige aandacht te schenken. Pottenkijkers had hij daarbij niet nodig, zei hij tegen Dumas, want op de eerste plaats moest de Nationale Garde het gezag daarginds niet te sterk herstellen, waardoor bij een aanhoudende jakobijnse tegenwind in het buitenland de storm in het binnenland op elk gewenst ogenblik kon worden aangewakkerd, en op de tweede plaats hoe minder over opstandelingen in de Vendée werd geschreven, des te liever het hem was. Dan kon hij tenminste zijn eigen gang gaan! In zijn memoires deed Dumas het voorkomen, alsof een koninklijke piskijker geen zelfbenoemde pottenkijker in zijn nabijheid kon velen.²³⁴ Zijn eigen republikeinse gezindheid bleek uit zijn weerlegging van de stelling over de 'triangle de feu': Frankrijk had het Poolse volk gemakkelijk te hulp kunnen snellen door Turkije aan te vallen en zodoende de tsaar uit Polen weg te lokken.²³⁵ "Weet u, wat u moet doen? Schrijft u maar poëzie," ried de koning op zijn beurt de indiener van het rapport aan, want een politicus leidde uiteindelijk toch maar een treurig bestaan. Zo treurig, dat een dichter zich er beter niet mee kon bemoeien, zelfs als hij gewend was tragedies te schrijven. Dumas weigerde dit advies ter harte te nemen, van nature geneigd als hij was de dichter als een 'vates' te beschouwen, een ziener, die in de rol van rapporteur niet blijk gaf van een minder vooruitziende blik. Hij wilde niet langer als bibliothecaris voor de koning werken en sloot zich bij het legeronderdeel van de artillerie aan, dat nog meer om zijn republikeinse gezindheid bekend stond dan de Nationale Garde.²³⁶

Iets van een vooruitziende blik moet Dumas zeker gehad hebben, blijkt een heroïsch en lamentabel verhaal dat hij al in 1826 had geschreven, *Blanche de Beaulieu*, over de liefdesgeschiedenis tussen generaal Marceau, een collega van zijn vader, met wie deze generaal in de Vendée orde op zaken moest stellen ten tijde van de Franse Revolutie. Generaal Marceau is verliefd op Blanche, met wie hij in de gevangenis van Nantes trouwt. Op het hoogtepunt van Robespierres Schrikbewind weet hij zijn vrouw van het schavot te redden.²³⁷ De intrige doet in de verte denken aan die van *Le Chevalier de la Maison Rouge*, waarvan de

afloop nu juist niet gelukkig is. Welnu, in 1832 toog generaal Dermoncourt, een vriend van generaal Dumas, eveneens naar de Vendée om er orde op zaken te stellen. Alexander Dumas publiceerde daarover een documentaire roman in 1833, waarin hij de opstand in de Vendée nauwkeurig beschrijft: *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt*.²³⁸ Dat hij en niemand anders er de schrijver van is, blijkt, behalve uit stilistische eigenaardigheden, uit de opname van dit boek in zijn verzamelde werken, betalingen die hij ervoor heeft ontvangen (en deelde met generaal Dermoncourt) en zijn bekentenis als ghostwriter van de generaal te zijn opgetreden. Toen de eerste editie ervan al spoedig was uitverkocht en de hertogin van Berry (geen ander dan de 'Madame' uit de titel) aandrong op aanvullingen en verbeteringen, weigerde Dumas daarvoor verantwoordelijkheid te dragen.²³⁹ Zijn visie op de gebeurtenissen stond garant voor de ware toedracht van de gebeurtenissen. Had hij niet genoeg processtukken bijgevoegd en bronnen in extenso laten afdrucken? Bovendien was niet de hertogin, maar de met haar opsporing belaste generaal Dermoncourt de eigenlijke held van deze geschiedenis, die haar fair genoeg had behandeld. De hertogin mat zich autocratische principes aan, die de zijne niet waren. Nu had zijn vader hem al geleerd, dat de uitoefening van macht iedereen corrumpeert, en dat, waar het absolute macht betreft, er ook met absolute zekerheid corruptie in het geding is.²⁴⁰ Daar wenste hij zich verre van te houden in zijn op non-fictie gebaseerde relaas van de feiten. Dumas begreep de dubbelzinnige betekenis van het begrip 'geschiedenis' als een 'verzonnen' en 'waar gebeurd' verhaal zeer wel. Voor zijn gevoel was *Blanche de Beaulieu* een verhaal van de eerste categorie, melodramatisch van aard en voor het overige net als echte kunst, zoals Maurois ooit eens een tikje venijnig opmerkte, een vervorming van de werkelijkheid. Daar is niets mis mee, al liet dit illustere lid van de Académie française bij zijn vaststelling daarvan begrippen als 'smaak' en 'originaliteit' buiten beschouwing.²⁴¹ *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt* was daarentegen een verhaal van de tweede categorie, dat gelet op de intentie van de schrijver de werkelijkheid meer weergaf dan uitbeeldde. Men zou ook kunnen zeggen, dat het de werkelijkheid meer vormgaf dan misvormde.

Maar met zulke omschrijvingen van twee nauw verwante literaire subgenres werkt men zich meteen in de nesten, want een zekere rechtlijnigheid is aan beide niet vreemd. Schrijvers als Dumas en George Sand gaan recht op hun doel af, terwijl de werkelijkheid nu juist zo gecompliceerd is, dat zij (welk literair subgenre zij ook beoefenen) aan hun doel voorbijschieten. Alleen al het subtiele, gelaagde en willekeurige karakter van de werkelijkheid pleegt aan hun aandacht te ontsnappen, waardoor zij geneigd zijn de veelvormigheid ervan te negeren. Hun 'visie', dat wil zeggen hun eigen invulling van de werkelijkheid, gaat boven alles. Het zou in hun geest 'mooi' geweest zijn, indien koning Lodewijk-Filips generaal Dermoncourt naar de Vendée had gestuurd bij wijze van tegenzet, nadat hij kennis had genomen van Dumas' advies om de pastoors van parochie te laten verwisselen. Hij deed echter geen tegenzet, maar een tussenzet, door in die van generaals vergeven tijd generaal Lamarque in plaats van generaal Dermoncourt naar de Vendée te sturen. Vervolgens besloot hij het advies van deze gezaghebbende generaal om de onrust onder de plaatselijke bevolking vooral niet aan te wakkeren, in het verlengde van Dumas' advies te negeren. Met een leger van meer dan 40.000 man werden dezelfde inwoners van de Vendée onder druk gezet, die de koning eerder, zonder hulp van Engeland, tot geen noemenswaardig verzet in staat had geacht.²⁴² Dat verhoogde hun bereidheid om voor de legitimistische pretendent van de Franse troon te strijden, verontwaardigd als zij zich, reeds vóór de door Lodewijk-Filips getroffen reeks militaire maatregelen, afvroegen, waarom de oude koning door een nieuwe was vervangen. Hun strijdvaardigheid hing ten nauwste samen met het verleden, op grond waarvan zij een dringend beroep op de hertogin van Berry deden om hen zo spoedig mogelijk te hulp te komen. Het woord 'revolutie' deed toch al pijn aan hun oren en als er ten gevolge van de Juli-revolutie in Parijs een machtswisseling had plaatsgevonden, geenszins met hun instemming, bleven zij liever trouw aan het huis Bourbon dan hun steun aan het huis Orléans te geven. Op de Franse troon hoorde Karel X te zitten of, omdat hij afstand van de troon had gedaan ten gunste van zijn kleinzoon, Hendrik V, voor wie gedurende de jaren zijner onvolwassenheid zijn moeder als regentes diende op te treden.

Terwijl de hertogin van Berry haar Schotse Raad inmiddels door een te Parijs opererend driemanschap had vervangen, waarvan Chateaubriand deel uitmaakte, bezon zij zich te Masa di Carrara op de datum van de opstand in de Vendée. Ze maakte zich niet al te druk over de toereikendheid van haar financiële middelen, de te volgen strategie en het aantal soldaten dat haar zoon de troon moest bezorgen, nee, als er al iets viel te oefenen voor het grote werk beginnen zou, dan waren dat wel de zegevierende poses die ze vanaf het moment van haar landing in Frankrijk zou moeten aannemen. Zoals Dumas in zijn memoires goed laat uitkomen, beschikte ze over een zwak lichaam, een beurtelings sterke en zwakke geest waarop dus geen peil viel te trekken, en een krachtig hart dat de draagster ervan tot een ridderlijke figuur stempelde. Ze beschouwde de Vendée als háár Hongarije, was verwikkeld in een denkbeeldige krachtmeting met keizerin Maria-Theresia en als gevolg daarvan meer geïnteresseerd in de figuur die ze binnen haar eigen familie zou slaan dan in de krachtsverhoudingen op het toekomstige veld van eer.²⁴³ Hoewel de inzet van haar beperkte troepenmacht een groter inzicht vereiste dan waarover zij beschikte, en de strijdvaardigheid van de gewone man in de Vendée een onmisbare schakel in de derde restauratie van het huis Bourbon vormde, kende ze de finesses van de strijd die er sinds 1793 gaande was niet. Ook dat pleitte niet voor haar juiste aanpak van de problemen. Soms ontmoette ze mensen die verwant waren aan de grootste leider van de opstandelingen, generaal François Athanase Charette de la Contrie, zonder te beseffen wie ze voor zich had. Hun gekrenkte eigentrots leidde er vervolgens toe, dat haar bevelen niet of te laat werden opgevolgd.²⁴⁴ Haar desinteresse in de verschillende fases van de opstand in de Vendée was des te meer merkwaardig, omdat de oudste dochter van Amy Brown, de vroegere maîtresse van haar echtgenoot, Karel van Berry, met een lid van de familie Charette getrouwd was.²⁴⁵

Charette was een chevalier, bijgenaamd de koning van de Vendée, die aan het hoofd stond van het rooms-katholieke en dus koningsgezinde leger van Bas-Poitou en de Retz, in de eerste fase van de opstand. Die begon in 1793 en eindigde in 1796 met zijn terechtstelling door een executiepeloton. Zijn aanhang bestond uit voorstanders van de monarchie (of negatief geformuleerd: tegenstanders van de Franse

Revolutie), tegenstanders van de conscriptie (of positief geformuleerd: boeren die weigerden hun oudste zonen voor het nationale belang te laten sneuvelen), volgelingen van de Moederkerk die het oneens waren met zowel de staatsversie van de rooms-katholieke godsdienst als met de onteigening van kerkelijke goederen, en leden of vertegenwoordigers van de adel die hun privileges moesten opgeven ter wille van de systematisch onder allen nagestreefde gelijkheid.²⁴⁶ Er werd over en weer ongenadig hard gevochten, zoals Victor Hugo in zijn epos *1793* (dat model voor de eerste fase van de opstand kan staan) beschrijft. Op 28 mei 1793 had de Commune van Parijs het nodig geoordeeld een leger van 12.000 vrijwilligers onder leiding van Santerre naar de Vendée te sturen, met als instructie geen genade voor recht te laten gelden en krijgsgevangen te doden in plaats van hen in hun eigen legerkampen in te kwartieren. Eind mei waren reeds 8000 man van dit leger gesneuveld, wat de opstand nog grimmiger maakte dan ze toch al was.²⁴⁷ Charette, die net als Marat een bandana om zijn hoofd knoopte, brandde de stad Pornic met al zijn inwoners en huizen plat, uit wraak waarvoor Carrier 10.000 van de 13.000 door hem gevangen genomen burgers en soldaten liet doodschieten of verdrinken in de Loire.²⁴⁸ Hij was de uitvinder van de 'verticale deportatie', met behulp waarvan zogenaamd 'republikeinse huwelijken' werden gesloten: per keer werden ongeveer 130 aan elkaar gebonden mannen en vrouwen in door timmerlieden speciaal voor dit doel vervaardigde boten geladen, -dobberende doodskisten die men naar believen vol kon laten lopen met water-, om kogels te besparen. Onder het Schrikbewind van Robespierre kwamen 250.000 mannen, vrouwen en kinderen in de Vendée om: één op de vier inwoners!²⁴⁹ Generaal Dumas, in één jaar van korporaal tot generaal opgeklommen (waarna hij binnen één maand van generaal van een brigade tot generaal van een divisie promoveerde en geen 100 of 1000 man onder zijn bevel had staan, maar 10.000 man), moest als commandant van het westelijk leger in de Vendée orde op zaken stellen.²⁵⁰

Onder uiterst moeilijke omstandigheden had hij voor Napoleon de weg vrij gemaakt in Italië. Dankzij zijn verovering van de Mont-Cenis lag de weg naar Turijn open. Voordat generaal Dumas naar het westen van Frankrijk trok, had hij zich als commandant van het Alpenleger dus

reeds bewezen. Napoleon noemde hem 'de Horatius Cocles van Tirol', anderen beschouwden hem niet alleen vanwege zijn huidskleur als de Zwarte Duivel.²⁵¹ Zijn snelle carrière hing ten nauwste samen met het 'levée en masse' van oorlogsminister Carnot,-de invoering van de militaire dienstplicht in 1793 waartegen in de Vendée zulke heftige bezwaren bestonden-, waardoor de sterkte van het leger in één keer was toegenomen van 178.000 tot 800.000 man.²⁵² Een primitief en anachronistisch gevechtsmiddel als een piek werd toen op het hoogste niveau geschikt bevonden om als een anti-aristocratisch wapen bij uitstek dienst te doen: een gewone soldaat kon er een ridder mee neervellen. De snelle carrière van generaal Dumas werd ook niet weinig bevorderd door zijn organiserend vermogen en republikeinse gezindheid. Wat het eerste betreft, begreep hij dat 'de arm van de vrijheid', zoals Carnot een piek beliefd te noemen, in een gevecht niet volstond. Hij zag toe op de levering van de juiste paarden, sneeuwschoenen voor 15.000 man en spijkerlaarzen voor 4000 man volgens een door hemzelf ontworpen model.²⁵³ Hij zorgde voor voldoende geweren en kanonnen voor zijn manschappen, die hij ook van voldoende ammunitie wist te voorzien. Dat was niet eenvoudig, omdat hij aan twee kanten klem zat, want vroeg hij te veel voor de uitrusting van zijn leger, dan kon hij door een lid van de plaatselijke jakobijnenclub worden aangegeven en moest hij zich in Parijs voor het gerecht verantwoorden, en vroeg hij te weinig, dan kon hij wegens de door hem behaalde tegenvallende resultaten hetzij op last van Carnot worden ge Guillotineerd in Parijs, hetzij op last van de één op één met iedere generaal meelopende commissaris op het slagveld.²⁵⁴ Altijd was hij aangewezen op de medewerking van de plaatselijke bevolking en dat was dus ook in de Vendée het geval.

Wat het tweede betreft, was de generaal als zoon van een markies en een negerin, Marie-Césètte Dumas, allicht een groot voorstander van gelijkheid. Wat Brissot in 1791 in de Nationale Vergadering zei: "Ook een zwart hart slaat voor de vrijheid!" was hem uit het hart gegrepen.²⁵⁵ Hij was geboren op het Franse gedeelte van Hispaniola, een eiland ten oosten van Cuba, waarvan het westen tegenwoordig als Haïti bekend staat. Zijn vader verdiende daar de kost met een suikerplantage, waarvoor hij 'ebbenhout' in de vorm van zwarte slaven vanuit

Afrika liet aanvoeren. Generaal Dumas noch zijn zoon, de schrijver Alexander Dumas, hadden respect voor de praktijken van deze adellijke plantagehouder, die uitblonk in financieel wanbeleid en juridische procesvoering te eigen bate. Voor een zo op geld en bezit belust man als markies Davy de la Pailleterie was het verwonderlijk, zegt de biograaf van generaal Dumas, Tom Reiss, dat hij op zijn plantages niet de omstreeks 1780 veel meer lucratieve koffieplanten liet verbouwen in plaats van suikerriet. Maar zo iets ontging de markies, die geheel en al op de Code Noir vertrouwde. Deze onder koning Lodewijk XIV tot stand gekomen wet hield de slavernij der Franse kolonies in stand, maar daar rustte in Frankrijk zelf een verbod op.²⁵⁶ Om die reden had de zoon van markies Davy de la Pailleterie zich vrij in zijn vaderland kunnen vestigen en was hij de beginselen van de Franse Revolutie ten zeerste toegedaan. Hij zag misschien al wel ergens een 'creoolse' bui voor hem hangen, dat wil zeggen niet voor hem als zoon van een kolonist, maar als kleurling, zij het zonder onmiddellijk gevaar te hoeven duchten. In de Vendée toog hij voortvarend aan het werk, altijd dubbel op zijn hoede voor een arglistige jakobijn in een dorp of stadje waar men die het minst zou verwachten, of voor een commissaris met een mobiele guillotine in zijn bagage. Voor Charette, zijn grote tegenstrever, was hij driedubbel op zijn hoede.

De betrokkenheid van Alexander Dumas bij de Vendée had zo gezien een lange voorgeschiedenis, niet alleen door zijn vader die er orde op zaken had moeten stellen in de eerste fase van de opstand, maar ook door het optreden van zijn grootvader aan moederskant, Claude Labouret, commandant van de Nationale Garde in Villers-Cotterêts die als herbergier en huisjesmelker vaker dan hem lief was het kasteel van de Regent had moeten bezoeken, sinds dit in 1791 als kazerne in gebruik was genomen. Adel in de persoon van deze als Regent aange-stelde hertog van Orléans werd geassocieerd met de orgieën die er in de eerste helft van de achttiende eeuw hadden plaatsgevonden. Het kasteel was toen een waar 'lustoord voor losbollen en libertijnen' geweest, berucht om zijn 'nachten van Adam en Eva', waarvan de reputatie van zedeloosheid zich ook over het stadje zelf uitstreckte.²⁵⁷ In de tijd van Alexander Dumas' jeugd woonden er uit Parijs verbannen grijs-

aards, demente bejaarden en bedelaars, die men tot ver in de twintigste eeuw op de Cour d'honneur zag paraderen. Nu staat het leeg en verpaupert het kasteel met zijn verwilderde tuinen, te duur om te restaureren als het is. Net als Paleis Soestdijk hangt zijn bestemming van andermans goede ideeën af, alsof de staat cultureel erfoed van de eerste orde zelf niet langer meer de moeite waard vindt. Claude Labouret vertoonde zich liever niet in het kasteel, maar hield daar noodgedwongen toezicht op zijn manschappen. Zijn kleinzoon moet haast spelenderwijs kennis met de verworvenheden van de Franse Revolutie hebben gemaakt. Waar adel, monarchie en kerk een vanzelfsprekendheid vormden in de Vendée, was dat in Villers-Cotterêts niet of veel minder het geval. Claude Labouret was daar bezig kerkelijke gronden als een schapenwei in te richten. De Sint-Nicolaaskerk werd voortaan als vergaderruimte voor de plaatselijke jakobijnenclub gebruikt en het kruis op de toren vervangen door een Gallische weerhaan, het symbool van het nieuwe Frankrijk dat kennelijk met alle winden meewaide.²⁵⁸ De betrokkenheid van generaal Dumas en zijn zoon bij de Vendée sproot dus voort uit hun afkeer van de adel en hun gezamenlijke hang naar het nieuwe Frankrijk.

Om plunderingen en ander wangedrag tegen te gaan drong generaal Dumas het leger in de Vendée terug binnen zijn kazernes en tentenkampen. Gewoonlijk prees hij de dapperheid van zijn soldaten, maar dat liet hij bij de eerste bevelen die hij als commandant van het westelijk leger gaf, opvallend genoeg, na: er was te veel gebeurd, wat men niet alleen de geachte afgevaardigde Carrier of de minister van Oorlog Carnot kon aanrekenen. Iedere soldaat die zich buiten de hem toegewezen plaats van inkwartiering begaf, moest op bevel van generaal Dumas als een deserteur worden beschouwd en dienovereenkomstig terechtgesteld. Het leverde hem, althans onder de plaatselijke bevolking, de bijnaam 'Monsieur de l'Humanité' op, waardoor lezers met minder goede bedoelingen zijn edele aard met adeldom zouden kunnen verwarren.²⁵⁹ Hoe dat ook zij, 'le bon Dumas' was met recht de zoon van een vader, die in het verleden een niet minder uitstekende reputatie had genoten. Was hij niet bereid geweest het hout van een guillotine te laten opstoken om zijn manschappen midden in de winter een vuurtje te gunnen (waarmee hij voor het tribunaal in Parijs was

weggekomen, omdat hij in zijn eentje een heel eskadron waard was)? Vergelijkt men de reputatie van generaal Dumas met die van Cimourdain, het hoofdpersonage uit voornoemd epos van Victor Hugo, uitgezonden door het Comité de Salut Public, dan wordt het verschil tussen hun beider optreden in de Vendée meteen duidelijk. De werkelijke Zwarte Duivel is Cimourdain, die model staat voor de zwartste en onbuigzaamste kant van de Republiek, -'de rechte lijn die geen bocht vertoont', zoals Hugo zegt-, terwijl generaal Dumas genade voor recht kon laten gelden en zijn bijnaam dankte aan een open oog dat hij voor de noden van de samenleving behield. Hij begreep, dat de inwoners van de Vendée het slachtoffer van despotisme waren: 'Al 2000 jaar lang achtervolgde het despotisme in al zijn gedaanten, -die van de verovering, de feodaliteit, het religieus fanatisme, de fiscus-, het ellendige, radeloze Bretagne.' Altijd was daar 'een soort meedogenloze drijfjacht aan de gang, die in de ene vorm nog niet had opgehouden te bestaan, of zij begon weer in de andere. De mensen groeven zich in.' Kelten, Romeinen, Vikingen en Britten teisterden het gebied en hieven zonder uitzondering een te hoge zoutbelasting.²⁶⁰ Onder de grond bevond zich een stervormig koraal, 'een duister, van alle kanten doorboord en doorkruist netwerk van loopgraven, holen en onderaardse gangen'. Het kostte de generaal dan ook veel moeite zijn tegenstanders op te sporen: 'Dat bedrieglijke dichte struikgewas, vol strijders die verscholen zaten in een onderliggend labyrint, was als een reusachtige duistere spons, waaruit onder de druk van de gigantische voet van de revolutie de burgeroorlog opborrelde.'²⁶¹ Lukte het hem op een min of meer reguliere wijze slag te leveren, dan kon het voorkomen, dat er toch nog iets ontregelends gebeurde: 'Als de boeren in het heetst van de strijd, wanneer zij de republikeinse carrés aanvielen, op het slagveld een kruis of een kapel tegenkwamen, vielen allen onder hevig artillerievuur op hun knieën en zeiden hun gebed.'²⁶²

Hun verzetshaarden waren moeilijk te traceren, zoals niet alleen generaal Dumas ervoer. Victor Hugo liet de drie grootste figuren uit de Franse Revolutie, Marat, Danton en Robespierre, met elkaar discussiëren over de vraag, waar de vijand zich bevond. In zijn machtige epos ruimde hij plaats voor een fictief gesprek tussen hen in, zich net als Dumas minder bekommerend om de historiciteit van een gebeurtenis

dan om de historische indruk die zo'n gesprek op de lezer zou kunnen maken. Danton beweerde, dat de vijand zich achter de grenzen bevond en, voegde hij er niet zonder trots aan toe: "Ik heb hem verdreven!"

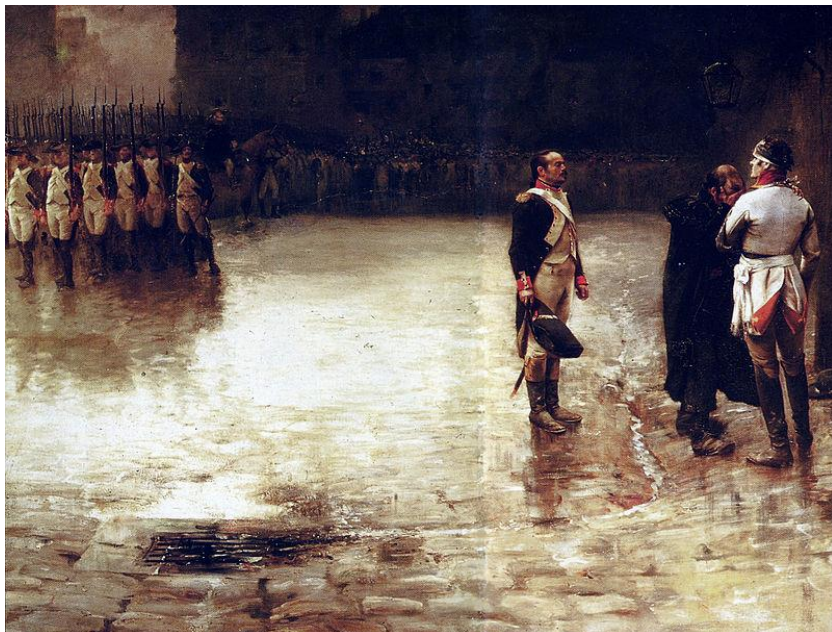
"Nee, hij zit binnen de grenzen en ik houd hem in de gaten," zei Robespierre. Marat wist het beter dan de twee vorige sprekers tezamen: "De vijand zit overal en jullie zijn verloren!" Na door hem als betweter te zijn uitgescholden, vervolgde Robespierre hun discussie aldus: "De oorlog met het buitenland is niets, de burgeroorlog alles. De oorlog met het buitenland is een schaafwond op je elleboog, de burgeroorlog een zweer die je lever aanvreet."²⁶³ Dat hij met die woorden op de situatie in de Vendée doelde, bleek uit zijn uitweiding over de relatie van de Britten met Bretagne: "De Bosjesmannen van Finistère spreken dezelfde taal als de Hottentotten van Cornwall."²⁶⁴ Robespierre schaarde zich met andere woorden achter het standpunt van Marat zonder diens fatalisme te delen. Victor Hugo schaarde zich achter het standpunt van Robespierre, wat overduidelijk blijkt uit zijn vergelijking van de inwoners van de Vendée met Zwitsers die onder de bezielende leiding van Wilhelm Tell voor hun onafhankelijkheid streden. Laatstgenoemden streden voor een ideaal, terwijl eerstgenoemden slechts hun vooroordelen wilden botvieren.²⁶⁵ Hij verweet hen hun 'beangstigende doofheid' en, zoals de zee het langste gedeelte van hun kust een halt toeriep, riepen zij met hun barbaarse optreden de beschaving een halt toe: 'Elke keer dat van het centrum, Parijs, een vernieuwende impuls van de monarchie of van de Republiek uitgaat, in de richting van tirannie of vrijheid, dan zet de Vendée zijn stekels op. Laat ons met rust! Wat moeten die lui van ons? De Marais neemt zijn hooivorken op, de Bocage zijn buksen. Alle inspanningen, alle initiatieven op het gebied van wetgeving en onderwijs, alles waarvoor encyclopedisten, filosofen, en genieën staan, kortom alles waarop we trots zijn, strandt in het zicht van een gehucht in de Vendée als Le Louroux. De noodklok van Bazouges vormt een bedreiging voor de Franse Revolutie, de heide van Le Faou komt in opstand tegen onze woelige marktplaatsen en de klok van Le Haut-des-Prés verklaart de oorlog aan de toren van het Louvre.'²⁶⁶ In deze passage wordt ook de strijd tussen generaal Dumas en Charette verbeeldt, volgens Hugo een 'kolossale schermutseling,

gekibbel van titanen, buitenproportioneel verzet, voorbestemd om in de geschiedenis maar één woord achter te laten, de 'Vendée', een zowel illuster als duister woord'.²⁶⁷ Wat doen al die opstandelingen eigenlijk? Zij beroven zich van het leven ter wille van hun gevluchte landheren, in dienst van hun aller egoïsme. Ze verdoen hun tijd door laf een offer te brengen aan hun enorme bravoure 'zonder berekening, zonder strategie, zonder tactiek, zonder plan, zonder doel, zonder aanvoerder en zonder verantwoordelijkheidsgevoel'.²⁶⁸ Charette wordt hier over het hoofd gezien, terwijl hij het verzet in de Vendée wel degelijk coördineerde.

In zijn beschrijving van de eerste fase van de opstand koos Victor Hugo onmiskenbaar partij voor de republikeinen, net als Alexander Dumas, maar hoe subjectief hij ook te werk ging, toch was hij zich (niet minder scherp dan het lemmet van een guillotine) bewust van de keerzijde van de Franse Revolutie. "Met behulp van een steiger van barbaarsheid wordt hier een tempel van beschaving gebouwd," liet hij Gauvain, één der hoofdpersonages uit zijn historische roman zeggen.²⁶⁹ Cimourdain, het andere hoofdpersonage, betoogt meer in Robespierres trant, dat hij op absolute wijze het evenwicht tussen mensen wil bewaren. "Ach, meester," zegt zijn leerling Gauvain, "waar is er in alles wat u zojuist hebt gezegd plaats voor toewijding, opoffering, zelfverloochening, verheven gevoelens van medeleven, liefde? Alles in evenwicht brengen is goed, alles in harmonie brengen beter. De lier staat boven de weegschaal. Uw republiek doseert, meet en beteugelt de mens. De mijne voert hem mee het uitspansel in. Dat is tevens het verschil tussen een wiskundige stelling en een adelaar."²⁷⁰ De strijd in de Vendée betrof niet alleen de verschillende opvattingen van koningsgezinden en republikeinen, later van legitimisten en orléanisten, maar ook die van republikeinen onderling. Dat heeft Hugo knap weten te verbeelden, toen hij in zijn epos met een open oog voor alle onderlinge verhoudingen stelling nam voor de republikeinen. Typerend voor zijn eigen positiebepaling is het derde boek, waarin hij alle leden van de Nationale Conventie opsomt (wie doet nou zoiets in een roman?) en hun daden in een enkele zin veroordeelt. Hoe lomp en gevat tegelijk konden republikeinse afgevaardigden uit de hoek komen. De geachte afgevaardigde Louis Legendre, in een eerder leven slager van beroep,

riep tegen zijn medeafgevaardigde Jean-Denis Lanjuinais: "Kom hier, dan maak ik je af," waarop die antwoordde: "Laat eerst maar eens een decreet uitvaardigen, dat ik een rund ben."²⁷¹

De eerste fase van de opstand eindigde met de executie van Charette op de Place Viarme te Nantes. Op een druilerige voorjaarsdag in 1796 stierf hij volgens zijn aanhangers een heldendood, waarvan Julien Le Blant een schilderij maakte. Men ziet Charette met zijn wipneus en een

De terechtstelling van generaal Charette op de Place Viarme te Nantes

bandana om zijn hoofd rechts op het schilderij staan, de laatste instructie gevend voor zijn eigen terechtstelling: "Soldaten, als ik mijn ogen sluit, mik dan recht op mijn hart!" Zijn bandana hoefde hij niet af te doen of voor een blinddoek te verwisselen, zozeer hadden zijn rechters respect voor hem getoond. Links komt er een executiepeloton opdraven, terwijl hun legeraanvoerder met zijn steek eerbiedig in de hand toeziet op de laatste voorbereidselen die een smoezelig geklede dienaar van de wet treft. Het holle plein is totaal verregend, wat een naargeestige indruk maakt die nog wordt versterkt door een linkson-

der prominent in beeld gebrachte afvoerput. Het is een luguber tafereel, dat men niet snel vergeet, temeer niet, omdat Charette de eerste uit een rij van drie dappere mannen was, die de regie over hun eigen terechtstelling mochten voeren. De tweede was de hertog van Enghien, smadelijk door Napoleon uit Duitsland ontvoerd om in de slotgracht van Vincennes zijn voortijdig einde te vinden. "Heren," zo luiden zijn laatste woorden, "u bent Fransen en u zult me wel het genoeg willen doen raak te schieten!"²⁷² Zijn dood kan men beschouwen als een uitwas van de tweede fase van de opstand in de Vendée, waarover verderop meer. De derde was maarschalk Ney, aan wie het in de tuinen van het Luxembourg veroorloofd was het commando voor zijn eigen fusillade te geven. Van weinig respect getuigde, wat er daarna gebeurde: 'Na de executie, na de afmars van het vuurpeloton, had men diens lijk een kwartier lang op het terrein laten liggen en een jonge Engelsman, zo heette het, was er met zijn paard overheen gegalopeerd zonder dat iemand het hem belet had.'²⁷³

Generaal Dumas maakte de terechtstelling van Charette niet meer mee, want tegen de tijd dat de graaf van Artois het île d'Yeu had moeten verlaten om zich bij de Britse troepen in Bretagne te voegen, waarnaar Charette onderweg was, was hij alweer met een ander commando belast. Via het Rijnleger kwam hij in Milaan terecht, waar hij groots werd ontvangen door Napoleon en zijn gemalin. Er tekende zich toen iets af,-een lijn die later werd doorgetrokken-, wat zijn zoon opnieuw minder geliefd bij de hertogin van Berry zou maken, want Alexander Dumas speelde een niet onbelangrijke rol in de eenwording van Italië. De overrompeling van Italiaanse vorstendommen door het Franse leger onder leiding van Napoleon, waaraan generaal Dumas van harte meewerkte, maakte de bevolking niet alleen kopschuw voor elk gezag, maar ook rijp voor een zeker nationaal bewustzijn. Gedurende de tweede Italiaanse campagne van Napoleon deed generaal Dumas zijn bijnaam 'Monsieur de l'humanité' eer aan, tot ongenoegen van de 'chef de l'armée'. De een verzette zich tegen plunderingen in het algemeen en het uitzuigen van de rijke burgerij in het bijzonder, terwijl de ander zijn generaals placht te vragen, of zij zich wel genoeg verrijkt hadden.²⁷⁴ De een stond niet toe, dat de koe van een boer in beslag werd genomen en strafte degene die dat uit zijn naam wel deed

ongenadig, terwijl de ander open hof hield op het Isola Borromeo in het Lago Maggiore.²⁷⁵ Napoleon was veeleisend, maar beantwoordde niet aan de verwachtingen van generaal Dumas. Hij eiste weliswaar blindelings trouw aan hemzelf en zijn besluiten, maar liet zijn leger keer op keer in de steek. Dan riep zijn 'plicht' hem weer eens elders, terwijl hij die juist verzaakte. Volgens de biograaf van generaal Dumas, Tom Reiss, botsten hun karakters om verschillende redenen: de een was groot, de ander klein. De een had twee dochters en een zoon, de ander had geen kinderen.²⁷⁶ De een was een republikein in hart en nieren, de ander was wel geporteerd voor idealen als gelijkheid voor de wet en de scheiding van kerk en staat die hij middels een missive over de wettelijkheid van het huwelijk trachtte in te voeren, toen hij op weg naar Egypte Malta veroverde. Hij schafte wel feodale diensten af en hief de Inquisitie op, maar bleek uiteindelijk de gelijkheid van negers en blanken niet op prijs te stellen (wegens de opstand in Haïti). Hij zag generaal Dumas niet als een medemens, maar als een mythologische figuur: een centaur.²⁷⁷

In het nationaal bewustzijn van Frankrijk was het slavernijverleden niet minder pijnlijk dan in Nederland. Generaal Dumas en zijn zoon maakten beiden deel uit van de vaderlandse geschiedenis, wat het extra pijnlijk maakte, dat Napoleon de slavernij als vanouds herinvoerde en het aan zwarten en kleurlingen verbood deel van het Franse leger uit te maken.²⁷⁸ De discriminatie van een zo belangrijk rolmodel als de generaal lokte meer protesten uit, naarmate de Franse kolonies leegliepen, totdat er in Parijs een standbeeld voor generaal Dumas werd opgericht* en hij van een Afro-Antilliaanse slaaf (wat hij nooit geweest was) een held ter belichaming van republikeinse idealen werd.²⁷⁹ Tijdens de expeditie naar Egypte, door generaal Dumas als een deportatie ervaren, stelde hij vragen over het nut van zo'n gewaagde onderneming. Hij verweet Napoleon op eigen roem in plaats van het geluk

* Anatole France zorgde ervoor dat er in 1913 een standbeeld voor generaal Dumas op de Place du Général Catroux werd opgericht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd dit standbeeld neergehaald door met de Duitsers collaborerende Parijzenaars. In 2009 werd op hetzelfde plein een sculptuur ter herinnering aan de generaal onthuld: twee schakels van een keten, waarvan de een open is, de ander dicht. Er gaan overigens nog steeds stemmen op om het oude standbeeld op zijn plaats terug te zetten.

der natie bedacht te zijn en kreeg toestemming om naar Frankrijk terug te keren. Napoleon was hem dan ook liever kwijt dan rijk!²⁸⁰ Toen begon voor hem de ellende pas goed, want op weg naar Villers-Cotterêts werd hij gevangengenomen en jarenlang, zonder vorm van proces, in een fort te Napels geïnterneerd. Alexander Dumas zou later gebruik van zijn vaders ervaringen aldaar maken voor zijn beschrijving van Edmond Dantès, de graaf van Monte-Cristo.²⁸¹ De generaal werd er langzaam vergiftigd, verloor gedeeltelijk zijn gehoor en gezichtsvermogen, leed aan aangezichtsverlamming en kreeg te kampen met maagkanker.²⁸² Toen hij in 1802 in zijn vaderland terugkeerde, herkende hij het niet. Hij moest nota bene een dispensatieverzoek indienen om in Villers-Cotterêts te mogen wonen, want dat behoorde tot een voor hem verboden militaire zone. Wat hijzelf en, na zijn dood in 1806, zijn vrouw ook van Napoleon probeerden gedaan te krijgen, -meer dan een langdurig uitgesteld en karig pensioen viel hun niet ten deel.²⁸³

De weerstand tegen Napoleon in deze zijlijn van het verhaal over de hertogin vormde de hoofdlijn van een ander verhaal: de tweede fase van de opstand in de Vendée. Er zijn allerlei tellingen van de opstanden of 'chouanneries' mogelijk, maar wil men niet elke slag om een brug, dorpspomp of kerk tot een afzonderlijke 'chouannerie' herleiden, dan duurde de tweede fase van 1799 tot 1804, waarna de legitimisten in de Vendée begrepen, dat hun legendarisch verzet was gebroken. Zelfs tijdens de Honderd Dagen stond het verzet tegen Napoleon op zo'n laag pitje, dat men niet van een 'burgeroorlog' spreken kan, maar slechts van ongestructureerd 'verzet'. De leider van tweede fase van de opstand was Georges Cadoudal, die in 1799 de plaats van Charette had ingenomen, toen hij de oorlog verklaarde aan de Republiek. Toestemming van wie hij als legitimist het hoogst had moeten schatten, koning Lodewijk XVIII, had hij daarvoor niet, -de stilzwijgende toestemming van de graaf van Artois wel. Cadoudal was een bullebak met een stierennek, die zich graag overal mee bemoeide en niet zonder bravoure in de voorste linies meevocht tegen het republikeinse leger onder Hoche. Deze generaal was de opvolger van Dumas als commandant van het westelijk leger. De onenigheid aan de top tussen de broers van koning Lodewijk XVI zette zich naar onderen voort, wat aan

de tweede fase van de opstand een rommelig karakter verleende. Het letterlijk ondergrondse verzet nam in hevigheid toe, naarmate de conscriptie en de afschaffing van de gilden op meer weerstand stuitten, die extra werd gevoed door zowel positieve als negatieve verhalen van terugkerende napoleontische soldaten.²⁸⁴ Nog steeds bood het desolate landschap een schuilplaats voor iedere rebel en een graf voor iedere soldaat van de regering.²⁸⁵ Maar de organisatie van het verzet liet te wensen over, zoals uit *Les compagnons de Jéhu* van Dumas zou kunnen blijken (dat zich ten tijde van het Directoire en het begin van het Consulaat afspeelt met Georges Cadoudal in de onwaarschijnlijke rol van vredesonderhandelaar) en vooral uit *Les chouans ou La Bretagne en 1799* van Honoré de Balzac.

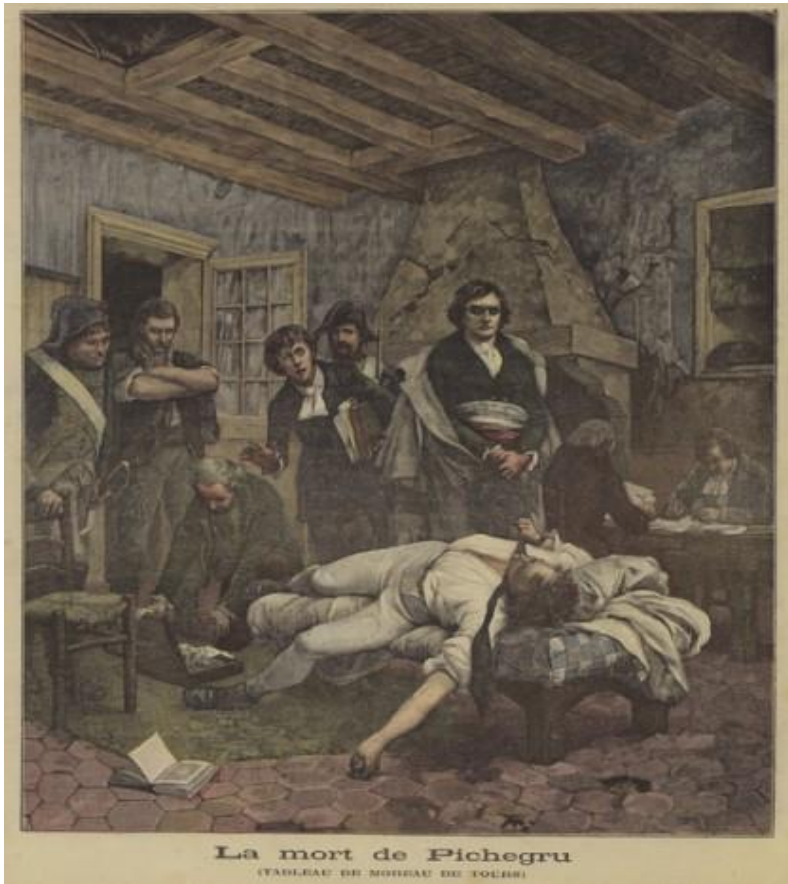
Zoals de grimmige ernst van Victor Hugo's epos model staat voor de eerste fase van de opstand, staat het rommelige karakter van deze roman model voor de tweede fase van de opstand. Als in een spannend jongensboek wordt er een overval op een postkoets gepleegd, waardoor de lezer zich even toeschouwer in een Franse western waant, er zijn als rebellen vermomde cowboys op zoek naar een goudschat en in een al te moedwillig gecreëerde opeenstapeling van misverstanden maken twee vrouwen elkaar het leven zuur om één en dezelfde man. Hij is de leider van de opstandelingen, die met gebroken armen en benen op een veldbed liggend, hand in hand met zijn geliefde sterft. Dat laatste is des te verwonderlijker ('tragischer' kan men bijna niet over zijn lippen krijgen), omdat zij er door Joseph Fouché opuit was gestuurd om hem te verleiden en zodoende in de strijd met het republikeinse leger het onderspit te doen delven. 'Un jour sans lendemain' is voor hen beiden aangebroken...²⁸⁶ Deze roman heeft een allegaartje aan stijlen, variërend van een western tot een James Bondverhaal, van een verhaal over Milady de Winter tot een avonturenroman en van een liefdesroman tot een bij tijd en wijlen ideologisch pamflet, kortom het bevat te veel om als prototype van al dat moois (op het pamflet na) een moderne lezer te voldoen. Het rommelige karakter van de tweede fase van de opstand wordt er ten overvloede door geïllustreerd, is men als lezer geneigd te denken. Het is ermee gesteld als met de betekenis van 'chouan', want is dat nu het nagebootste geluid van een kerkuil of van een krolse kater waaraan de samenzweerders

in de Vendée elkaar herkenden? Balzac stond, net als Victor Hugo, meer aan de kant van de jakobijnen dan aan die van de 'chouans'. Geweld vermengd met religieus fanatisme in de figuur van abbé Gudin, die de wapens van de opstandelingen zegent, diende volgens hem sterker te worden afgekeurd dan revolutionair geweld, al schaarde hij zich als verteller ook achter alle mensen met gezond verstand door wie de uitwassen van de Franse Revolutie werden betreurd, dat wil zeggen 'le caractère de terreur qui la rendit haïssable aux bons esprits'.²⁸⁷ Met zijn gezellige verteltrant kon hij niet verhullen, dat er van beide kanten excessief geweld werd gebruikt om orde op zaken te stellen, maar al was in beide fases van de opstand het doel hetzelfde, toch dreigde de ideologische strijd van weleer te verworden tot een onderonsje onder struikrovers, of, zoals Presser de opstand in de Vendée ten tijde van Napoleon karakteriseerde: 'Executiepelotons joegen door de toch al zwaar geteisterde streken en maakten talrijke slachtoffers. Gaandeweg zakte de eerst zo heldhaftige weerstand van de bevolking af tot het peil van roversgedoe, dat met klopjacht en fusillade werd uitgeroeid. Pas in 1802 was alles weer rustig.'²⁸⁸ In plaats van 1802 zou men

Georges Cadoudal tijdens zijn proces in 1804

ook kunnen opteren voor het jaartal 1804, toen Georges Cadoudal voor de door hem beraamde coup tegen Napoleon werd geëxecuteerd. Dat hij daarvoor het gebruik van een bom niet schuwde, is tekenend voor de toename van explosief geweld, dat van de andere zijde werd beantwoord door de ontvoering en terechtstelling van de hertog van Enghien.²⁸⁹ Voor het rommelige karakter van de tweede fase pleit tenslotte ook de met raadselen omgeven dood van generaal Pichegru, het beoogde tijdelijk staatshoofd na de uitschakeling van Napoleon. Pleegde hij zelfmoord of werd hij in opdracht van de eerste consul gewurgd? Men weet het niet en beschouwt met dezelfde afstandelijke

Pichegru op zijn sterfbed

compassie als waarmee men de gezichtsuitdrukkingen van Georges Cadoudal tijdens zijn proces bestudeert, het bed in de gevangenis van de Temple waarop het lijk van Pichegru zich uitstrekt.

De derde fase van de opstand in de Vendée begon op 15 mei 1832, toen de hertogin van Berry beval om de wapenen op 24 mei tegen koning Lodewijk-Filips op te nemen ten einde het huis Bourbon in zijn oude eer en glorie te herstellen. Uiterst lauwe reacties waren het gevolg, waarbij opmerkelijk genoeg die van een paar Charettes en Cadoudals niet ontbraken.²⁹⁰ Een van hen, -hij was, alsof de geschiedenis zich herhaalde, nog wel een generaal Charette-, sprak openlijk over de 'misleiding van Madame': zij dacht dat haar leger kon beschikken over een groot aantal op de Britten buitgemaakte wapens, maar die waren allang ingeruild voor jachtgeweren, waarvan de patronen onbruikbaar voor dienstgeweren waren.²⁹¹ Hoewel aan alle kanten gewaarschuwd, bleef ze echter de hoop koesteren, dat het vuur van haar aanhangers het gebrek aan dienstgeweren en de daarbij behorende ammunitie zou kunnen compenseren. Generaal Louis de Bourmont, inmiddels bevorderd tot maarschalk, stond aan het hoofd van het bourbonse leger in de Vendée, maar was, typerend voor de zorgeloosheid van Madame, niet door haar geraadpleegd bij het vaststellen van een definitieve datum voor de nationale opstand.²⁹² In kennis gesteld van haar bevel, besloot hij het minste van twee kwaden te kiezen en de datum 24 mei voor het begin van de opstand aan te houden. Het heilige vuur was dus toen al moeilijk op te porren, zo leek het, hoewel de hertogin daarvan een totaal andere indruk had gekregen op grond van de dringende verzoeken die haar in Masa di Carrara hadden bereikt: 'Madame, kom vlug, kom zo snel mogelijk! Het hele zuiden van Frankrijk zal aan uw voeten liggen, zodra u zich vertoont. Na het zuiden volgt vanzelfsprekend het noorden, niemand die eraan twijfelt. Haast u, wij garanderen u, dat u weer in de Tuilerieën zult wonen, in de bossen van Rosny zult jagen en op Saint-Cloud feesten vieren, en dat allemaal nog vóór er een maand is verstreken.'²⁹³ Ze liet zich met zulke goede vooruitzichten maar wat graag smeken zonder zich af te vragen, hoe groot en invloedrijk de steun van haar aanhangers ter plaatse was. Haar onderneming kon niet mislukken, dacht ze, zelfs niet als de feitelijke situatie minder rooskleurig zou zijn dan haar was voorgespiegeld. In dat

geval zou immers het enthousiasme van een relatief kleine groep zo aanstekelijk op andere groepen werken, dat een troonswisseling onvermijdelijk zou zijn.

Een zinnig mens was er niet aan begonnen, maar Madame verliet haar paleis te Masa di Carrara met hooggestemde verwachtingen. Op 24 april 1832 om tien uur 's avonds ging ze aan boord van de Carlo Alberto, een stoomboot, die dezelfde naam droeg als haar broertje dat als kind aan boord van een schip gestorven was, toen het hem met de koninklijke familie van Napels naar Palermo had gebracht.²⁹⁴ Ter herinnering aan de heerlijk geurende rozen van Paestum reisde ze incognito onder de naam Rosa Itagliano, maar ze was ook in weerwil van die zelfgekozen naam verkleed als matroos, wat de nodige wisselingen van paspoorten met zich meebracht en het reizen over land extra gecompliceerd zou maken.²⁹⁵ Op de 28^e april arriveerde ze in de wateren van Marseille, waar een dag later de opstand zou moeten uitbreken. Na een etmaal ging ze gedesilluseerd van boord: er was geen menigte om haar te verwelkomen! Hoe had ze kunnen verwachten alleen al door haar verschijning een revolutie te ontketenen? Ze durfde in het nachtelijk duister het huis van geen enkele inwoner van Marseille te betreden. Op goed geluk klopte ze uiteindelijk toch aan bij een koddebeier met een houten been 'als een tafelpoot', die zijn hut aan de rand van de stad wel ter beschikking van haar wilde stellen.²⁹⁶ Ze spreidde haar mantel over een brits uit, terwijl twee leden van haar gezelschap buiten de wacht hielden. Een van hen was maarschalk Bourmont, wiens gangbare tactiek 'terugtrekken zonder de aanval op te geven' tot mislukken gedoemd was.²⁹⁷ Hij moest immers heel Frankrijk veroveren voor Madame en haar zoon, maar in plaats daarvan stelde hij zich met zo weinig tevreden, dat zij aan een wildvreemde luitenant, een zekere François Tournier, beloofde, dat hij kolonel zou worden, indien hun gezamenlijke onderneming zou slagen.²⁹⁸

De volgende dag had Madame er beter aan gedaan uit te rusten van de vermoeienissen of soezerig in bed te blijven liggen, zoals Napolitanen gewend waren te doen op de feestdag van de H. Polycarpus, wanneer volgens een eeuwenoude traditie alles verkeerd loopt.²⁹⁹ Bij het ontwaken ontdekte ze, dat de nationale driekleur door de witte vlag

van de Bourbons was vervangen op de toren van de H. Laurentiuskerk.³⁰⁰ Stemde haar dat aanvankelijk hoopvol, evenals het aanhoudende gebeier van kerkklokken in het algemeen en de enthousiaste uitroepen van een op de Place de Tourette verzamelde menigte in het bijzonder, "Leve Hendrik VI!", toch werd haar ten stelligste afgeraden zich onder de mensen te begeven. Om 12 uur 's middags werd duidelijk waarom: de witte vlag werd gestreken en op zijn beurt door de nationale driekleur vervangen. De Nationale Garde kwam in actie en herstelde de orde in de stad, wat er in de praktijk op neerkwam, dat het weer stil werd en de menigte afdroop.³⁰¹ Een fregat van de marine met zeilen in de nationale driekleur grendelde de haven van Marseille af, waarna de Carlo Alberto haastig achter de horizon verdween, naar achteraf zou blijken, om uit te wijken naar Toulon.³⁰² Madame hield krijgsberaad met haar getrouwen, onder wie enige afgezanten uit Marseille. Er hadden nog geen 200 man aan de opstand die nooit plaatsgevonden had, meegedaan.³⁰³ De afgezanten meldden haar: "Madame, de opstand is voorlopig mislukt. De mensen hier zeggen, dat ze al een koning hebben, en bovendien een koningin die sokken breit, en dat ze met die man heel tevreden zijn en met zijn nijvere echtgenote niet minder. Het is de eerste koning sinds jaren die geen klap uitvoert. Hij zit rustig in de Tuilerieën papieren bloemen te knippen. Soms houdt hij de wol op voor zijn vrouw. Behalve in sokken is ze ook heel goed in kamizolen, die maakt ze met smaak voor de kroonprins. Want een kroonprins hebben ze ook al, te weten de jonge hertog van Orléans. Nee, Madame, dat geslacht sterft voorlopig niet uit."³⁰⁴ Zonder zich af te vragen, of ze er wel goed aan deed de gevaarlijke onderneming door te zetten, koos Madame een andere invalshoek: om niet van lafheid verdacht te worden moest ze zich wel dwars door de bergen naar Montpellier begeven, en vandaaruit naar Bordeaux, om per schip in de Vendée te arriveren. Daar verwachtte ze haar meest trouwe aanhangers te vinden, maar ze stelde dat niet bij voorbaat zeker van de overwinning vast, integendeel, ze deed dat 'exsangue', dat wil zeggen wankeelmoedig (letterlijk 'bloedeloos' en figuurlijk 'zonder vertrouwen in haar eigen onderneming'), nu ze besepte slechts over roestige geweren en verschaald of nat kruit te kunnen beschikken.³⁰⁵

Op weg naar Montpellier overnachtte ze in het hutje van een kolenbrander, die haar de volgende dag tot gids diende. Dumas wilde diens naam niet bekendmaken, '-om begrijpelijke redenen', zoals hij opmerkte-, toen hij zijn boek over de Vendée en Madame in 1833 publiceerde.³⁰⁶ Afgezien van de moeilijkheden die dat voor de man in kwestie zou kunnen opleveren, verschaftte dat hem ook de gelegenheid om vrij over de gids te oordelen. Was hij een verrader geweest, die haar expres in de bergen had laten verdwalen om de autoriteiten ter wille te zijn? Het gezelschap van Madame voelde zich door zijn toedoen dubbel belast, want het moest nu twee personen in de gaten houden. Men kreeg bewondering voor haar, voor zover men die al niet had, omdat ze zich 's nachts in haar overjas wikkeldde en haar hoofd op een koffer te ruste legde, alsof ze in de Tuilerieën sliep.³⁰⁷ Toen ze het te gevaarlijk vond om in gezelschap van anderen te reizen, stuurde ze haar maarschalk alvast vooruit naar Nantes, terwijl ze zelf met haar gids (kennelijk minder verdacht dan eerder was aangenomen of een andere persoon dan de zogenaamde 'verrader') door het zuiden van Frankrijk reisde op zoek naar een burgemeester die haar goede diensten zou kunnen bewijzen. Dan zei ze tegen zo'n gezagsdrager, alsof ze niet het minste gevaar liep: "Meneer, ik ben de hertogin van Berry en ik weet dat u een vurige aanhanger van de Republiek bent. Wilt u toch zo vriendelijk zijn een arme balling als ik te helpen?" Vervolgens nam ze, gracieus en met alle beminnelijkheid haar eigen, een nieuw paspoort van hem in ontvangst om zich van Montpellier op weg naar Toulouse te kunnen begeven.³⁰⁸ Voorzichtigheid en een met haar hoge standsbesef wedijverende zorgeloosheid wisselden elkaar zo af, alles even impulsief, totdat ze het bestond in Toulouse alle haar bekende legitimisten op een receptie te ontvangen. Een ongenode gast uitte luidkeels haar verontwaardiging over het uitblijven van een uitnodiging, op de drukste promenade van die stad, verwenste de hertogin en al wie zich voor de zaak van het huis Bourbon inzette, waarna Madame ijlings doorreisde naar Bordeaux. Vandaar vertrok ze per schip naar de Vendée, waar ze op een ezel over land reisde. Dat laatste vermeldde Dumas er expliciet bij, alsof Madame op weg naar Jeruzalem in plaats van Nantes was.³⁰⁹

Woonde ze onderweg een H. Mis bij en werd er 'Domine, salvum fac regem Ludovicum-Philippum' gezongen, dan riep Madame luid in de volle kerk: "Aan de galg met deze koning, o Heer!"³¹⁰ In het hart van de Vendée zongen de pastoors zowel de (volgens het kerkelijk wetboek) verplichte naam van hun huidige koning, als die van Hendrik V en zijn moeder.³¹¹ Zij smeekten Gods zegen over hen af, maar Zijn wraak over wie het zou wagen haar plannen te verijdelen.³¹² In de buurt van Rémouillé viel ze in het water, generaal Charette viste haar er niet zonder moeite uit en zag met lede ogen aan, hoe ze gehuld in jongenskleren de woning van een willekeurige inwoner van dat dorpje betrad om zich te verschonen.³¹³ Haar roekeloos gedrag verontrustte hem, hoewel hijzelf haar adviezen verstrekke die het noodlot ronduit tartten. Tegen een leger van 50.000 man, zo beweerde hij, was haar leger gemakkelijk opgewassen.³¹⁴ Maar waaruit bestond dan het leger van de legitimisten? Vóór het echec van Marseille telde het 5000 man, daarna hooguit 3000. Zeven van de twaalf divisies waren allerminst overtuigd van de noodzaak van een opstand, daarom waren buitenlandse troepen onontbeerlijk.³¹⁵ Daartegenover stelde Madame haar eigen tactiek, op grond waarvan het gemis aan manschappen minder zwaar woog dan anderen meenden: haar manschappen moesten weigeren op de 'roodrokken' (de troepen van koning Lodewijk-Filips) te schieten. Dan zouden die massaal overlopen naar het leger van hun wettige koning, Hendrik V, want alles welbeschouwd hoefden er maar een paar soldaten te deserteren, of hun goede voorbeeld zou worden nagevolgd. Eén vonkje was genoeg om een grote vlam te doen ontstaan! In werkelijkheid gebeurde juist het omgekeerde van wat ze gedacht had: haar troepen wilden niet vechten en liepen geregeld naar de vijand over, waardoor er een zeer onoverzichtelijke situatie ontstond.³¹⁶

Hinkend op de meest tegenstrijdige gedachten achtte Madame de steun van Engeland voor haar strijd nu eens onontbeerlijk, dan weer overbodig. Ze vreesde te grote concessies te moeten doen aan koning William IV, bijgenaamd 'Silly Billy', dus kon ze het ook wel zonder hem stellen. De logica van zo'n redenering ontging menigeen, maar haar niet. Ze veronderstelde, dat hij alleen maar voor het blote oog niet in

de Vendée geïnteresseerd was, terwijl hij achter de schermen juist hemel en aarde bewoog om langer dan voor de duur van de opstand vaste voet in Frankrijk te krijgen en zodoende de slag bij Azincourt te doen herleven. Die veronderstelling ging voorbij aan de werkelijke redenen waarom George IV minder dan zijn vader in de Vendée geïnteresseerd was. Om aan zijn hedonistische genoegens te kunnen toegeven had de huidige Engelse koning zijn bezittingen in de Vendée verkocht, waardoor de inwoners van dat gebied weer eigenaar van hun grond werden en daardoor minder positief tegenover oorlogsvoering in het algemeen en herstel van het ancien régime in het bijzonder stonden. Afgezien van de steun van Engeland en de ware gezindheid van haar potentiële onderdanen speelden andere problemen zo'n grote rol, dat ze er serieus over dacht de hele onderneming op te geven. Men berichtte haar, dat er slechts ammunitie voor twee weken was en de Parijse advocaat Berryer, de grootste redenaar van zijn tijd, las haar een brief van Chateaubriand voor, waarin stond dat Parijs niet in opstand zou komen, integendeel, Madame moest maken, dat ze wegwam.³¹⁷ Wispelturig als ze was, vond ze dat veel te ver gaan, waarna ze bij wijze van compromis de eerder door haar op 24 mei bevolen nationale aanval op het leger van Lodewijk-Filips besloot af te gelasten. Maarschalk Bourmont vaardigde in die geest een bevel uit, maar drong vanuit Nantes op een gesprek onder vier ogen met haar aan.

De communicatie met hem en het driemanschap in Parijs, onder leiding van Chateaubriand, verliep uiterst moeizaam. De met citroensap geschreven brieven moest Madame verhitten om de tekst zichtbaar te maken, waardoor deze samen met hun enveloppe vaak in rook opgingen. Cijfercodes werden gewijzigd, waardoor de aan haar gerichte brieven onleesbaar werden.³¹⁸ Ze trok kriskras door de Vendée, wat haar opsporing minder gemakkelijk maakte, maar dat gold ook voor de afspraken met haar medestanders die vaak tevergeefs op een bepaald kasteel of in een onverlichte pachtboerderij op haar wachtten. Steeds meer ging ze ertoe over zich als boer Pietje te verkleden, met een zwart gemaakt gezicht en vieze handen en voeten om herkenning te voorkomen. Dumas vond dat hoogst verwonderlijk voor een vrouw die kastelen te Chambord en Rosny bezat, voor intimi hof placht te hou-

den in een neoclassicistisch paleis in het Bois de Boulogne, La Bagatelle, en te Parijs gewend was niet alleen in een koets met minstens zes paarden ervoor uit te gaan, maar ook de vloeren van haar appartement in de Tuilerieën te beleggen met dubbele Perzische en Turkse tapijten.³¹⁹ Hoe stonden de ontberingen onderweg in schril contrast met de weelde van weleer! Daarom stelde generaal Charette haar voor om een meisje in dienst te nemen, want al zag ze er als een jongen uit, toch gaf het geen pas dat ze als vrouw in een exclusief uit mannen bestaand gezelschap verkeerde. Op haar rondreis door de Vendée zou ze met iemand van haar eigen sekse beter af kunnen zijn. Prompt werd dat meisje, Eulalie de Kersabiec geheten, door Madame 'Paultje'

41. Guerres de Vendée
Soulèvement de 1832
MADAME LA DUCHESSE DE BERRY
en paysan vendéen
sous le nom de Petit-Pierre

Madame ofwel de hertogin van Berry uitgedost als Pietje

gedoopt. De norske en zwijgzame aard van dit kind kan blijken uit de volgende woorden, eindigend met een even korte als krachtige type-ring van Bastet: 'De kaken van Eulalie zaten zo stijf op elkaar geklemd, dat men in een noodgeval een wig had moeten gebruiken om ze open te krijgen. Onder haar voetvrije rokken staken beentjes uit, waarmee ze de oogst van zeven wijngaarden tot most had kunnen stampen. Wilskracht. Barre hardnekkigheid.'³²⁰ Madame, gesterkt door de manhaftige verschijning van Paultje, besloot in de nacht van drie op vier juni in opstand te komen, in weerwil van alle waarschuwingen. Het afstel mocht van haar niet tot uitstel leiden!³²¹

Aan de voorzichtigheid van haar volgelingen ergerde ze zich zo hevig, dat ze nu fictieve brieven aan zichzelf begon te schrijven,-zoals ze eerder na de moord op haar man gedaan had,-* over de situatie in de Midi, met een onwaarachtige en al te rooskleurige voorstelling van zaken. Zulke brieven las ze, zogenaamd 'aangenaam verrast', hardop voor, met de bedoeling het gebrek aan durf van haar toehoorders te hekelen en zoveel mogelijk in daadkracht om te zetten.³²² 'Gaspard', de schuilnaam van maarschalk Bourmont, en 'Marc', de schuilnaam van Berryer, waren lafaards, zo verkondigde ze, indien ze niet bereid waren hun leven voor de goede zaak op te offeren, en dat gold ook voor Chateaubriand. Maar er bereikten haar te veel berichten over de ware krachtsverhoudingen tussen het leger van koning Lodewijk-Filips en dat van haar eigen legitimisten om de komedie van aangename verrassingen langer vol te houden. Ze verkoos een nieuw licht op de opstand in de Vendée te werpen: het ging haar niet meer om de overwinning die in een nederlaag zou kunnen omslaan, maar om de eer die in schande zou kunnen verkeren, indien men de 'usurpator' zijn gang liet gaan. Had ze zelf niet op het punt gestaan Frankrijk te verlaten?³²³ Dat zou die koning Juttepeer wel willen, maar dat deed ze niet. Ze deed nog wel meer niet, zoals ook aan haar daadkracht een eerder negatieve dan positieve betekenis gehecht moest worden: zonder overleg te voeren met maarschalk Bourmont liet ze daadwerkelijk de strijd ontbranden, die in de annalen van de geschiedenis bekend zou staan als het Waterloo van de legitimisten. In een reactie daarop voorspelde

* Zie blz.69.

de maarschalk haar, dat de strijd een jammerlijke schermutseling te zien zou geven, maar niet zou uitlopen op de lang verbeide opstand van de hele Vendée.³²⁴ Hij gaf haar ook duidelijk te verstaan, dat zelfs als de Vendée voor haar zou 'vallen' (in de meest gunstige betekenis van dat woord), daarmee niets beslist was over de toekomst van Frankrijk: een regionaal succes hoefde niet automatisch tot een nationale overwinning te leiden! Hoe dubieus zijn reputatie ook was, -hij gold in eigen kringen als een verrader zonder wie de echte ramp van Waterloo zich niet zou hebben voltrokken-, toch behield ze haar vertrouwen in hem. Ze handelde nu eenmaal impulsief en regelde alles volstrekt naar eigen goeddunken, waardoor ze het niet nodig vond om het verleden van haar vertrouwelingen na te gaan. Aan het Waterloo van de legitimisten ging daarom geen vooroverleg met de hoogste gezagsdrager te velde vooraf, zoals er na afloop evenmin een evaluatie met hem plaatsvond. Zijn rol van geenszins vermaakte toeschouwer leek op die van generaal Solignac, die in naam de troepen van koning Lodewijk-Filips aanvoerde.³²⁵ Generaal Dermoncourt stond onder zijn bevel en briefde alles wat hij wist aan hem over. Hielden beide opperbevelhebbers elkaar op de hoogte in ruil voor hun passieve rol in de burgeroorlog die gaandeweg zijn zwaarte verloor en zich tot een reeks van niet onbloedige conflicten scheen uit te breiden? Waren zij solidair met elkaar in plaats van met het staatshoofd van hun voorkeur en probeerden zij zo de schade voor zichzelf beperkt te houden? In de *Moniteur* van die dagen stonden details over de strijd in de Vendée, waarvan de bron noch die van de aanhangers van Madame, noch die van generaal Dermoncourt kon zijn. Voor een buitenstaander leek het erop, dat de verstandhouding tussen maarschalk Bourmont en generaal Solignac beter was dan die tussen generaal Dermoncourt en zijn commandant. Het is om die reden niet gewaagd te veronderstellen, dat hun onderlinge verhouding óók in de uitwisseling van informatie tot uitdrukking kwam, waardoor men op het hoogste niveau niet minder goed bekend was met de gebeurtenissen in de Vendée dan bijvoorbeeld de lezers van een kwaliteitskrant als de *Moniteur*. Het is trouwens bekend, dat Achille Guibourg, de secretaris van Madame, gesprekken met generaal Solignac voerde om hem tot haar kamp over te

halen.³²⁶ Mocht een betrouwbare opperbevelhebber zich daartoe lenen, of was hij als gesprekspartner van de vijand beter dan wie ook in staat diens zetten te voorzien? Guibourg deed wat hem was opgedragen, maar van Solignac is niet bekend, of hij in opdracht van de koning handelde.

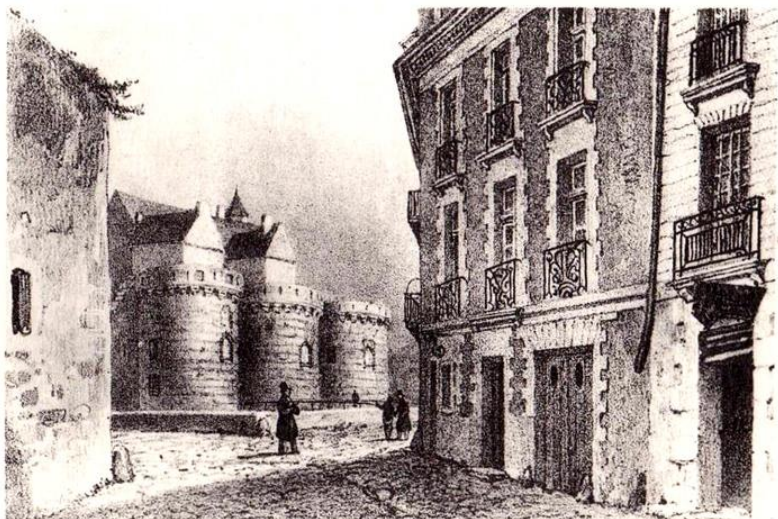
Guibourg, advocaat van beroep, beging een grote onvoorzichtigheid, toen hij op kasteel Charlière met de aanhangers van Madame vergaderde en opeens het vermoeden kreeg, dat de vijand in aantocht was. Op zijn voorstel werden geheime documenten die men niet wilde vernietigen haastig in een fles gestopt en zo tussen andere flessen in de wijnkelder bewaard.³²⁷ Kort daarna werd de kasteelheer van Charlière gearresteerd door generaal Dermoncourt. De desbetreffende geheime documenten kwamen niet veel later onder ogen van generaal Solignac en op grond van onverdachte getuigenissen zat de eveneens gearresteerde Guibourg vervolgens tot 14 augustus 1832 achter de tralies. Hij noch Madame was bij het Waterloo van de legitimisten aanwezig, dat zich op 6 juni voltrok. Eerder hadden in kleine plaatsjes als Clisson, Légé, Machecoul, Vallet en Le Louroux gevechten plaatsgevonden, maar die stelden niets voor vergeleken met het gevecht om kasteel La Pénissière de la Cour, dat op zijn beurt weer niets voorstelde bij de slag om Waterloo.³²⁸ De strijd om La Pénissière duurde anderhalf uur en kostte volgens de ene lezing van Laure Hillerin zes doden aan de kant van de opstandelingen en 53 aan de kant van de koning, volgens de andere lezing van Bastet acht doden en tien zwaargewonden aan de kant van de opstandelingen en aanzienlijk meer doden aan de kant van de koning.³²⁹ Als Laure Hillerin gelijk heeft, vochten 42 opstandelingen tegen 250 'roodrokken', terwijl Bastet beschrijft, hoe 45 opstandelingen (door hem Vendéers genoemd), onder wie vier gebroeders Girardin, zich tegen drie compagnieën regeringstroepen verweerden, samen minstens 800 man sterk. Uit het vierde deel van de *Histoire de la Vendée militaire* blijkt, dat er deels in strijd met de door Hillerin en Bastet genoemde aantallen 42 opstandelingen tegenover 1200 man van de regeringstroepen stonden.³³⁰ Nadat de omsingelde opstandelingen zich hadden teruggetrokken op de eerste verdieping van La Pénissière, werd er door hun tegenstanders brand gesticht op de begane grond. Vanuit een belendend perceel sleepten zij takkenbossen

naar binnen om het vuur aan te wakkeren, terwijl er over en weer hevig werd geschoten. Weldra begrepen de 'witten', dat hun situatie onhoudbaar was. Door gebruik te maken van de vele onregelmatige hoeken van het hoofdgebouw wisten 34 van de 42 opstandelingen ongezien te ontsnappen. De commandant van de regeringstroepen was zo diep onder de indruk van de geboden weerstand, dat hij meende met een afleidingsmanoeuvre van de 'witten' van doen te hebben: de hoofdmacht op de eerste verdieping van La Pénissière verdiende zijn volle aandacht. Die hoofdmacht bestond toen nog uit slechts acht man, die zich slinks in een holle ruimte hadden verstopt. In de veronderstelling dat zij door de brand waren omgekomen, wat inderdaad niet veel scheelde, blies de commandant de aftocht. Doordat het inmiddels was gaan onweren, was de brand in de holle ruimte geluwd, zodat de acht man zich 's nachts in veiligheid konden brengen. Van de 34 ontsnapte opstandelingen brachten 28 het er levend vanaf.³³¹ Het verlies aan de kant van de opstandelingen bedroeg al met al dus zes man, terwijl meer dan 250 soldaten van de regeringstroepen waren gesneuveld.³³² Dat de slag om La Pénissière de la Cour zulke legendarische vormen kon aannemen, was het gevolg van het relatief bescheiden verlies van de aanhangers van Madame tegenover bijna 42 keer (indien men de *Histoire de la Vendée militaire* geloven mag) meer doden onder de 'roodrokken' of 'philippistes'. Wanneer men tot op de dag van vandaag verontwaardigd over 'genocide' in de Vendée hoort spreken, schuilt daarin eenzelfde vertekening van de werkelijkheid als in het niet zonder trots vastgestelde, relatief geringe aantal gesneuvelde opstandelingen: tegen alle verhoudingen in kampten de regeringstroepen met zware verliezen, zoals 'genocide' een zwaar overtrokken term is om de niet geringe verliezen onder de opstandelingen te beschrijven. Trots was men op de zes lijken, aangeduid als 'cadavres glorieux', die in de Vendée middels een voor het laatst in 1932 geres-taureerd schild op een schamele buitenmuur van kasteel La Pénissière worden herdacht.³³³

Madame leed aan 'ubiciteit', -ze was overal en nergens-, waardoor ze zich weinig scheen aan te trekken van de gesneuvelde soldaten uit beide kampen.³³⁴ Dat er op La Pénissière legitimisten waren neerge-

schoten die haar naam en die van Hendrik V als laatste woorden hadden uitgeschreeuwd, deed haar niet veel. Zij waren diep getroffen, maar Madame tilde niet zo zwaar aan de gevechten. Al hadden daarbij ook honderden aanhangers van haar het leven gelaten, -ze verkoos alleen bij het Waterloo van de legitimisten stil te staan, dat ze met een opgeklopte soufflé vergeleek. Nee, ze zat meer in over de achtervolging van haar persoon: de troepen van de koning zaten haar wel érg dicht op de hielen of, zoals ze zich letterlijk en figuurlijk niet onjuist uitdrukte, 'achter de vodden'.³³⁵ Zo gemakkelijk als ze over de doden heen walste, zo uitgebreid besteedde ze aandacht aan haar nieuwe vermomming, waarin ze Nantes hoopte te bereiken. Haar voeten waren te klein voor de klompen die ze droeg, maar een behulpzame boerin verhielp dat euvel door haar onderweg kousen over elkaar te laten aantrekken. Zo hevig kriebelde de wol aan haar voeten, als een 'ongeneselijk eczeem', dat ze, eenmaal uit het zicht van de boerin, besloot barrevoets verder te lopen. Over haar angst voor spinnen, mieren en hagedissen weidde ze vervolgens uit, terwijl ze hoogst inconsequent bleef klagen over haar te ruime klompen.³³⁶ Er school iets disproportioneels in haar klachten, want terwijl ze klaagde over kleinigheden, had ze zich om haar eigen veiligheid moeten bekommeren. Haar gezelschap, sinds kort uitgebreid met een ouder zusje van Eulalie, trok de aandacht. Dat zusje heette Stylite de Kersabiec en had eveneens een opvallend mannelijk voorkomen. Er was een man in haar 'verdwaald', zeiden sommigen van haar, wat in geval van een handgemeen met viswijven op de markt, natuurlijk in het voordeel van Madame zou kunnen uitpakken. Nee, zeiden anderen, ze was een vrouw 'als een gietijzeren zuil'. Toverde ze een enkele keer een glimlachje op haar norske gezicht te voorschijn, dan was dat meer een grijns dan een lach, vergelijkbaar met 'de knars van een godverlaten haan op een toren van eenzaamheid'.³³⁷

Onopgemerkt door de veiligheidsfunctionarissen van Lodewijk-Filips wist Madame Nantes te bereiken, waar ze het achterhuis van de Rue haute du Château no 8 betrok. Via een geheime doorgang was er vanuit dat huis een vluchtweg naar de kerk aangelegd, maar die bleek weldra door een bange pastoor dichtgemetseld te zijn. "Ach," zei Madame

124 - ANCIEN NANTES

La Maison du Guiny, près du Château, où fut arrêtée la Duchesse de Berry, le 7 novembre 1832

Rue haute du Château no 8 met uitzicht op het kasteel van de hertogen van Bretagne

laconiek, "wie laf is, hoeft nog niet lui te zijn!"³³⁸ In het midden van juni besloot ze naar de Rue haute du Château no 8 te verhuizen, waar ze zich verongelijkt op de bovenste verdieping van het huis installeerde met uitzicht op het kasteel van de hertogen van Bretagne. De Vendée had haar voor haar gevoel deernis in de steek gelaten, -zij niet de Vendée-, generaal Charette en maarschalk Bourmont hadden hun beloftes over een snelle troonswisseling niet waargemaakt en zelfs de pastoor van haar nieuwe parochiekerk had haar met de ene hand vriendelijk welkom geheten, terwijl hij met de andere voortvarend een troffel hanteerde. Over de dames du Guini, eigenaressen van het pand op de Rue haute du Château no 8, was ze wel te spreken: ze roemde hun gastvrijheid en nuchtere Bretonse aard, die hun loyaliteit aan het huis Bourbon een even vanzelfsprekend als betrouwbaar aureool verleende. Daar, op die hete zolder, correspondeerde ze onder meer met koning Willem I van Nederland, tsaar Nicolaas I van Rusland en de paus in een uiterste poging om op papier te redden wat op een militair slagveld allang verloren was gegaan. Haar drukke bezigheden brachten

Achille Guibourg, secretaris en later kanselier van Madame

haar ertoe haar secretaris tot kanselier te bevorderen, waarvan ze verschillende hoven kond deed, ook al zat hij nog steeds achter de tralies op een steenworp afstand van haar. Achille Guibourg kon zich na zijn vrijlating met verschillende missies belasten, wat voor haar contacten met de buitenwereld van levensbelang was. In afwachting van zijn vrijlating staarde zij uit de hoge vensters naar beneden, waar ten gevolge van de nu ook in Nantes heersende cholera de ene na de andere begrafenisstoet op weg naar de kerk voorbijtrok.³³⁹ Dat ze zich betrekkelijk ongemoeid kon wanen, hing ook samen met de epidemische vormen die deze ziekte in heel Frankrijk had aangenomen en met de Juni-revolutie die zich mede als gevolg daarvan voltrok. De autoriteiten

hadden hun handen vol aan het bedwingen van de opstand in Parijs, waarbij vergeleken die in de Vendée weinig voorstelde.

Toen Guibourg half augustus vrijkwam, wist hij via allerlei omwegen de verblijfplaats van Madame te bereiken. Ook hij logeerde voortaan bij de dames du Guini, die hij met zijn welsprekendheid en knappe uiterlijk voor zich won. Voor al het geleden ongerief troostte Madame zich vooral bij hem, en wel op zo'n ontspannen wijze, dat ze in verwachting van hem raakte. Eerst was dat letterlijk aan de orde geweest, toen hij achter de tralies zat, nu bleek dat meer figuurlijk het geval te zijn.³⁴⁰ Deze complicerende factor in haar leven besloot ze vooralsnog te negeren, in een drukke correspondentie als ze was verwickeld met haar schoonvader in Engeland over haar bevoegdheden in de Vendée en met haar kinderen over hun dagelijkse doen en laten, hun plannen voor later en haar onwankelbare liefde voor hen. Ze raakte nog meer van hen vervreemd, doordat Blacas hen dicteerde, wat ze aan hun moeder moesten terugschrijven. In hun brieven weerklonk het geluid van een opgezette papegaai met een repetitiemechaniekje in zijn borst, elk spoor van originaliteit ontbrak aan wat zij hun moeder te zeggen hadden, waardoor Hendrik en Louise gelijkenis begonnen te vertonen met de hertog van Angoulême en zijn 'huilzieke echtgenote', dat wil zeggen met 'gammele marionetten' en 'uit elkaar vallende ledenpoppen'.³⁴¹ Ze kreeg nooit eens een brief van hen waarin het ruisen van de zee met een kinkhoorn vol gebotteld geluid werd vergeleken.³⁴² Hyacinthe Deutz, die ze liever naar het buitenland zag vertrekken dan Guibourg, zond ze naar Spanje en Portugal om steun voor de reeds half verlopen opstand in de Vendée te krijgen, maar wat ze niet wist, was, dat hij, haar eertijds nota bene aanbevolen door de paus, graaf de Montalivet in Parijs had bezocht, de minister van Binnenlandse Zaken, met het vooropgezette doel om zijn opdrachtgeefster in handen van justitie te spelen en zodoende in één klap (zonder dat er een druppel bloed hoefde te vloeien) de burgeroorlog in het westen te beëindigen. Dat laatste klonk wel erg nobel, maar was het geenszins, want hij bedong 500.000 francs voor zijn verraad.³⁴³ Terug in Nantes speelde hij zijn rol van onschuldige boodschapper met verve, in nauw overleg met commissaris Joly en de prefect van het departement Loire-Atlantique, Duval geheten.³⁴⁴ Die heren hadden geen haast, nu

ze wisten waar Madame te vinden was en, naar zij bijna dagelijkservoeren, de koning in Parijs met de afhandeling van de Junirevolutie bezig was. Moest hij zijn nicht laten berechten, zonder vorm van proces gevangenzetten of opnieuw naar het buitenland verbannen? Generaal Dermoncourt ergerde zich, in tegenstelling tot generaal Solignac, aan de lakse houding van alle direct met haar opsporing belaste functionarissen. Pas toen Thiers de leiding van een nieuw kabinet op zich nam en Solignac was vervangen door generaal d'Erlon, werd er weer volop jacht op Madame gemaakt.³⁴⁵

Op 8 november 1832 gebeurde het onvermijdelijke, op aanwijzingen van Deutz, toen generaal Dermoncourt met zijn soldaten op de deur van de Rue haute du Château no 8 bonsde en de dames du Guini tijd probeerden te rekken om Madame de gelegenheid te bieden zich achter een muur van de schouw op hun zolder te verstoppen. Zij hadden op de eerste verdieping de tafel gedekt voor zichzelf en hun gasten, dus maakten ze van het oponthoud gebruik door alle couverts aan het oog te onttrekken die op de aanwezigheid van de gezochte personen zouden kunnen wijzen. Madame, haar kanselier en nog twee andere personen sloten de verborgen ruimte op zolder af, op het zelfde ogenblik dat de buitendeur zich voor een kleine legermacht opende.³⁴⁶ Die verspreidde zich razendsnel door het hele huis, maar vond geen spoor van Madame. Ondervraging van de dames du Guini maakte geen mens wijzer, het personeel gedroeg zich al even zwijgzaam of gaf nietszeggende antwoorden, waardoor er voor de soldaten niets anders opzat dan botte middelen te gebruiken. Met hamers en houwelen hakten ze systematisch op de muren in, die het op de zolderverdieping dreigden te begeven. Een regen van pleisterwerk viel op de vier personen neer die zich daar, urenlang, in een krappe ruimte achter de schouw probeerden staande te houden. Grote plakkaten kalk tikten zij af en toe van elkaars schouders af, in alle stilte, want zelf wilden zij hun aanwezigheid niet verraden. Het enige ongemak waarmee zij te kampen hadden, was hun hoge nood. Door gebruik te maken van Guibourgs hoge hoed, wisten zij die te stillen.³⁴⁷ Maar toen de soldaten, ter verdrijving van de najaarskou, overal in huis een vuurtje begonnen te stoken, werd hun situatie onhoudbaar. 'Stram als boomstammen en zo stil als stomme bosuilen' stonden ze naast elkaar, af en toe een dakpan boven

hun hoofd verschuivend om wat frisse lucht te kunnen opsnuiven.³⁴⁸ Zij voelden zich als levend gerookte palingen, terwijl zij door een zakdoek in hun eigen plas te bevochtigen de vlammen probeerden te doven. Madame beweerde later bijna in brand gevlogen te zijn, maar tot tweemaal toe met blote handen en door gebruik te maken van de vilten pispot van haar kanselier erger onheil te hebben voorkomen. Om geen misverstanden over haar hachelijke situatie te laten bestaan en al te welvoeglijke taal af te wisselen met een schokkende mededeling (die niet opwoog tegen wat zijzelf had moeten meemaken) voegde ze daaraan toe: "Ik heb het vuur uitgemaakt met mijn eigen pis."³⁴⁹ Hoe klein ze ook mocht zijn, zo gaf ze daarmee te kennen, toch was ze voor geen kleintje vervaard.

Alle vier stonden ze er 'als afgedankte poppenkastpoppen' bij. Hun verfromfaaide kleding wekte hun lachlust op, wat er niet beter op werd, toen twee soldaten (de overige waren al onverrichter zaken vertrokken) zich voor de nacht op zolder nestelden en een nieuw vuur van turf en oude kranten aanlegden in de schouw. Madame had moeite om niet in lachen uit te barsten, toen zij elkaar schuine moppen begonnen te vertellen. "Ken jij die mop van twee arme vrouwen op het platteland?" vroeg de ene soldaat aan de andere. "Nee? Dan zal ik die jou eens vertellen. Twee arme vrouwen zijn aan het aren lezen na de oogst. Zij lopen voorovergebogen naast elkaar over een stoppelveldje. Zegt de ene: "Ach, mijn lieve Germaine, nu zie ik voor het eerst van mijn leven, dat jij geen onderbroek aan hebt," waarop de andere zegt: "Dat zal ik je eens haarfijn uitleggen. Zie je, ik had zo'n last van al die vliegen om mijn kop!"³⁵⁰ Intussen was de rookontwikkeling zo hevig geworden, dat Madame en de anderen op hun tenen waren gaan staan om nog een beetje frisse lucht te kunnen inademen. Met ongecontroleerde bewegingen van hun handen doofden ze tegelijk het vuur van hun brandende kleren, waarbij één van hen per ongeluk de grendel van hun geheime toegangsdeur verschoof. Als gevolg daarvan ging die op een kier staan, viel er een rij turven om, klaar om verstoekt te worden, en sloegen de twee soldaten onmiddellijk alarm.³⁵¹ Generaal Dermoncourt werd gewaarschuwd, evenals commissaris Joly en de prefect Duval. Madame zag dat de verbrande kranten exemplaren van de *Quotidienne* betroffen, een minder progressieve krant dan de

Constitutionel die zichzelf las en waaraan ze eigenlijk een hekel had moeten hebben, gezien haar politieke aspiraties.³⁵² Met alle egards voor iemand van zo'n hoge geboorte als de hertogin van Berry, die plotse-ling geen reden meer had om zich als 'Madame' onder het gewone volk te mengen, stond ze generaal Dermoncourt toe haar een arm aan te bieden. Ze maakte er dankbaar gebruik van en liet zich door hem een verdieping lager meevoeren. Gratie en schuldbewustzijn schreden even zij aan zij in het figuurtje van de hertogin, wier hoffelijke manieren minzaam door de generaal werden geduld, naar het scheen, en op de omstanders toch de indruk van een potsierlijk ritueel uit de vorige eeuw maakten, omdat ze er uiterlijk nogal gehavend bij liep. Ze mocht zich als blijk van vertrouwen alleen, zonder toezicht van een soldaat, in een zijvertrek opknappen en verscheen even later weer in de eetkamer, waar haar een lang verhoor werd afgenomen. Ze kreeg de indruk, dat generaal Dermoncourt geheel onder invloed van haar bekoorlijke eigenschappen was geraakt, die hij luid prees, evenals haar moed, maar in werkelijkheid zal hij mij wel een aanbiddelijke helleveeg hebben gevonden, zo besloot ze haar herinneringen aan de avond van haar arrestatie.³⁵³

De generaal, zonder wie ze geen stap scheen te kunnen verzetten, begeleidde haar naar het kasteel aan de overkant van de Rue haute du Château no 8. Ze overnachtte daar in de kamer van de gouverneur van het kasteel.³⁵⁴ Uit eigen ervaring sprak de generaal over haar als over een vrouw die men maar een uur hoefde te zien om haar edele karakter te kennen en niet meer dan een dag hoefde mee te maken om haar goede hart gewaar te worden.³⁵⁵ Ze dacht in het groot over wat haar overkomen was en zinspeelde op een oorlog die de grote mogendheden om haar zouden kunnen beginnen. De Franse 'Republiek' wilde haar ongetwijfeld berechten, maar de koningen in Europa, zeker die van Spanje, Pruisen en Rusland zouden vast niet toestaan, dat zij voor een 'republikeins' gerechtshof zou moeten verschijnen. Het rijk van de burgerkoning was in haar ogen dus een republiek, al had geen van de voornoemde landen verzuimd koning Lodewijk-Filips als staats- hoofd van Frankrijk te erkennen. De generaal lachte haar een beetje uit, omdat ze zich drukker om een oorlog tussen Frankrijk en vreemde mogendheden maakte dan om een burgeroorlog die in weerwil van

haar arrestatie nog steeds gaande was.³⁵⁶ Wat was een vreemdere mogendheid, vroeg hij zich hardop af, de Vendée die zich als een vreemde eend in de bijt van Frankrijk gedroeg, of een land als Rusland? Men was geneigd het verre als vreemder dan het nabije te beschouwen, maar klopte dat wel met de feiten? Deze filosofische gedachtegang was voor de hertogin te hoog gegrepen. Liever dan over het vreemde karakter van vreemde mogendheden uit te weiden sprak ze over al wat ze lekker vond. Was de generaal het niet met haar eens, dat in een rol verpakte flikken minstens zo lekker waren als los verkrijgbare bonbons?³⁵⁷ De generaal deed er over zoveel smakelijke onzin het zwijgen toe, de ernst van de situatie was kennelijk nog niet goed tot haar doorgedrongen. Hij begreep haar niet, wat niet aan de verwarring van hoffelijke manieren met absurde invalshoeken lag, maar aan haar miskenning van de situatie. Toen ze per stoomboot naar Saint-Nazaire werd gebracht, onthield hij de naam van de brik *La Capricieuse* die hij met haar grillige aard in verband bracht.³⁵⁸ Ze had niet toepasselijker uit zijn oog kunnen verdwijnen. Zelf was de hertogin iets heel anders opgevallen: haar wil was niet langer wet, wat het begin van een zekere reflectie in haar teweegbracht. Ze was nog ver verwijderd van haar nieuw te verwerven inzicht, dat haar onderneming al bij voorbaat tot mislukken gedoemd was geweest, maar ze voelde niettemin de behoefte om verantwoording voor haar doen en laten af te leggen. Daar hadden haar Vendéers immers recht op!

Het verraad van Deutz fungeerde als een scharnier in de reeks van afwegingen die op haar zelfbeschuldiging zou uitlopen. In haar memoires riep ze hem toe: "O, Simon Deutz, stuk ellende, vlees geworden nieuwe Judas, hoe heb ik zo blind kunnen zijn en blijven voor wat jij bezig was te bekokstoven?" Ze verergerde zijn schuld door hem tot een handlanger van Blacas te bestempelen, die ze aldus aanriep: "Eunuch, jij die zó mijn Hendrik hebt benijd..., griezelige brilslang met je gespleten tong! Simon Deutz was jouw werktuig."³⁵⁹ Hoe graag had ze beiden aan de hoogste boom zien hangen! Deutz had volgens haar eerst God verraden door zich als Jood in Rome te laten dopen en vervolgens haarzelf.³⁶⁰ Wat was erger? Zijn verraad werd alom breed uitgemeten, want hij werd in de publieke beeldvorming het symbool van de 'vuile' Jood, door wiens toedoen het antisemitisme welig tieren kon

in de negentiende eeuw. Wat Emile Zola aan het einde van die eeuw ten gunste van Dreyfus opperde, dichtte Victor Hugo ten nadele van Deutz in *À l'homme qui a livré une femme*. Op ontoelaatbare wijze oordeelde hij Deutz nog minder dan een Jood, in zijn bundel *Les chants du crépuscule* uit 1835, met welk oordeel hij zich laatdunkend over een complete bevolkingsgroep uitliet.³⁶¹ Als een boemerang sloeg zo'n oordeel op hemzelf terug, maar dat schijnt een antisemiet niet te beseffen. Het schort hem aan empathisch vermogen, van nature geneigd als hij nu eenmaal is zich niet met een ander te vereenzelvigen. Waarom zou die ander dan niet hetzelfde als hij mogen doen en zich niets van antisemitische uitspraken aantrekken? Het antwoord op die naïeve vraag heeft alles te maken met het geweld dat antisemieten kunnen uitoefenen om hun standpunt kracht bij te zetten, terwijl hun slachtoffers van zulke machtsmiddelen verstoken zijn. In haar memoires blijkt de hertogin haar onverholen haat tegen Deutz plastisch te hebben vormgegeven: het loon van zijn verraad werd hem volgens haar met een pincet uitbetaald.³⁶² Deutz dwong haar over haar eigen optreden na te denken en hetzelfde gold, vreemd genoeg, ook voor de rol die ze wenste te spelen: die van een onverschrokken edelvrouwe, verknocht aan land en volk, welke rol haar weliswaar ten ondergang had gevoerd, maar haar ook dit zelfinzicht schonk: 'Ik heb te weinig nagedacht. Wie niet denken kan, moet niet handelen, en zeker niet uit naam van een ander. Eén ding heb ik wel geleerd: men moet de moed kunnen opbrengen om zichzelf schuldig te verklaren, als men heimelijk vermoedt, dat men dat is.'³⁶³ Op weg van Nantes naar Saint-Nazaire deed ze moedig, maar leed ze aan grootheidswaan. Daarna begon een heel ander proces, waarin ze moedig was. Toen legde ze haar heroïsche poses één voor één af, ten koste van haar aangeleerde vaardigheden en overtuigingen, en hervond ze het kind in zichzelf. Althans met de eerlijkheid van een kind sprak ze een heimelijk vermoeden uit, dat nauw met schuld samenhang. Haar natuurlijke eenvoud won het van de verwachtingen die men van haar had gekoesterd, maar daartegen was haar diepzinnigheid allerm minst bestand. Aan het einde van haar leven klaagde ze over haar slechte geheugen, dat voor het schrijven van memoires weinig bevorderlijk was: 'Veel mensen en namen

ben ik vergeten, die laat ik dus gewoon weg. Daar ben ik heel gemakkelijk in, zoals ik mij ook van alle politieke verwickelingen alleen nog maar herinner wat mij persoonlijk aanging. Aan de rest heb ik geen boodschap.¹³⁶⁴ Dat laatste getuigt van grote oppervlakkigheid, want juist in wat iemand niet persoonlijk aangaat, kan een kiem van verderf schuilen. Ze had dus bar weinig geleerd van haar eigen ervaringen!

De hertogin werd van Saint-Nazaire naar de citadel van Blaye vervoerd, een van Vaubans meesterwerken, zoals doorgaans ten behoeve van toeristen wordt opgemerkt, maar een troosteloze omgeving voor wie daar moet verblijven. Blaye is nog steeds een verticale steenwoestijn, ongenaakbaar volgens de bedoelingen van Vauban, met een rechthoekig huis binnen zijn muren, waar de hertogin minder comfort genoot dan in het huis van de dames du Guini. Zo moest ze in Blaye haar behoefte op een 'stilletje' doen, in aanwezigheid van anderen, wat ze in weerwil van de naam ervan als g \hat{e} nant ervoer wegens de geluiden die daarmee gepaard gingen.³⁶⁵ Ze werd er bewaakt door 700 soldaten, veel meer dan Napoleon op Sint-Helena had moeten dulden, wat haar aanvankelijk stijfde in haar grootheidswaan. Koning Lodewijk-Filips hield haar daar zonder vorm van proces gevangen, uit vrees voor nog meer oproer in het land.³⁶⁶ Haar Hudson Lowe heette Bugeaud, die ze als haar 'intieme vijand' beschouwde.³⁶⁷ Hij kwelde haar met zijn vele vragen naar haar gezondheid, omdat hij vermoedde dat ze zwanger was, maar dat niet kon bewijzen. Bijgestaan door oude getrouwen als Eulalie de Kersabiec en een hofdame uit de tijd dat ze in de Tuilerieën had gewoond, wier faam als pianiste overdreven was (want ze pingelde meer dan dat dat ze de toetsen beroerde en speelde steeds dezelfde wijsjes), gaf ze generaal Bugeaud tegenpartij. Dat was lang niet zo eenvoudig, als men misschien zou denken. Hadden generaal Charette en maarschalk Bourmont een goed heenkomen gezocht, deze generaal zat haar op de huid en liet zich niet zomaar afschepen. Hij liet de geleerdste artsen uit Parijs overkomen om haar aan een grondig onderzoek te onderwerpen. Die heren deden hun best, maar gingen geen snars wijzer dan ze gekomen waren, terug naar Parijs, meer verbolgen over de incompetentie van de garnizoenschirurgijn dan onzeker over hun eigen medische kennis. Dat ze niet menstrueerde, of, zoals ze het zelf uitdrukte, 'dat haar perioden uitbleven', was

het gevolg van haar gevangenschap. Haar dikke buik had twee natuurlijke oorzaken: ten eerste kwamen er in haar familie veel vleesbomen voor in alles wat hol en bol was in het menselijk lichaam, -geen bomen maar hele oerwouden, verbeterde ze zichzelf-, en ten tweede kreeg ze zeer goed te eten in de citadel van Blaye.³⁶⁸ Waar hadden de heren laatst nog in Parijs gedineerd? Nu, uit eigen ervaring kon ze bevestigen, dat de in heel Frankrijk onbekende cuisine van Blaye een beter diner op tafel tevoorschijn toverde dan de topkoks van Le grand Véfou en Les Trois Frères Provençaux tezamen. De heren dropen zwijgend af en wensten in hun eindrapportage, ter maskering van hun niet alleen verbale onmacht, vloeïngen uit haar dikke darm 'als een soort vervangende menstruatie' te beschouwen.³⁶⁹

De hertogin wilde niet toegeven, dat ze zwanger was. Zou ze dat wel doen, dan was haar imago van Moeder des Vaderlands te zwaar aangetast om de strijd tegen het huis Orléans voort te zetten. Chateaubriand had omstreeks kerstmis 1832 een *Mémoire sur la captivité de Madame la duchesse de Berry* gepubliceerd, waarin hij haar als zodanig ophemelde: Moeder des Vaderlands. Behalve dat was ze volgens hem ook een Tempel van Kuisheid, ja, de belichaming van de Deugd zelf. Hij schreef: 'Mevrouw, uw zoon is mijn koning!'³⁷⁰ Die zin werd het devies van de legitimisten, de hertogin hun vrome toeverlaat. De associaties met de heilig verklaarde Lodewijk IX lagen er zo dik bovenop, dat ze beweerde hem in de vierde maand van haar zwangerschap te hebben gezien. Dat was echter met terugwerkende kracht het geval geweest, toen ze haar zwangerschap voor niemand meer kon verheimelijken. Hij had haar in een droom zijn *blijvende* bescherming aangeboden, zo beweerde ze met enige nadruk, waarvan in de gegeven omstandigheden natuurlijk dankbaar gebruik werd gemaakt.³⁷¹ Er was in Frankrijk een cultus om haar persoon ontstaan, die Hendrik V als troonpretendent namens het huis Bourbon aanvaardbaar moest maken, maar tegelijk ook averechts uitwerkte. Ging er iets mis met de dosering van de haar toegedichte eigenschappen, even positief als in een litanie van Maria, dan zou haar faam die van haar zoon en zijn voorgangers overtreffen. Hun onderlinge rivaliteit, waarvan zij als koningen niet gevrijwaard waren, zou in schril contrast met haar onovertreffbare deugd-

zaamheid staan. Zij moest daarom, hoezeer ook geïdealiseerd, ondergeschikt aan haar man en zoon worden voorgesteld, maar dat bleek in de praktijk ondoenlijk. Van een koning werd niet verwacht dat hij boven de partijen stond, integendeel, zijn partij gaf de doorslag. Hij was in politiek opzicht een belanghebbende, die behalve op medestanders ook op tegenstanders rekenen kon. Propaganda voor de hertogin moest zo bezien op de relatieve minderwaardigheid van een nieuwe telg uit het huis Bourbon duiden. In zijn boek *Royalists, Radicals and les Misérables: France in 1832* besteedde Eric Martone veel aandacht aan alle donkere kanten van de ten gunste van de hertogin bedreven propaganda.³⁷² Trekt men zijn redenering door, dan zou de cultus om de persoon van de hertogin altijd de acceptatie van Hendrik V als koning van Frankrijk ten zeerste hebben bemoeilijkt, wat men betwijfelen kan: voor legitimisten gold niet de deugdzaamheid van een vader of moeder als de belangrijkste voorwaarde voor het erfelijk koningschap, maar de afkomst van de troonopvolger. Na de dood van Lodewijk IX volgde zijn aanzienlijk minder heilige zoon Filips III hem immers geruisloos op, zoals Hendrik V zelfs in weerwil van het doen en laten van zijn moeder keizer Napoleon III had kunnen opvolgen, indien hij minder in antirevolutionaire termen over het koningschap had nagedacht. Maar tot een hervorming daarvan was hij niet bereid. Het koningschap mocht ook van hem geen constitutionele basis krijgen op grond waarvan de koning onschendbaar en de ministers verantwoordelijk zouden zijn, integendeel, het was een van God gegeven institutie en daarom was hij als koning onschendbaar. Hij hoefde eigenlijk geen enkele verantwoording aan het parlement af te leggen, zolang hij zich tegenover God kon verantwoorden. Hoe hardleers bleken de Franse koningen en keizers na Lodewijk XV te zijn!

Misschien hoopte de hertogin letterlijk met haar zwangerschap te kunnen weggelopen, uit Blaye wel te verstaan, in welk geval ze indirect de mening van haar critici gedeeld moet hebben. Schaamte over haar ontrouw aan de hertog van Berry, ook al was die inmiddels zo'n twaalf jaar dood, haar voor losbandig versleten levenswijze die afbreuk deed aan de voorbeeldfunctie die ze in kringen van legitimisten had genoten, en de door haar toedoen verknoeiide carrièrekansen van haar zoon waren drie minpunten die ze liever niet aan de openbaarheid

prijs wilde geven. Hoe begrijpelijk en menselijk ook, toch was haar visie op haar eigen functioneren kortzichtig. Er zat geen logische gedachte achter, net als achter haar militaire onderneming in de Vendée, want mettertijd zouden de feiten uitwijzen, dat de ontkenning van haar zwangerschap een leugen was geweest. Dus raakte in het begin van het jaar 1833 algemeen bekend, bij legitimisten en orléanisten, dat de hertogin van Berry in blijde verwachting was. De enige die daar werkelijk blij mee was, koning Lodewijk Filips, schatte de kansen voor zijn oudste zoon om hem op te volgen hoger in dan ooit. Er kwam een abrupt einde aan de propaganda voor de hertogin, inzamelingsacties om haar tijdens haar gevangenschap het leven te veraangename stopten van de ene dag op de andere en de gedachte verstomde, dat zij met een frygische muts op haar hoofd Marianne zou kunnen doen vergeeten of als een nieuwe Jeanne d'Arc de tijden van weleer nieuw leven inblazen, met een revolutionair elan dat de invloed van de clerus in Frankrijk enigszins zou kunnen matigen.³⁷³ Niets van dat al was aan de orde, in plaats van trots op haar te zijn, zweeg men haar dood. Ze werd zo onschadelijk voor de dynastieke belangen van het huis Orléans geacht, dat er rond de koning stemmen opgingen om haar vrij te laten.

Haar schoonvader wilde niets meer met haar te maken hebben, hij overwoog zelfs haar de titel van koninklijke hoogheid te ontnemen. Hoewel ze die titel als prinses van de beide Siciliën voeren mocht, stak het haar niet weinig, dat ze, indien het aan hem lag, als een eenvoudige Franse hertogin te zijner tijd de citadel van Blaye zou moeten verlaten. Ze wond zich dáár vreselijk over op, in plaats van over de vele doden in de Vendée te treuren. Haar hoogmoed kon enigszins de vergelijking met Napoleon op Sint-Helena doorstaan: hem kwelde niet de meer dan 3.000.000 dode Franse soldaten die hij op zijn geweten had, niet 'de groen bevroren lijken aan de oevers van de Berezina', maar dat hij door Hudson Lowe met 'generaal' werd aangesproken. Zelfs onder vier ogen hadden zijn broers en zussen hem met 'Sire' moeten aanspreken.³⁷⁴ De hertogin troostte zich met de gedachte, dat haar zoon hertog van Bordeaux of graaf van Chambord kon zijn, maar daarnaast op grond van zijn geboorte altijd prins zou blijven. Daarop had haar grootvader evenmin invloed, gesteld al dat hij die zou willen uitoefenen, als op haar status in Blaye, zij het dat hij als opvoeder van haar

kinderen een machtspositie bezat, waaraan ze weinig kon veranderen. Om de relatie met haar kinderen zo min mogelijk te schaden besloot ze Chateaubriand op hem af te sturen met de opdracht een verzoening tussen hem en haarzelf tot stand te brengen. Inderdaad toog Chateaubriand niet veel later naar de burcht van Praag, waarin de voormalige koning van Frankrijk zich vrijwillig had laten opsluiten door de keizer van Oostenrijk, nadat hij in Engeland steeds minder welkom bleek te zijn. Chateaubriand hoopte nog steeds als gouverneur nauw bij de opvoeding van Hendrik V betrokken te worden, wat hem als literator dezelfde financiële genoegdoening moest verschaffen als in ons land Bilderdijk: de staat of het (gewezen) staatshoofd was dat aan hen verplicht, op grond van hun uitzonderlijke verdiensten voor de nationale literatuur van hun land. Dat was althans hun mening, waarvoor Chateaubriand bereid was een kleinigheid als de zwangerschap van de hertogin over het hoofd te zien. Hij liet zich nogal cynisch over zijn ontmoeting met Karel X te Praag uit: na een bezoek aan de uitgestorven ruïnes ter plaatse te hebben gebracht, bezocht hij volgens eigen zeggen de geruïneerde levenden.³⁷⁵ Hij boekte in zoverre succes, dat er weer een min of meer open communicatie tussen de prominentste leden van het huis Bourbon op gang kwam, van wie het oudst nog levende fossiel zijn argwaan tegenover zijn schoondochter nooit verloor. De voormalige koning was bereid veel voor lief te nemen, ter wille van zijn kleinzoon, maar ontwikkelde op zijn oude dag een steeds grotere afkeer van de hem bezoekende legitimisten, op grond waarvan hij al uitzag naar een ander, meer afgelegen oord, waar hij zich zou kunnen vestigen zonder de ogen van anderen op zich gericht te weten.

Eén man volgde niet minder argwanend dan de voormalige koning van Frankrijk de sporen van de hertogin. Terwijl de burgerkoning de deflorisatie van zijn nicht met leedvermaak gadesloeg, zonder erdoor van slag te raken (het stelde hem integendeel gerust), was generaal Bugeaud van mening, dat hij alles in het werk moest stellen om het vaderschap van 'het kind van de Vendée' te onthullen. Zou de hertogin van een bastaard bevallen, dan wierp dat in zijn ogen met terugwerkende kracht een twijfelachtig licht op de geboorte van 'l'enfant du miracle'. Dus stelde hij haar voortdurend vragen over de vader van het nog ongebooren kind, die ze pertinent weigerde te beantwoorden. Haar

'pertinentie' overtrof, wat dit betreft, verre zijn impertinentie, totdat er een dag in mei 1833 aanbrak waarop ze van haar dochttertje Anna beviel. Toen moest er officieel aangifte van haar geboorte worden gedaan en ook een vraag over de vader van het kind beantwoord. Zo gemakkelijk als de hertogin de precairste zaken op hun beloop liet, zo zorgvuldig had ze haar antwoord op die vraag voorbereid. De vader van Anna was graaf Hector Lucchesi-Palli, prins van Campo-Franco.³⁷⁶ Ze bekende op 14 december 1831 te Rome in het huwelijk met hem te zijn getreden, waarvan inderdaad een akte bestaat. Daarin wordt bevestigd, dat het huwelijk zonder getuigen is gesloten in aanwezigheid van een jezuïet, Jean-Louis Rozaven geheten. De hertogin noch graaf Hector Lucchesi-Palli waren op die dag in Rome geweest, want de een resideerde in Masa di Carrara en de ander was als eerste secretaris op de ambassade van het koninkrijk der beide Siciliën in Den Haag werkzaam, belast met een speciale opdracht om de onderhandelingen tussen de hertogin en koning Willem I tot een goed einde te brengen. Zij kenden elkaar wel goed, maar waren noch op de sluitingsdatum van hun huwelijk, noch op de vermoedelijke datum van Anna's conceptie ook maar een seconde in elkaars gezelschap geweest. Dat de hertogin zo lang wachtte met de bekendmaking van haar zogenaamd 'wettig' gesloten huwelijk, had alles met haar eigen onwetendheid op dit punt te maken. Pas kort voor de geboorte van Anna wist ze van het bestaan van een geantidateerde huwelijksakte af, waarover financieel was onderhandeld met het Vaticaan en met Hector Lucchesi-Palli zelf, een beroode 'womanizer' die meende niet minder aan zijn trekken te komen, wanneer hij eenmaal met de hertogin getrouwd zou zijn.³⁷⁷ Zijn bijnaam, 'de Heilige Jozef', hield een ironische ontkenning van zowel het vaderschap van Anna als van zijn kuise levenswijze in. De hertogin gaf hoog van hem op door te wijzen op zijn afstamming van Jason, waardoor zijn familie ouder en eerbiedwaardiger dan die van de Bourbons zou zijn.³⁷⁸ De voormalige koning van Frankrijk was er niet bijster van onder de indruk, hij beschouwde de hertogin als een ontaarde schoon- dochter en haar tweede huwelijk als een mesalliance, zelfs indien het wettig zou zijn gesloten.

In de biografie van Laure Hillerin bevindt zich achterin een *Annexe 1*, dat uitsluitsel over de werkelijke vader van Anna geeft. Dat moet zeer

waarschijnlijk Achille Guibourg zijn geweest, haar kanselier, al was de kleine hertogin promiscue genoeg om ook de lange graaf Ludovic de Rosanbo te verleiden. Hij werd beschouwd als een van de knapste mannen van zijn tijd, wat op zichzelf geen enkel bewijs voor zijn intieme relatie met de hertogin vormt.³⁷⁹ Omdat Anna maar zo kort geleefd heeft, is de kwestie van haar vaderschap nooit meer dan van voorbijgaande aard geweest: niemand hoefde zich later om haar te bekommeren. Hector Lucchesi-Palli keurde haar nauwelijks een blik waardig en toen ze in het jaar van haar geboorte stierf, verdween ze officieel uit de stamboom van zijn familie. De hertogin werd na haar geboorte een factor van minder belang in de Franse politiek, ontdaan van het aureool van Moeder des Vaderlands, waardoor de burgerkoning het veilig achtte haar een maand later uit de citadel van Blaye vrij te laten. Op 8 juni 1833 ontmoette ze haar man voor het eerst op het schip dat hen naar Italië zou voeren. "Toen ik in Frankrijk aankwam," zo sprak ze hardop een gedachte uit, "moest ik als een gevangene tien dagen in quarantaine. Nu verlaat ik Frankrijk opnieuw als een gevangene. Wat ben ik daar in de tussentijd eigenlijk mee opgeschoten?"³⁸⁰ Ze was in de eerste helft van haar leven aan een totaal mislukt avontuur begonnen, waarvan ze de mislukking steeds meer op zichzelf betrok. In de tweede helft van haar leven liet ze zich niet minder op haar hoge stand voorstaan, maar bezat ze de moed een groot vraagteken achter haar persoonlijke verdiensten te zetten. Uiteindelijk trok ze ook het erfelijk koningschap in twijfel en nadat die buitenmuur van haar bestaan was omgevallen, had ze voor het oog der wereld niets meer om voor te leven. Ze genoot van al wat haar rechtens was toegekomen, maar vertrouwde het systeem dat eraan ten grondslag niet, weigerde zich daar verder in te verdiepen en besloot zich alleen te bekommeren om iets wat haar zelf aanging, sinds de politiek voor haar had afgedaan: "Aan de rest heb ik geen boodschap." Oppervlakkig en zelfzuchtig leidde ze een niet ongelukkig leven met haar tweede man, die ze haar 'Pasja' noemde, maar op zo'n manier, dat hij ook haar 'paljas' had kunnen zijn.

Met de nodige strijkages van bemanningsleden en vlaggen op weg naar Sicilië, werd ze in Palermo als een ware koningsdochter verwelkomd. De kleine Anna was niet door de vlooiën opgegeten, zoals ze bij

die gelegenheid opgelucht aan haar familie liet weten, maar, moest ze niet veel later tot haar leedwezen vaststellen, door de muggen: "Insecten gedijen hier nog beter dan muizen en ratten. De hele bevolking lijdt chronisch aan de akeligste huidziekten. Wat dat betreft, is ook het zuiden geen paradijs. De schepping zit vol fouten en dat komt, doordat zij de creatie van een man is."³⁸¹ Van Palermo voer ze met man en kind naar Napels, waar ze tijdelijk het schitterende Palazzo Chiamonte betrok. Men zou verwachten, dat ze haar opwachting bij de koning zou maken, maar het was net andersom: de koningin althans bezocht haar als eerste.³⁸² Vervolgens vestigde ze zich voor langere tijd in Venetië, dichtbij Frankrijk en haar zoon. Dat laatste had een meer praktische dan politieke reden. Haar moederhart bleek overigens meer te kloppen voor haar zoon dan voor haar jongste dochtertje, want ten opzichte van haar voelde ze zich 'Medea, ingetrouwd in het nageslacht van Jason'. Zo afzijdig als haar man zich van haar dochtertje had gehouden, aan boord van het schip dat hen van Frankrijk naar Italië had vervoerd, zo betrokken was hij bij de laatste statie in haar korte leven. Het meisje stierf te Livorno in afwezigheid van haar moeder, die haar dood al in Palermo had voorzien. Misschien bedoelde ze de vergelijking met een ontaarde moeder als Medea bij wijze van een doorzichtige omkering van haar werkelijke gevoelens voor Anna, maar zelfs dan nog getuigt zo iets van weinig piëteit en moederliefde.³⁸³ Met Hendrik en Louise wenste ze het contact zo snel mogelijk te herstellen, maar ze werd daarin tegengewerkt door de voornaamste adviseur van haar schoonvader, Blacas, die er ook voor zorgde dat Chateaubriand zijn Praagse missie niet met succes kon afsluiten. Twee haaks op elkaar staande redeneringen werden gebruikt om de hertogin te verhinderen haar titel van koninklijke hoogheid te voeren en haar kinderen weer te zien. In het eerste geval mocht ze haar titel niet voeren, omdat ze door haar nieuwe huwelijk geen Franse prinses meer was, en in het tweede geval mocht ze haar kinderen niet weerzien, omdat ze niet met een huwelijksakte kon bewijzen dat ze getrouwd was.³⁸⁴ Volgde uit dat laatste niet, dat ze nog steeds een Franse prinses was?

Een bijkomend probleem was, dat de dertienjarige prins Hendrik werd verondersteld op 30 september 1833 een akte te ondertekenen,

waarin zijn meerderjarigheid en wettige opvolging van Karel X definitief werden geregeld.³⁸⁵ Mocht zijn moeder niet bij die belangrijke plechtigheid aanwezig zijn? Chateaubriand ging opnieuw terug naar Praag, zonder huwelijksakte, maar met de mededeling, dat kopieën daarvan opvraagbaar waren bij Monseigneur de Zurla, de kardinaalvicaris van paus Gregorius XVI.³⁸⁶ De voormalige koning, die het bezoek van legitimisten in Praag inmiddels had ontlopen door naar Butschirad te verhuizen, -waar een armoedig ogende herenboerderij met appelbomen in de voortuin zijn nieuwe onderkomen werd-, liet zich vermurwen en stemde in een ontmoeting van zijn twee kleinkinderen met hun moeder toe. Die vond precies volgens de met Chateaubriand gemaakte afspraak te Leoben plaats, tot grote opluchting van de 'prinses', die aan deze titel boven die van 'hertogin' voortaan de voorkeur gaf. Ze zou haar schoonvader daar het liefst 'met rottende stukken zwaardvis' om de oren hebben geslagen, maar dat liet ze ter wille van haar kinderen na.³⁸⁷ Al het gedoe om de wettige troonopvolging van Karel X te regelen zou na zijn dood in 1836 een ordelijk verloop moeten krijgen, wilde wat er was overgebleven van het Frans hof der Bourbons de vergelijking met het Siciliaanse hof van diezelfde familie glansrijk doorstaan. In werkelijkheid deden beide hoven in wanorde en misserlijke schertsvertoningen niet voor elkaar onder. Toen Karel X in Gorizia stierf, waar hij in de kelder van het klooster Castagnavizza rust, kreeg de hertog van Angoulême ineens lust hem op te volgen.³⁸⁸ Hij wilde als Lodewijk XIX gaan regeren, was bereid daarvoor zijn schoonzus de titel van koninklijke hoogheid te geven (die ze toch al bezat) en zijn neef te erkennen als zijn opvolger Hendrik V (wat zijn vader voor het laatst op 30 september 1833 anders had geregeld).³⁸⁹ Door de dood van zijn vader werd zijn eerzucht kennelijk geprikkeld, wat niet alleen voor strijd tussen aanhangers van het huis Bourbon en het huis Orléans zorgde, maar ook voor onenigheid onder de hijsers van een witte vlag: zij gaven zich over, voordat hun strijd gestreden was. De kinderloze hertog van Angoulême en zijn gemalin, de immer trieste dochter van Lodewijk XVI en wijlen Marie-Antoinette, werden niet al te lang daarna in dezelfde kelder van het klooster te Castagnavizza te ruste gelegd.

De prinses van de beide Siciliën vestigde zich op paleis Brunnsee bij Mureck, dat van oorsprong een vierkante kazerne was, maar later met

een toren in het midden van de voorgevel werd uitgebouwd tot een waar lustoord, omgeven met een fraaiere tuin dan Rosny tegenwoordig bezit. Haar schilderijencollectie bracht ze bijeen en breidde ze uit in Venetië, waar ze het grootste paleis van de stad, Vendramin, gelegen aan het Canal Grande kocht. Verbleef ze daar, dan liet ze een châtelaïne op Brunnsee achter. In het Vendramin hingen schilderijen van de onvermijdelijke Karel van Loo, door haar hooggeschat en geenszins als van de tweede garnituur beschouwd, twee portretten van haarzelf en een portret van haar eerste man van François Gérard, voorts kopieën van Titiaan, Tintoretto en Giovanni Bellini, niet van echt te onderscheiden, en kleiner grut dat als Venetiaanse maskers in de loop der tijd van hand tot hand was gegaan en op niemand indruk had gemaakt.³⁹⁰ Over de kosten van het Palazzo Vendramin, die alleen al wat aanschaf en onderhoud betreft de pan uit rezen, deed ze niet moeilijk: 'Wie het allemaal gefinancierd heeft, ja, dat mag de hemel weten. De Pasja bezat geen cent. Ikzelf beschikte in elk geval over een grote secretaire waarin ik alle rekeningen ongeopend liet verdwijnen. Verder herinner ik mij niets. Ik had het druk genoeg.'³⁹¹ Ontving ze daar gasten, dan moesten de mannen onder hen verplicht een hoed dragen, ook als zij aan tafel aanschoven, om zo des te beter te laten uitkomen, dat haar gedeeltelijk kale echtgenoot hun gastheer was. Van zo'n hofritueel maakte ze ter wille van haar Pasja een punt, waarnaar men zich diende te schikken op straffe van niet meer te worden uitgenodigd. Een enkele keer, als een gast zonder hoed het echt bij hen verbruid had, liet ze een lakei hem één van de hoeden van zijn gastheer brengen of vriendelijk verzoeken het paleis onmiddellijk te verlaten. Ze verbleef het liefst op Palazzo Vendramin in Venetië, waar ze in een aangename klimaat dan te Brunnsee, haar kinderjaren kon herbelevén: 'Soms wandelde ik een paar minuten over de Piazza San Marco om mij wat te vertreden. Maar het aardigste vond ik feesten in de een of andere volkswijk, op Giudecca bijvoorbeeld. Als daar kermis was, verdween ik onvindbaar in de massa. Er werd gezongen, gedanst, ik kwam terug met een gescheurde jurk, stinkend naar vis en knoflook, bakolie, uien, en ik vond het heerlijk. Je kunt niet altijd in gala dineren tussen schilderijen van Mignard en Rigaud.'³⁹² Nu waren uitgerekend deze twee schilders allerminst klein grut, integendeel, maar Pierre Mignard, die

voor haar het ongeluk had uit te blinken in het schilderen van madonna's, en Hyacinthe Rigaud, wiens voornaam haar te veel aan die van Deutz herinnerde, konden niet verhinderen, dat ze eerder als malle Pietje in de Vendée was opgebloeid, in een omgeving die meer met een volkswijk gemeen had dan met de hogere sferen waarin zijzelf gewoonlijk op hun schilderijen vertoefde.

Financieel ging het de prinses slechter dan ooit, nadat haar bankier Jauge failliet was gegaan. Ze schoot er 430.000 francs bij in, maar dat deerde haar niet. Toen een andere bankier van haar stierf, Stone geheten, nam ze dat net zo laconiek op als toen de familie van haar tweede man alle inkomsten bleek te hebben verloren ten gevolge van de oorlog in Italië.³⁹³ Voor zover ze behoefte had aan troost, organiseerde ze de jaarlijkse jacht op paleis Brunnsee. Ze placht daar rond te rijden in een berline, door haar nog in Parijs gebruikt, om dezelfde gasten uit te nodigen voor de jacht die ze op het paleis ontving. Zelf nam ze er niet meer aan deel, zoals met haar eerste man op Rosny, maar haar berooide Pasja gunde ze graag een verzetje. Die ouderwetse berline was in haar ogen zowel een kostenbesparing, een teken van goede wil van haar kant om het zuinig aan te doen, als een herinnering aan een roemrijk verleden. Het was dan ook volgens haar een 'onmogelijk ouderwets rijtuig, mastodontisch van afmetingen, het verguldsel droop ervan af en alle engeltjes bazuinden allang vergeten triomfen uit'.³⁹⁴ In één en hetzelfde jachtseizoen kwam Hectors verzetje neer op een complete verwoesting van de wouden en een massaslachting onder de dieren die daar huisden. Er werden (in een onvolledige opsomming van alle soorten wild) 1394 herten, 53 hinden en 6448 reeën geschoten, nog afgezien van bijvoorbeeld 46.358 hazen, 2900 hazelhoenders en 7626 kwartels.³⁹⁵ Het was daarna een beetje stil in het bos, volgens haar eigen zeggen, alsof de wereld er niet luid en duidelijk was vergaan.

Zo sleet de prinses haar laatste dagen: in Brunnsee op de vlucht voor de dood in Venetië en in Venetië op de vlucht voor de dood in Brunnsee. Weemoed kwam er nauwelijks aan te pas. Wel bekropen haar van tijd tot tijd even sterke als heftige gevoelens, intens en theatraal om expressie vragend, waarna haar geest langdurig in beslag werd geno-

men door helemaal niets. Tussen die uitersten kende ze geen overgangen, want haar gevoelsleven was weinig genuanceerd en onderontwikkeld als dat van een kind gebleven. In religieus opzicht kende ze evenmin de onzekerheid die een vast geloof reduceert tot wat Luther ooit 'getrooste vertwijfeling' heeft genoemd. Ze rekende er gewoon op, dat God haar niet met het 'boze oog' van de hertog van Lucca zou aankijken. Dat was alles en op zichzelf niet gering natuurlijk. Bij de begrafenis van Louise en haar eigen 'Pasja', vergeleek ze het geluid van doodsklokken met mokerslagen op haar ziel.³⁹⁶ En toen ze zelf, al lang blind, aan de gevolgen van een beroerte overleed, hoorde ze in de verte misschien wel engeltjes op een vergulde bazuin spelen.

III

In Frankrijk bestaat een lange traditie op het gebied van de zogenaamde 'petite histoire'. Een met een rijke fantasie behepte veelschrijver als Alexander Dumas begon in de negentiende eeuw romantische verhalen te vertellen als was hij een chroniqueur, maar dat was hij natuurlijk niet. Hij had mensen in dienst, onder wie Auguste Maquet, die het voorwerk voor hem deden (spottend 'nègres' genoemd), dankzij wie hij zijn honderden werken kon schrijven. Controle op de juistheid van de vermelde feiten ontbrak, waardoor het subgenre net zo'n slechte naam kreeg als tegenwoordig 'fake news', dat een expliciet oordeel bevat over het nieuws dat critici ervan zelf plachten te verspreiden. Dit subgenre in de literatuur plaatste minder belangrijke gebeurtenissen centraal in de aandacht van de lezer, ter nuancering van de hoofdlijnen der geschiedenis, maar had het nadeel zich in details te verliezen, de waarheid lang niet altijd voor lief te nemen en een historisch niet bewijsbaar of oningevuld deel van de werkelijkheid te presenteren, alsof er geen discussie over mogelijk was. In Nederland is een vanuit historisch oogpunt slecht voorbeeld van 'petite histoire' te vinden in *Meneer Visser's hellevaart* van Vestdijk, waarin hij meneer Visser verzot op zijn idool Robespierre laat zijn. Deze Franse tiran kon nog geen eitje bakken en zijn Harlingse bewonderaar stelt er dan ook een eer in om van de keuken een geweldige smeerbeol te maken, als

hij hetzelfde probeert te doen. Het historische belang van zulke triviaaliteiten is gering, maar in deze roman uiterst functioneel, omdat het reliëf aan het karakter van het hoofdpersonage geeft.³⁹⁷ Met het veroordelen van 'petite histoire' moet men dus voorzichtig zijn, zelfs wanneer het triviale karakter ervan overduidelijk blijkt.

Na Dumas is er in Frankrijk een reeks schrijvers geweest, die het subgenre van de 'petite histoire' hebben verbeterd. Ik kan niet onder woorden brengen, hoeveel leesplezier Lenotre, Funck-Brentano en Lucas-Dubreton mij in mijn studententijd hebben verschaft. Maar kwam ik op het Oceanografisch Instituut, gelegen aan de Drift in Utrecht, waarin ook het Franse Instituut en het Instituut voor Theaterwetenschappen waren gevestigd, dan kreeg ik hun boeken vaak onopengesneden mee: een voorteken dat mijn belangstelling voor hun werk ongebruikelijk was. De bibliothecaresse, die ik mij als een kordate vrouw herinner, Nederlands pratend met een sterk Frans accent, verleende mij toestemming thuis een mes ter hand te nemen om mij toegang tot hun inhoud te verschaffen. De nieuw aangeschafte memoires van Dumas, in de editie van Gallimard, heb ik zo eveneens kunnen lezen. Doordat ik voor mijn twee bijvakken, theaterwetenschappen en kunstgeschiedenis, ook meer mocht doen dan er van mij verwacht werd, kijk ik vervuld van dankbaarheid op mijn studententijd terug. Ik heb dankzij mijn ouders mijn tijd toen goed kunnen besteden, wat pas na mijn pensionering in dezelfde mate weer mogelijk bleek. Ik was de tweede van mijn jaar die na zeven jaar in de Nederlandse taal en letterkunde afstudeerde. Hoe anders is tegenwoordig het leven van een student die met een tempobeurs in vier jaar zijn studie moet hebben afgerond. Ik beschouwde mij als een geluksvogel, ook toen al, maar ik heb nooit goed begrepen, hoezeer ik mij met mijn belangstelling in een niche van wetenschap en kunst begaf, die door anderen wordt genegeerd. "Je hebt weer een onverbidde non-seller geschreven," zei mijn vriend Marinus van Hattem mij goedkeurend, als ik weer eens een boek over Bilderdijk afhad. Gelet op de verkoopcijfers van mijn boeken, had hij groot gelijk, en toch verbaas ik mij over het verschil in smaak tussen mijn lezers en mij, omdat het eeuwenoude conflict tussen natuurlijkheid en kunstmatigheid daartoe valt te herleiden. Rationeel besef ik dit heel goed, zonder er gevoelsmatig iets mee op te schieten. Ik

schrijf, zoals ik praat, wat in deze tijd van turbotaal en getwitter op facebook, een opmerking van mijn gestorven vriend Willem Derks blijkbaar niet minder waar maakt: "In alles wat je zegt en schrijft, hoor ik de negentiende eeuw!" Hoe onwaarschijnlijk het ook klinkt, toch ben ik inderdaad door de dichterdomeines uit die tijd beïnvloed, zelfs op zo'n manier, dat ik het werk van Tachtigers als een revolutie in mijn eigen tijd heb ervaren. Op de middelbare school noemden mijn medeleerlingen mij 'de Tachtiger' en verzorgde ik het literatuuronderwijs in de hoogste klassen van het gymnasium, als de docent Nederlands werd weggeroepen. "Neem jij het maar even over," zei hij dan, waarna ik zijn les vervolgde. Dat is raar, denk ik nu, omdat mijn medeleerlingen mij niet onderbraken. In *Berichten uit Berlicum* heb ik over mijn literaire 'beïnvloeding' door negentiende-eeuwse dichters en schrijvers geschreven, een term die ik van professor Dresden niet mag gebruiken.³⁹⁸

Voor het levensverhaal van de hertogin van Berry heb ik niet gebruikgemaakt van een historische roman van Dumas, waarin zij prominent voorkomt, te weten *Les Louves de Machecoul*, maar wel van zijn documentaire roman *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt*. Beide boeken staan bol van de 'petite histoire',-de een meer dan de ander-, zodat de vraag rijst, of voor een vergelijking van het waarheidsgehalte van deze romans met het zogenaamd 'objectieve' levensverhaal van de hertogin de documentaire roman wel gebruikt had mogen worden. Dat de historische roman daarvoor niet geschikt was, staat buiten kijf. Het gaat er immers om de werkelijkheidszin van Dumas in zijn historische roman te onderzoeken en beoordelen. Kloppen de daarin voorkomende 'feiten' met de historische gebeurtenissen, zoals die werkelijk hebben plaatsgevonden, of niet? Om dezelfde reden waarom ik de documentaire roman als een relatief veilige bron heb benut voor mijn levenshaal van de hertogin, heb ik ook gemeend te mogen putten uit de memoires van Dumas. Daarin valt weinig af te dingen op zowel zijn weergave van de feiten als zijn meningen, voor zover die in mijn levensverhaal zijn opgenomen. Laat mij vier voorbeelden daarvan mogen geven: in zijn memoires vertelt hij uitvoerig over zijn contacten met Lafayette ten tijde van de Julirevolutie in Parijs. Hij zocht naar wapens en munitie voor de Nationale Garde, zo blijkt uit dit

eerste voorbeeld, kwam per ongeluk in de Tuilerieën terecht en zag zijn eigen in boekvorm gepubliceerde drama over het leven van Christina van Zweden in de studeerkamer van de hertogin van Berry liggen. André Maurois bevestigde deze gang van zaken, al herinner ik me niet meer of hij ook beaamde wat Dumas daarna deed: hij stak het boek in eigen zak.³⁹⁹ Vervolgens mat hij zich een fantasieuniform aan, ging in zijn eentje naar Soissons om daar het kruidhuis te veroveren en keerde met de nodige ammunitie naar het stadhuis van Parijs terug. Hoewel men zijn pen als een zwaard hanteren kan, begreep hij ook wel dat Lafayette niet voor de charmes van Christina van Zweden viel, maar eerst en vooral behoefte had aan wapens en kogels om die af te vuren. Dit tweede voorbeeld, aan te vullen met details over wapens en wapentuig in het kruidhuis van Soissons,-over het aantal soldaten dat hij in zijn eentje gevangennam-, en met avonturen op de terugweg beleefd, werd als een nieuwsfeit vermeld in de *Moniteur* van 9 augustus 1830 en lokte een opvallend compliment van de hertog van Orléans uit. Dat Dumas waarschijnlijk zelf dat artikel voor de *Moniteur* schreef, kan van eigen roem getuigen en een onwaarachtige indruk maken, maar Maurois bestreed dit: er kwam naderhand niemand tegen in het geweer, dus moest het wel waar zijn.⁴⁰⁰ Men was er in Parijs immers als de kippen bij een ander van iets te beschuldigen, wat men graag in zijn plaats gedaan zou hebben! Het derde voorbeeld betreft zijn missie in opdracht van Lafayette over de situatie in de Vendée, waarover hij in zijn memoires en in zijn documentaire roman uitweidt. In een rapportage vermeldde hij zijn bevindingen, waarop de koning negatief reageerde. Hoe onwaarschijnlijk het ook lijkt, dat een schrijver en dramaturg in de persoon van Dumas met zo'n missie werd belast, toch is er niet de minste reden voor twijfel op dit punt. Eric Martone bevestigde in zijn boek *Royalists, Radicals and les Misérables: France in 1832*, dat Dumas in zijn werk de waarheid over zijn missie in de Vendée sprak en in zijn rapportage goede aanbevelingen deed, qua inhoud en weergave van de feiten. Martone voegde er zelfs nog een voor mij nieuw element aan toe, namelijk dat Dumas er niet alleen voor pleitte om de pastoors in de Vendée van parochie te laten verwisselen, maar ook het wegnemen aanzienlijk te verbeteren om het isolement van de Vendéers te doorbreken.⁴⁰¹

Op grond van deze drie voorbeelden is er geen reden om aan de historische betrouwbaarheid van Dumas' documentaire roman en dienovereenkomstige passages in zijn memoires te twijfelen. Geldt dat ook voor het vierde voorbeeld, dat een stelling bevat en tevens de historische betrouwbaarheid van wie haar verkondigt, betreft? Dat laatste is niet het geval in de zin van: klopt het dat hij een bepaalde stelling heeft verkondigt,-want dat klopt-, maar in de zin van: heeft hij gelijk met zijn stelling, dat de Junirevolutie van 1832 losstaat van de opstand in de Vendée? Het antwoord op die vraag is complex, omdat de Junirevolutie een lange voorgeschiedenis had en generaal Dermoncourt weliswaar met volle instemming van Dumas kon betogen, dat de plannen voor de opstand in de Vendée pas in mei 1832 gestalte kregen en de aanleiding van de Junirevolutie gelegen was in de begrafenis van generaal Lamarque die op 3 juni van dat jaar gestorven was, maar diens dood maakte vooral zoveel indruk op de Parijzenaars, omdat hij een slachtoffer van de al langer heersende cholera was.⁴⁰² Gelet op de tijdsfactor en uitgaande van de veronderstelling, dat een dodelijke ziekte als cholera zich spontaan aandient om vervolgens epidemische vormen aan te nemen, luidt het antwoord op die vraag bevestigend. Ja, de Junirevolutie van 1832 stond inderdaad los van de opstand in de Vendée, maar is de daaronder liggende veronderstelling over de zich spontaan aandienende ziekte juist? De Junirevolutie, het eigenlijke onderwerp van Hugo's *Les Misérables*, hield de gemoederen van de allerarmsten bezig, omdat zij zich tekortgedaan voelden en onder invloed van modern aandoende 'complottheorieën' vermoedden, dat de overheid nog liever van hén af wilde dan van de cholera, ja, die vreselijke ziekte zelfs doelbewust gebruikte om hen uit te roeien.⁴⁰³ Revolutioinaire clubs als de *Amis du Peuple* en de *Droits de l'Homme* rakelden het oude sociale programma van Robespierres en Babeufs interpretatie van de *Déclaration des droits de l'homme* weer op, waarin het idee van 'eigendom' ondergeschikt werd verklaard aan de sociale vereisten van veiligheid en gelijkheid.⁴⁰⁴ In principe verschilde die discussie weinig of niets van de stemmen die nu opgaan om de uitwassen van het neoliberale marktdenken aan banden te leggen. Hoe kan een samenleving erin berusten, dat de rijken steeds rijker en de armen steeds armer worden? Het wantrouwen tegen een overheid die de markt zijn

werk laat doen ten koste van sociale rechtvaardigheid wordt erdoor gevoed. Dat is nu niet anders dan in 1832, oude gedachten over 'laissez faire, laissez aller' en moderne bespiegelingen van politici over de onmaakbaarheid van de samenleving ten spijt. Wie zich om wat voor reden dan ook tekortgedaan voelt, zal, als door een magneet, worden aangetrokken tot 'populisme', verongelijkt en rancuneus als hij is, of idealistisch gemotiveerd om een betere wereld tot stand te brengen, en zijn onvrede afreageren in 'complottheorieën'. Ook wat die betreft, is er niets nieuws onder de zon: na de aardbeving van 2010 op Haïti veronderstelden de armsten onder de armen, dat de overheid door de natuur een handje werd geholpen om hen uit te roeien. Hoe meer hulp van overheidswege werd geboden, des te meer groeide hun wantrouwen. Die hulp was natuurlijk bedoeld om de morele schuld van de overheid te delgen.⁴⁰⁵

Wat de armen in het oosten van Parijs opviel, was, dat er in het rijke noordwesten van de stad aanzienlijk minder doden vielen te betreuren dan in hun eigen gelederen.⁴⁰⁶ Zij begrepen niet, dat de oorzaak daarvan gelegen was in hun slechte hygiënische omstandigheden en gaven niet helemaal ten onrechte 'het kapitaal' daarvan de schuld. Dicht op elkaar gepakt, met smalle straten tussen de huizen, geen goten of deugdelijke riolering, moesten zij in het oosten van Parijs wonen en werken, terwijl de huizen in het noordwesten waren voorzien van ijzeren standbuizen voor de afvoer van menselijke afvalstoffen en bijna alle beschikten over stromend water.⁴⁰⁷ Hoe abstract de schuld van 'het kapitaal' ook mocht klinken, toch was het bij alle onbekendheid met de oorzaak van cholera een feit, dat de rijken minder kans op besmetting door de cholerebacil liepen dan de armen. Pas in 1883 zou Robert Koch die bacil isoleren, overigens zonder er een andere remedie tegenover te kunnen stellen dan zoutoplossingen en uitdroging.⁴⁰⁸ Tot die tijd geloofde men ten onrechte, dat een vergiftigde atmosfeer de oorzaak van cholera was, een miasma of negatieve energie die rondom de mensen hing. Hoe kon een gezond mens anders binnen twee dagen tot een skelet opdrogen en tevergeefs hebben geprobeerd het gif uit zijn lichaam te verdrijven middels convulsieve samentrekkingen van zijn buikwand in de vorm van diarree?⁴⁰⁹ Misschien school het werkelijke gif wel in de gedachte, dat de maatschappelijke elite de

arbeidersklasse wilde elimineren door het verspreiden van cholera, voor welk speciaal doel zij bereid was artsen uit te zenden. Dat die aan haar boze opzet wilden meewerken, werd kennelijk grif aangenomen, evenals de onkwetsbaarheid van de elite zelf voor zo'n besmettelijke ziekte.⁴¹⁰ De dood van de populaire generaal Lamarque was overigens in strijd met die gedachte, maar stemde jong en oud, rijk en arm niet minder wanhopig: de overheid ontzag zich niet overheidsdienaren uit te schakelen, indien zij zich in haar ogen aan populisme schuldig hadden gemaakt. Lamarque werd op 5 juni 1832 met veel pracht en praal in Parijs herdacht, zoals Victor Hugo in *Les Misérables* (vierde deel, tiende boek, hoofdstuk drie) uitvoerig heeft beschreven, en uiteindelijk te Eyres-Moncube, ergens in het zuiden van Frankrijk, begraven.

De ziekte, eigenlijk geen epidemie maar een pandemie, was in India ontstaan en sloeg nog geen twee jaar later, in 1831, via Egyptische havensteden in Engeland toe. Parijs werd vervolgens in de lente van 1832 getroffen, toen op een stadsbevolking van 650.000 inwoners 20.000 slachtoffers aan cholera stierven. In heel Frankrijk liep het dodenaantal tot meer dan 100.000 op, ondanks de voorzorgsmaatregelen die de overheid had genomen. In tegenstelling met wat de armsten onder de armen dachten, had de Koninklijke Academie van Medische Wetenschappen in 1831 een commissie naar Rusland gestuurd om daar te onderzoeken, wat de oorzaak van cholera was, hoe die ziekte kon worden voorkomen en, als dat niet mogelijk was, het best kon worden behandeld. De bevindingen van de commissie luiden, dat cholera wel degelijk een besmettelijke ziekte was, want langs de handelsroutes kwam zij het meest voor, evenals in dichtbevolkte steden. Er diende daarom een cordon sanitaire rond de Parijse wijken te worden opgetrokken, waar de ziekte zou uitbreken. Dat de naar Rusland uitgezonden artsen een juiste, zij het niet volledig juiste, visie op de ziekte hadden ontwikkeld, bleek ook uit de treurige omstandigheid, dat zij tot de eerste dodelijke slachtoffers ervan behoorden.⁴¹¹ Niettemin werd in bovenlagen van de Parijse bevolking de ernst van de ziekte ontkend: sommigen ontvluchtten Parijs voor alle zekerheid, als ze daartoe de middelen hadden, anderen leefden zich lichtzinnig in 'choleralabs' uit. Zij meenden aan de gevolgen van de ziekte te kunnen ontsnappen door het driedelige advies van de Russische overheid op te volgen, dat

wil zeggen goed te letten op hun persoonlijke hygiëne, een opgewekt humeur te demonstreren en geen fruit te eten. In strijd met de werkelijkheid waren zij van mening, dat de ziekte niet besmettelijk kon zijn, want de artsen die cholera-patiënten behandelden in Parijs, stierven niet. Quarantaine of een cordon sanitaire rond bepaalde Parijse wijken was in hun ogen dan ook overbodig.⁴¹² Wat er al in Parijs geheet mocht hebben, -de ziekte of het nieuwe bewind van de burgerkoning, angst voor dood en verderf of de ontkenning daarvan-, verwarring heerste alom. Dit 'alom' overschreed verre de grenzen van de Franse hoofdstad ten teken dat alleen een mondiale ingreep tegen de pandemie succes zou kunnen hebben. Edgar Allan Poe schreef in het verlengde van de Parijse 'cholera-bals' over het masker van de rode dood, waarmee hij doelde op de uitbraak van cholera in Baltimore.⁴¹³ De feiten legden het weldra tegen de lichtzinnigheid af, waarvan de verpersoonlijking in Parijse hoeren en hoerenlopers boekdelen sprak: 1300 van de in totaal 1400 hoeren stierven aan cholera, wat gezien het maatschappelijk belang van hun beroepsgroep tot grote gevolgen voor de aanvaarding van de werkelijke aard der ziekte in alle kringen van Parijzenaars leidde. Men begon er de ernst van in te zien en zelfs zonder medelijden met de hoeren te hebben, vreesde men de ziekte meer dan ooit.⁴¹⁴ Doordat statistici als Villermé en Quetelet allerlei soorten feitenmateriaal schriftelijk vastlegden, ontkwam men tegelijkertijd niet aan het suggestieve verband tussen 'accounts of morality' en 'tables of mortality'.⁴¹⁵

Op politiek gebied heerste er in die zin verwarring, dat voorstanders van de monarchie een tweedeling in legitimisten en orléanisten kenden, en dat de republikeinen in toenemende mate werden gedomineerd door arbeiders en bonapartisten, van wie de laatsten ook nog eens hun eigen beweging vormden. Dwars door hun gelederen liep de tegenstelling tussen gematigde koningsgezinden en liberalen onder de republikeinen enerzijds en revolutionair gezinden onder de arbeiders en bonapartisten anderzijds, waardoor 'complottheorieën' extra goed konden gedijen.⁴¹⁶ Tegenover zoveel instabiliteit stond de zwijgende meerderheid, die meer op orde gesteld was dan op de belofte van de republikeinen om gelijkheid en vrijheid onder de burgers te vergroten. Die meerderheid, gevoegd bij het feit dat het leger op de hand van de

burgerkoning was, betekende, dat de Junirevolutie tot mislukken gedoemd was.⁴¹⁷ Niettegenstaande de rellen te Lyons in 1831, de legitimistische opstanden in februari en mei 1832 in de Vendée, werd betrekkelijk snel korte metten met de opstand in Parijs gemaakt. Precies zoals Dumas in *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt* beschrijft, talmde het leger op hoog bevel in te grijpen in de Vendée, zolang de brandhaard in Parijs nog niet geheel was uitgedoofd. Toen dat het geval was, Thiers de leiding van een nieuw kabinet op zich had genomen en generaal Solignac was vervangen door generaal d'Erlon, werd het vrouwelijke kopstuk van de opstand in de Vendée gearresteerd. De Junirevolutie en de opstand in de Vendée ondermijnden niettemin het bewind van de burgerkoning: Marx en Engels zagen er de voorlopers van de Februarirevolutie van 1848 in, die héél Parijs in rep en roer bracht,-inclusief het centrum en de Tuilerieën-, terwijl in 1832 de gevechten zich niet verder afspeelden dan tot de Rue Montorgueil en rondom het klooster van Saint-Merri.⁴¹⁸ Het huis Orléans verzuimde de politieke structuur van het land ingrijpend te veranderen, verwachtte veel heil van gemeentelijke en particuliere charitatieve bemoeienis (zoals het huis Bourbon onder Karel X dat van de kerk had verwacht), maar maakte de scheiding der machten niet compleet door bevoegdheden van het parlement te onderscheiden van die des konings of door het systeem van de concentratie van de macht der adel in de Senaat ongedaan te maken. Volgens Alexis de Tocqueville behaalde de middenklasse in Frankrijk pas in 1848 de overwinning, toen er in politiek opzicht een democratische aanscherping van haar eisen in wetten werd vastgelegd.⁴¹⁹

Zowel in zijn documentaire roman als in zijn memoires beschrijft Dumas de geschiedenis van zijn tijd correct. Voortdurend wijst hij op het instabiele en complexe karakter van de samenleving, die hij niet overzichtelijker, gewichtiger of fantasierijker uitbeeldt dan met de werkelijkheid van destijds overeenkwam. De uitgebreide toelichting op het vierde voorbeeld had de bedoeling zijn historische betrouwbaarheid te verhogen door de juistheid van zijn stelling aan te tonen, dat de Junirevolutie losstond van de opstand in de Vendée, al vallen er ook bij de tijdsfactor kanttekeningen te plaatsen. De manier waarop Dumas in zijn memoires de uitbraak van cholera in Parijs beschrijft, houdt een

verlevendiging van het straatbeeld in, een verrijking met tal van details die men in een historisch werk wellicht niet gauw zal tegenkomen, zoals de vergelijking van een uitroep van zeventien jaar geleden: "De kozakken zijn er!" met de uitroep nu: "De cholera is er!", maar zijn verlotrant doet aan de juistheid van wat hij te zeggen heeft niets af.⁴²⁰ Het enige nieuwe punt van belang dat hij in zijn memoires aanroert en dat tot dusver niet in de toelichting op het vierde voorbeeld ter sprake is gebracht, is zijn vermelding van een 'complottheorie' die onder tegenstanders van de republikeinen de ronde deed, namelijk dat cholera willens en wetens als een republikeins gif ter omverwerping van het bewind der burgerkoning werd verspreid.⁴²¹ De gangbare theorie is dat cholera als een orléanistisch gif tegen de republikeinen werd ingezet, maar in tijden van verwarring lijkt een daarvan afwijkende 'complottheorie' niet onwaarschijnlijk. Dumas heeft zich er, althans in mijn ogen, niet mee geassocieerd als een historisch onbetrouwbare schrijver. De enige fout in zijn documentaire roman, waarop ik hem heb kunnen betrappen, doet evenmin afbreuk aan het waarheidsgehalte van dat geschrift in zijn geheel: maarschalk Bourmont was na de arrestatie van Madame naar Genève ontkomen, zegt Dumas, terwijl hij in werkelijkheid via Londen en Den Haag naar Portugal vertrok, waar hij in het leger van Dom Miquel diende.⁴²² So what? Deze vraag heeft niets te maken mét noch zinspeelt óp het feit dat zijn documentaire roman voor het eerst in het Engels is gepubliceerd, wat opmerkelijk voor een Franse auteur is, maar bedoelt in vraagvorm een bevestiging in te houden van zijn historische betrouwbaarheid (bij een zo gering gebleken foutmarge in dit werk als geheel). Volgens Chateaubriand was de maarschalk geen verrader, maar slechts trouw aan zichzelf. Dumas laat wederom in overeenstemming met de loop der geschiedenis Deutz de rol van verrader spelen; of hij daarmee ook de volledige waarheid onder woorden heeft gebracht, zij hier in het midden gelaten.

Dumas stond kritisch, zo niet afwijzend tegenover zijn vroegere werkgever in Parijs. Hij stak zijn republikeinse opvattingen niet onder stoelen of banken, met al zijn reserves tegenover de kerk als instituut. Maar zijn afkeer van het huis Orléans ging niet zo ver, dat hij weigerde de actrice Léontine Fay, verbonden aan het theater Gymnase, met één

Léontine Fay, actrice en vrouwelijk schoonheidsideaal rond 1840

van de vijf zonen van de burgerkoning te delen.⁴²³ In zijn memoires liet hij Victor Hugo het vuile werk voor hem opknappen middels het volgende citaat, waarin Napoleon een groot man wordt genoemd en de vrijheid indirect het hoogste goed: 'We hebben in deze eeuw een groot man gekend en voor een grote zaak gestreden, namelijk de vrijheid. In 1832 kunnen we niet naar waarheid zeggen, dat we in de persoon van de koning met een groot man te maken hebben, maar we zouden alles in het werk kunnen stellen om onze vrijheid te verdedigen.'⁴²⁴ Wat hij hier Hugo in de mond legt, had door hemzelf gezegd kunnen zijn. Met zijn republikeinse instelling sprak hij over het leger dat in de Vendée tegen de hertogin werd ingezet als over 'onze' soldaten. Hij had bar weinig met de burgerkoning en de hertogin van Berry op, maar waardeerden in beiden dat zij op hun manier de grandeur van Frankrijk belichaamden en vorm wensten te geven. Zoiets zou iedere Fransman moeten doen zonder geweld te hoeven gebruiken. Dat laatste was hij tijdens de Julirevolutie in 1830 niet van mening geweest, maar na de verwoestingen en dodelijke slachtoffers van de opstand in de Vendée en de Junirevolutie in 1832 dacht hij daar in zoverre anders over, dat hij althans zichzelf van geweld wenste te onthouden. In zijn historische roman *Les Louves de Machecoul* benadrukte hij de positie die hij inmiddels had ingenomen als die van een boven de partijen staande tijdgenoot, vol respect voor de toewijding die dragers van de witte vlag of

de nationale driekleur (al of niet in dienst van de burgerkoning) aan de dag legden.⁴²⁵ Daarbij wenste hij de band van de legitimisten met de kerk te negeren en de rol van het Franse volk glans te verlenen, zoals een voorstander van volkssoevereiniteit betaamde.⁴²⁶

De inhoud van zijn historische roman is gauw verteld, maar het gaat in dit bestek niet om het verhaal of de politieke en religieuze standpunten die de schrijver ervan inneemt, nee, het gaat om de historische betrouwbaarheid van wat hij heeft geschreven. Is *Les Louves de Machecoul* in historisch opzicht net zo onbetrouwbaar als *De drie musketiers*, of heeft hij geprobeerd een desnoods minder fraaie verhaallijn ondergeschikt aan de feiten te maken? Heeft hij het historisch personage van de hertogin van Berry en, meer in het algemeen, de opstand in de Vendée niet zonder al te veel effectbejag vormgegeven in zijn historische roman, of zijn beide met hem als verteller op de loop gegaan? De hoofdpersonen, naar wie in de titel van dit boek met 'louves' wordt verwezen, zijn de tweelingzusjes Mary en Bertha. Dankzij hun vader, de oude koningsgezinde markies van Souday, zijn zij van adel, maar zij behoren tevens tot het 'gewone' volk dankzij hun Engelse moeder Eva. Ten tijde van de Franse Revolutie was de markies naar Engeland gevlucht, waar hij zijn bastaarddochters had achtergelaten, nadat hun moeder aan de beruchte kraamvrouwenkoorts was overleden. Maar hij ontfermde zich wel over hen en nam hen uiteindelijk mee naar zijn bescheiden kasteeltje te Machecoul in de Vendée. Met hun knappe, roze gezichtjes en krullend haar leken zij op de cherubijnen die Maria op het hoogaltaar van de kerk te Grand-Lieu omringden, voordat het noodlot er in de vorm van een beeldenstorm had toegeslagen.⁴²⁷ De zusjes leiden een vrijgevochten bestaan, zijn verzot op de jacht (reden waarom zij spottend 'de wolvinnen van Machecoul' worden genoemd) en doen, ter compensatie van hun voorliefde voor honden en paarden, in een wijde omgeving aan liefdadigheid. De jachtopziener van hun vader, Jean Oullier geheten, voedt hen op. Hij ziet met welgevallen, hoe zij zich de weerbaarheid van mannen eigen maken, vooral Bertha lijkt als jageres op een Achillesfiguur die zich als vrouw heeft vermomd.⁴²⁸ Zoals de markies van Souday de adjudant van generaal Charette was ten tijde van de eerste fase van de opstand in de Vendée, is Oullier de adjudant van de markies ten tijde van de derde

fase van die opstand.⁴²⁹ De meisjes leven in betrekkelijke rust, totdat zij in aanraking komen met baron Michel de la Logerie, de enige zoon van een rijke burger die zich door Napoleon in de adelstand heeft laten verheffen. Zij zijn beiden verliefd op de jongeman, die door zijn moeder wel héél erg kort wordt gehouden. Omdat hij van Mary houdt, onttrekt hij zich aan de invloed van zijn moeder en verbindt hij zich met de zaak van de hertogin van Berry, waarvoor de markies van Souday en zijn beide dochters zich inspannen. Michel (wiens achternaam ook zijn voornaam blijkt te zijn) spant zich samen met Bertha in om zijn zieke 'voedstervader' Tinguy, dat wil zeggen de echtgenoot van zijn min, zo goed mogelijk te verzorgen. Zijn werkelijke vader is door een verdwaalde kogel tijdens de jacht omgekomen. Michel loopt zich het vuur uit de sloffen om een dokter en later een pastoor te halen voor zijn 'voedstervader' die, al langer aan tyfus lijdend, ten dode is opgeschreven.⁴³⁰ Of wil hij zodoende indruk op Bertha maken? Zij is nergens bang voor, dus ook niet voor de besmettelijkheid van een ziekte als tyfus, al gaat die soms gepaard met 'miasmes fébriles, qui flottaient' en met 'atomes visibles en quelque sorte' rondom het sterfbed van voornoemde 'voedstervader'.⁴³¹

De steeds op andere plekken oploeiende strijd in de Vendée vereist de inzet van alle legitimisten, die de troon van Frankrijk gunnen aan zijn rechtmatige eigenaar Hendrik V. Op het nippertje weet Bertha te voorkomen, dat de hertogin en haar vriend Michel worden gearresteerd door generaal Dermoncourt. Uit dankbaarheid vraagt de hertogin aan de markies van Souday toestemming voor een huwelijk tussen Bertha en Michel. Ze doet dat tegen het advies van Jean Oullier in, die weet dat Michel diep in zijn hart van Mary houdt. Dat de markies zijn toestemming daarvoor verleent, is begrijpelijk, maar hetzelfde kan niet van Michel gezegd worden. Of toch wel? Hier doet zich een complicerende factor in het tot dusver simpele verhaal voor. Uit zusterliefde heeft Mary zich de bekentenis laten ontlokken, dat ze niet van Michel houdt. Daarom wisselt Michel het beste voor het op één na beste in en stemt hij in een huwelijk met Bertha toe.⁴³² Met dit ogen-schijnlijke happy end wordt deel 1 van *Les Louves de Machecoul* besloten. Terwijl Mary zich aan alle aandacht poogt te onttrekken, ter wille van haar zus, dreigt de opstand in de Vendée in orders en tegenorders

te verzanden. Dezelfde hoogtepunten van de strijd, zoals door Dumas eerder in zijn documentaire roman zijn beschreven, passeren ook hier de revue, zij het dat Michel op 6 juni 1832 één van de laatste verdedigers van kasteel La Pénissière de la Cour blijkt te zijn. Jean Oullier heeft hem aan het bloedbad helpen te ontsnappen, waarna Bertha hem levend en wel in de kelder van het kasteel aantreft. Zij ontdekt, dat Michel is verraden door Courtin, een pachtboer van zijn moeder en tevens de burgemeester van een nabij gelegen gehucht. Oullier blijkt niet gedood te zijn door een kogel uit het geweer van Courtin, maar op een geheim adres aan te sterken.⁴³³ Bertha was van plan hem op te zoeken, maar besluit Michel en de hertogin te waarschuwen voor het verraad van Courtin. Deze verrader blijkt het adres van de hertogin in Nantes van een nog grotere verrader gekocht te hebben: niemand minder dan Hyacinthe Deutz. Ze kan niet verhinderen, dat Michel en de hertogin beiden worden gearresteerd. In de liefde is ze evenmin succesvol, want ze heeft haar geliefde vriend schriftelijk bekend, dat Mary van hem houdt.⁴³⁴ Mary en Michel hebben elkaar lief, tot genoeg van de hertogin, die belooft in een gesprek met Bertha haar fout ongedaan te maken: ze had de markies toestemming voor een huwelijk van Mary met Michel moeten vragen. "Bemin elkaar bovenmate!" zegt ze tegen Mary en Michel, "want geprezen zijn allen die zich uitsluitend door de liefde laten leiden."⁴³⁵ Nu lijkt deel 2 met een echt happy end te worden besloten, maar dan verhindert de onthulling van een groot geheim het ongestoorde geluk van de twee gelieven. Michels vader blijkt indertijd Charette bij de autoriteiten te hebben aangegeven, voor welk verraad Jean Oullier hem heeft vermoord. Het verhaal over een verdwaalde kogel klopt dus niet, wat Bertha ertoe verleidt in een vlaag van verstandverbijstering, als ze haar tweelingzus in een innige omhelzing met Michel betrapt, hem van verraad te beschuldigen. Hij heeft háár verraden, zoals zijn vader Charette heeft verraden.⁴³⁶ Consternatie alom, waarna de epiloog zich tien jaar later, in 1843, afspeelt. Michel en Mary zijn inmiddels getrouwd, wat de suggestie van een happy end geeft, ware het niet dat Mary nog net op tijd in een klooster arriveert om Bertha haar laatste adem te zien uitblazen. Ze blijkt al die tijd niet minder van Michel te hebben gehouden

dan haar tweelingzus. De lezer had dit allang vermoed en legt niettemin het boek van Dumas snikkend terzijde.

Het is een romantische geschiedenis die zich voor de ogen van de lezer ontvouwt. De twee 'wolvinnen' hebben ontegenzeggelijk iets dragerigs, maar de combinatie van liefde en onheil, van sentiment en pathetiek, past in de traditie van romantische literatuur. Afgezien van fictieve personages, -met name de beide hoofdfiguren uit *Les Louves de Machecoul*-, en van het in werkelijkheid natuurlijk nooit gehoorde woord dat een historisch personage als de hertogin van Berry tot hen richt, blijkt uit haar toespraak vóór de slag om La Pénissière (toepasselijk herinnerend aan de toespraak van Shakespeares *Henry V* vóór de slag om Azincourt), dat deze vrouw naar waarheid getekend is: "Sterven wij met weinigen, dan zullen er meer mensen dan ooit de mare van onze dood in Frankrijk verbreiden!"⁴³⁷ Hoewel ik er niet voor kan instaan, dat ze deze woorden ook echt gesproken heeft, -de hertogin was niet belezen en de woorden van Shakespeare kunnen haar ook zijn toegedicht, zoals de grote toneelschrijver op zijn beurt Henry V woorden toedichtte-, wordt de waarheid geen geweld gedaan. Aantoonbaar onjuist is het niet, dat ze zulke woorden tot haar manschappen richtte. Welnu, dan moet Dumas de eer worden gegund de waarheid te hebben gesproken. De eerste helft van het Italiaanse gezegde 'se non è vero, è ben trovato', behelst de mogelijkheid waarheid tegen leugen of verzinzel uit te spelen, wat er in *De drie musketiers* bijvoorbeeld op neerkomt, dat Athos, graaf de La Fère, in werkelijkheid al dood was, voordat d'Artagnan hem ontmoette. Valse legendevorming was voor de ontwikkeling van het verhaal in die historische roman een zege, zij het in strijd met de waarheid. In *Les Louves de Machecoul* ontbreekt echter die mogelijkheid, er valt in het geheel niets zinnigs over het al of niet historische karakter van de toespraak van de hertogin te zeggen: het kan in de moerassen van de Vendée, de Bocage in het bijzonder, zowel vriezen als dooien. De bodemgesteldheid is er complex, de temperatuur valt er niet te achterhalen. Op de onscheidbaarheid van zulke tegenstelde begrippen zinspeelt Dumas, zo lijkt het althans, met een twinkeling van zelfspot in zijn ogen, wanneer hij Mary in de bibliotheek van haar vader 'romans' laat lezen en Bertha 'geschiedenisboeken'.⁴³⁸ Eenheid in verscheidenheid brengt met zich mee, dat

bestaande tegenstellingen zich op een hoger plan opheffen. Even scherpzinnig als lichtzinnig zou volgens zo'n visie dogmatiek op religieus gebied zich oplossen in oecumenische taferelen. Daarmee zou de waarheid als een zedelijke norm gediend zijn, maar de waarheid als een bevestiging van de werkelijkheid is dodelijk in die zin, dat theologen zich liever doodvechten dan elkaars gelijk te erkennen.

Fraai, maar niet noodzakelijk waar, is de redenering van Dumas die ik nergens anders ben tegengekomen, dat de 'chouans' koning Lodewijk-Filips alleen bij zijn tweede voornaam wensten te noemen, omdat de eerste te veel aan die van het huis Bourbon deed denken.⁴³⁹ Tot dezelfde reeks oncontroleerbare waarheden (of vondsten voor mijn part) behoort de geëxalteerde rede van de hertogin, toen ze voor de oprukkende troepen van generaal Dermoncourt moest vluchten: "O, edele grond van de Vendée. Hoe zou ik ooit kunnen geloven van u verdreven te worden, ik, die naar u toe snelde uit naam van God en uw koning. Ah, ik dacht dat alleen Parijs trouweloos en ondankbaar was. Maar u, tot wie ik kwam om de troon in oude glorie te herstellen, u gunt mij niet eens een graf!"⁴⁴⁰ Ook de uitval van een boerendochter tegen de hertogin behoort hiertoe: "Ik haat u, omdat u een plaats opeist die hier beneden alleen God toekomt. Het volk is geen slaaf van uw familie, die alleen op eigen voordeel uit is. U komt uit die familie voort, dat geslacht van tirannen!"⁴⁴¹ Het weerwoord van de hertogin, die besloot de opstand in de Vendée toch door te zetten ondanks dringende adviezen van Chateaubriand en de zijnen om dat niet te doen, past in hetzelfde rijtje: "Toen Napoleon bij La Mure de troepen van Ney tegemoet liep, had een luitenantje hem in de kraag kunnen vatten en terugsturen naar Elba. Dan zou hij zijn afgeschilderd als een blunderende waaghals. Ik wil even dapper als Napoleon zijn!"⁴⁴² Bidt de hertogin voor een aristocraat en een boer, die als eersten tijdens de laatste opstand in de Vendée waren gesneuveld, dan klinkt dat niet onwaarschijnlijk, al valt geenszins te bewijzen, dat ze zodoende de solidariteit tussen de klassen wilde bevorderen.⁴⁴³ Kortom, Dumas presenteert in *Les Louves de Machecoul* de geschiedenis van de opstand in de Vendée in een geloofwaardig historisch kader. Dat hij zich als verteller de opmerking veroorlooft, dat de moeder van Michel een karikatuur van de nieuwe elite vormt, doordat ze afkomst net iets minder belangrijk

vindt dan controle over de seksualiteit van haar zoon, neemt de lezer voor kennisgeving aan: zo'n opmerking past in de eeuw van koningin Victoria (of het waar is wat Michels moeder zegt, of niet) en bij het negatieve personage dat ze uitbeeldt: anderen beschuldigt ze van immoreel handelen, terwijl ze zelf tot geen enkele passie in staat is.⁴⁴⁴ Een seksuele vrijbouter als Dumas moet van haar hebben gegruwd!

Fraai in de zin van verhaaltechnisch interessant (eerder waarachtig dan waar) is de vergelijking die Dumas moet hebben gemaakt tussen de zusjes Eulalie en Stylite Kersabiec in zijn documentaire roman enerzijds en de tweeling Mary en Bertha in zijn historische roman anderzijds. Hun mannelijke inslag wordt zo sterk benadrukt, dat hij in het VPRO-programma *Boeken* zou kunnen doorgaan voor het prototype van een moderne schrijver die zich ongeremd over lhbt-kwesties uitlaat, met inbegrip van de bouw van sanitaire voorzieningen die niet uitsluitend voor mannen en vrouwen bestemd zijn. Fraai wegens het authentieke taalgebruik en als zodanig de indruk van waarachtigheid versterkend is ook Dumas' schildering van de familie Picaut, een clan van plunderende bandieten die niet wezenlijk in politiek geïnteresseerd is, maar eerder 'chouans' vertegenwoordigt van de slechtst denkbare soort. Hun taalgebruik onderscheidt zich van andere mensen, doordat zij hun soortgenoten als 'wolven' en 'konijnen' aanduiden. In een 'louveterie' of jachtdomein wordt niet langer op wolven gejaagd (men herkent in 'louves' het meervoud van het Latijnse woord voor 'wolf'), maar met honden. De 'wolvinnen' van Machecoul zijn verzot op de drijfjacht met honden en paarden, die hen in het jargon van jagers in staat stelt om per definitie 'schadelijk' wild uit de weg te ruimen. Konijnen zou men als zodanig kunnen opvatten, want voor de Picauts is de wereld een 'louveterie' en zijn hun medemensen 'konijnen'.⁴⁴⁵

Tot de constanten in de drie werken van Dumas (zijn memoires en de documentaire en historische roman) behoren zijn reserves ten aanzien van de Franse adel. In werkelijkheid verkoos hij als privépersoon de achternaam 'Dumas' van zijn grootmoeder, een Haïtiaanse negerin, boven die van zijn grootvader, een Normandische markies 'Davy de la Pailleterie'. Als verteller kon hij het niet nalaten over de achternaam

'Michel' op te merken, dat de ambities van iemand omgekeerd evenredig aan de korthed van zijn achternaam plegen te zijn. De eenvoudige, maar rijke burger 'Michel' rust dan ook niet, voordat hij baron 'Michel de la Logerie' is geworden.⁴⁴⁶ Dat wordt hem niet door iedereen in dank afgenomen. Hij is een uitermate negatief personage, de verrader van Charette, terwijl ook positieve personages Mary en Bertha net als Dumas uit een adellijke familie stammen, maar dankzij hun moeder 'gewoon' zijn gebleven. Het is net, alsof Dumas naar een overeenkomst tussen hún afkomst en de zijne heeft gezocht om zich beter in hen te kunnen verplaatsen. Zijn republikeinse overtuiging was de oorzaak van zijn reserves ten aanzien van de Franse adel. Daarnaast riep zijn sympathie voor de onderdrukte slaven ridderlijke gevoelens in hem op, waaraan zijn Normandische voorouders niet konden tippen, en boezemde het beloningssysteem van de nieuwe adel onder Napoleon hem weerzin in. Zijn vader had eronder geleden en hij was het als diens zoon geheel eens met madame de Rémusat: 'Vaak stak er iets overdrevens in de beloningen die de gunstelingen van de keizer kregen en daar de lange duur van de oorlogen hun verwachtingen tot het uiterste had doen stijgen, zag men hen de titel van hertog of prins aanvaarden met het gewoonste gezicht van de wereld en geloofden zij tenslotte, dat alleen het koningschap een waardige bekroning van hun loopbaan was.'⁴⁴⁷ Kregen zij niet wat zij hebben wilden, dan maakten zij zich anders dan generaal Dumas schuldig aan afpersing van de overwonnenen. Zo bezien drukte de republikeinse overtuiging van Alexander Dumas zelfs nog het stempel der waarachtigheid op verzonnen personages als de eerste baron Michel de la Logerie en de tweelingzussen Mary en Bertha.

In overeenstemming met historische bronnen, soms letterlijk daaruit overgeschreven, stuurt Dumas Bertha in plaats van de nog niet aangesterkte Jean Oullier naar de Rue haute du Château no 8 (hij noemt de Rue haute du Château no 3, maar dat is vast het achterhuis) te Nantes om de hertogin van Berry voor verraad te waarschuwen.⁴⁴⁸ Nauwgezet beschrijft hij de slag om La Pénissière, de arrestatie van de hertogin en haar overbrenging naar het schuin tegenover het huis van de dames du Guini gelegen kasteel van de hertogen van Bretagne, duidt hij 'le

chef vendéen' met Gaspard aan, de schuilnaam van maarschalk Bourmont, en weigert hij na de eerste druk van zijn documentaire roman de door de hertogin voorgestelde 'verbeteringen' zowel in een herdruk van zijn documentaire roman als in zijn historische roman op te nemen.⁴⁴⁹ Is er dan niets dat als onwaar of onwaarachtig in dat laatste boek valt aan te merken? Jawel, maar dat is zo weinig, dat het zijn historische betrouwbaarheid niet aantast. Dumas heeft het ter beschrijving van het sterfbed van Michels 'voedstervader' over 'atomes visibles', wat zelfs met de toevoeging 'en quelque sorte' niet kan kloppen.* Zo'n schoonheidsfoutje lijkt eerder onwettelijk dan historisch onbetrouwbaar. Hij verzuimt te vertellen, wat er na de arrestatie van de hertogin met haar gebeurde, wat de indruk wekken kan, dat ze de volgende dag in strijd met de waarheid werd vrijgelaten. Hij verzuimt ook te vertellen, hoe Jean Oullier Michel uit kasteel La Pénissière heeft weten te redden, wat een 'mission impossible' geweest moet zijn, omdat de jongen normaal gesproken door het alles verzengende vuur of door de ineenstortende gewelven had moeten omkomen. Heeft Dumas diens redding niet willen verzinnen uit respect voor de overlevenden van de slag, die hun ervaringen soms jaren later op schrift hebben gesteld? Wist hij, dat niet alle namen van de opstandelingen bekend waren en dat het hem, wat dat betreft, vrij stond een zekere 'Michel de la Logerie' aan de slag te laten deelnemen? In het voorafgaande is het verslag van Laure Hillerin met dat van Bastet vergeleken, in het bijzonder het aantal dode soldaten van koning Lodewijk-Filips met het aantal gesneuvelde opstandelingen in en om kasteel La Pénissière. De door hen genoemde aantallen zijn op hun beurt vergeleken met die in het vierde deel van de *Histoire du Vendée militaire*. De aantallen van Dumas zijn tot dusver buiten beschouwing gelaten, maar nu rijst dan toch de vraag, of hij die in overeenstemming met de bekende aantallen heeft opgesomd, of niet. Volgens Hillerin streden 42 opstandelingen tegen 250 soldaten, volgens Bastet 45 opstandelingen tegen 800 soldaten en volgens de *Histoire du Vendée militaire* 42 opstandelingen tegen meer dan 1200 soldaten.** Dumas vermeldt in zijn historische

* Zie blz.167.

** Zie blz.133.

roman een heroïsche strijd van de 'onzen', zonder hun aantal exact te noemen, tegen 42 opstandelingen.⁴⁵⁰ Wat laatstgenoemden betreft, vielen de dodelijke slachtoffers alleen onder degenen die een uitbraakpoging waagden: volgens Hillerin die zich baseerde op de *Histoire du Vendée militaire* zes van 34 man en volgens Bastet acht van de 37 man. Dumas vermeldt in zijn historische roman vijf dodelijke slachtoffers onder de 33 opstandelingen die een uitbraakpoging waagden, wat hem net zo geloofwaardig maakt als Hillerin en de schrijver van de *Histoire du Vendée militaire*.⁴⁵¹ Bastet, aan wie ik in zijn hoedanigheid van archeoloog vooraf een grotere mate van historische betrouwbaarheid toedichtte dan aan Dumas, blijkt mijn vertrouwen juist minder waard te zijn, al moet ik voorzichtig met zo'n uitspraak zijn: er liepen onder de opstandelingen op en in kasteel La Pénissière ook hoornblazers rond, die met evenveel recht wel als niet tot de keurtroepen van de hertogin zouden kunnen worden gerekend. Zij waren dapper, liepen voorop in de strijd, maar droegen geen wapens.

Er zijn nog wel meer vergelijkingen mogelijk, bijvoorbeeld tussen de verschillende opgaves van het aantal gesneuvelde soldaten in de slag om La Pénissière. Dumas valt misschien ook op een apert onjuiste bewering te betrappen, wanneer Bertha volgens zijn aanwijzingen in de kelder van het kasteel Michel meer dood dan levend aantreft.⁴⁵² Was de ruimte vanwaaruit de opstandelingen verzet aan het leger van de burgerkoning boden wel als een 'kasteel' te betitelen, of maakte het twee verdiepingen tellende gebouw deel van een grotere ruimte uit? In mijn bronnen wordt, als ik het mij goed herinner, helemaal niet van een kelder gerept. De opstandelingen die zich in dat gebouw verschansten, zaten op de eerste verdieping in een holle ruimte verstopt en niet ergens beneden in een kelder. Over kelders gesproken, toen Guibourg met de aanhangers van Madame op kasteel Charlière vergaderde en het vermoeden kreeg, dat de vijand in aantocht was, werden er op zijn voorstel allerlei geheime documenten in een fles gestopt en zo tussen andere flessen in de wijnkelder bewaard.* Dat is althans de lezing van Dumas, die mij heel wat waarschijnlijker lijkt dan die van Laure Hillerin. Volgens haar werden er meerdere flessen met geheime

* Zie blz.133.

documenten gevuld en in de buurt van kasteel Charlière al te zichtbaar onder struiken gesmeten.⁴⁵³ Wie heeft er gelijk? Dumas die met een logische oplossing van het probleem kwam, of Laure Hillerin die het accent op een snelle oplossing van het probleem legde? Ik hoef het antwoord op beide vragen niet meer te weten, want zelfs als zoets na al die tijd valt vast te stellen, geef ik Dumas het voordeel van de twijfel. Hij amuseert zijn lezers en dat is een kwaliteit die zijn zoon bijvoorbeeld niet of veel minder had. Hij mag stilistisch verre van volmaakt zijn geweest, zich geen tijd gunnend om een punt achter zijn zinnen te zetten (per regel als hij werd betaald), maar hij was amusant.⁴⁵⁴ Als hij de keizerrijken van Napoleon,-oom en neef-, met elkaar vergelijkt, zegt hij in een geestig puntdicht dat zij aan elkaar gewaagd waren (in het Frans 'égaux'), waarna hij, zijn republikeinse overtuiging getrouw, constateert, dat de een kapitalen roofde en de ander hoofdsteden (in het Frans 'capitaux').⁴⁵⁵ Wie zich om de waarheid bekommert, zoals ik, lijkt helaas meer op zijn zoon. Hij wordt gekweld door scrupules en zedelijke missers, is geneigd alles ondergeschikt aan de moraal te maken en hoogstens vergevingsgezind tegenover anderen te zijn. Maurois maakte een zeer behartigenswaardige opmerking over Dumas fils, die in *Une visite de nocés* de stelling verkondigt, dat overspel leidt tot haat tegen de man en minachting voor de vrouw. Is de waarheid niet veel gecompliceerder dan daaruit valt af te leiden? De zoon hield niet echt van vrouwen, zegt Maurois, hij wenste hun ziel te ontleden als dood materiaal: 'het koord van de gehangene'.⁴⁵⁶ Hij gedroeg zich als een moralist pur sang (maar achter dat 'pur' zet de goede verstaander natuurlijk een vraagteken) of als een apocalyptische profeet: na de verloren oorlog tegen Duitsland, zou Frankrijk moreel ten onder gaan, tenzij mannen en vrouwen hun fatsoen zouden houden, waarvoor zij dan wel even van de demi-monde naar de hemel zouden moeten verhuizen... Wie de ziel met het koord van een gehangene vergelijkt, zoals Dumas fils, heeft wat mij betreft elk recht van spreken verloren. Hij overschrijdt een grens die het onderscheid tussen waarheid en leugen, 'Wahrheit' en 'Dichtung' te boven gaat.

Is de enige, echte Dumas werkelijk in een strandstoel te Puys overleden, of is hij op het strand niet goed geworden en na een kort ziekbed in zijn eigen vertrouwde slaapkamer gestorven? Ik herinner me beide

lezingen, maar hoe hij precies aan zijn einde gekomen is, weet ik niet. Misschien schuilt de waarheid wel in beide lezingen en weegt de dood, afgezien van een hegeliaanse bespiegeling, zwaarder dan welke vergelijking ook. In mijn Utrechtse studentenkamer had ik boven mijn bureau een serie prenten uit het leven van Dumas achter ontspiegeld glas opgehangen. Daar zat ook een prent van zijn sterfkamer in Puys bij. Tussen de steigerende paarden van Lebadang en een klein portret van Jean Jaurès, de enige linkse politicus voor wie ik grote bewondering had, lag Dumas daar onsterfelijk te wezen. De afstand en dus ook de grens tussen Utrecht en Puys, dood en leven, waarheid en haar tegendeel (het woord 'leugen' krijg ik om de een of andere reden niet over mijn lippen) is zeer betrekkelijk, maar wat er ook te relativieren valt, van Alexander Dumas zal ik altijd blijven houden.

Eindnoten

¹ Een schrijver als Dumas nodigt anderen ertoe uit het met de loop der geschiedenis niet al te nauw te nemen. De 'vondst' rechtvaardigt bijvoorbeeld de volgende anachronismen in de verfilming van *De drie musketiers* door Paul Anderson uit 2011: laserstralen moeten de diefstal van Anna van Oostenrijks collier voorkomen, twee op tekeningen van Leonardo da Vinci geïnspireerde vloten van 'luchtschepen' trekken tegen elkaar ten strijde en Athos voert de economische crisis aan als een goede reden om geen vierde muskietier aan te stellen. De film dankt zijn faam aan dit soort absurditeiten, maar is dat wel terecht? Wat overweegt bij de toeschouwer, het speelse knipoogje van de regisseur of diens valse voorstelling van zaken?

² Hij kon inderdaad geen maat houden. Onder verwijzing naar André Maurois spitst Dubois dat op vrouwen toe: 'Dumas houdt van de vrouwen als totaliteit. Hij is niet immoreel, maar kent de conventionele moraal niet.' Zie P.H. Dubois, *Schrijvers in hun landschap. Verkenningstochten door de Franse literatuur*. 's-Gravenhage/Rotterdam, 1977. Deel 2. Blz.36. Schuilt er behalve iets amoreels in het niet kennen van de conventionele moraal ook niet iets immoreels?

³ Het is met de waarheid net zo gesteld als met de kat van Schrödinger: kijkt men er niet naar, dan is alles mogelijk en kan zij dood *en* levend zijn. Dumas doet alsof hij ernaar kijkt, maar dat is niet echt zo, wat hem de vrijheid geeft er een dubbele waarheid op na te houden. Kijkt men er wel naar, dan is zij dood *of* levend. Simpel, zo zou men vervolgens kunnen redeneren, dan moet men niet naar de waarheid kijken op de manier van Dumas, maar haar onder ogen willen zien. Maar hoe weet men zeker de waarheid onder ogen te hebben gezien? Schrödinger spreekt over een 'stalen huis' waarin de kat zit, en als dat wordt geopend ineens over een 'doos'. Zelfs het omhulsel van de waarheid is dubbelzinnig! Een waarnemer zal in het gedachte-experiment van Schrödinger nooit achter de waarheid komen, tenzij (maar dat is een rare veronderstelling) hij en de kat één persoon zijn.

⁴ G. Liefveld, *Een amuse voor rare kostgangers*. In: *Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'*. Jaargang 31. Blz.12. Zie *Nabeschouwingen 2*.

⁵ Men kan die roman ook als een 'Bildungsroman' kwalificeren. Zie M. Mathijssen, *Jacob van Lennep. Een bezielde schavuit*. Amsterdam, 2018. Blz.272.

⁶ A. Dumas, *De drie musketiers*. Vertaald door W. Scheltens. Amsterdam, 2003. Blz.10.

⁷ Idem. Blz.709.

⁸ Du Perron deed hetzelfde als Dumas bij zijn introductie van d'Artagnan. Zie E. du Perron, *Het land van herkomst*. Amsterdam, 1967. Blz.384.

⁹ E. du Perron, op.cit. Blz.252.

¹⁰ M. de Lannoy, *Madame Royale. De prinses in de schaduw*. Nijkerk, z.j. Deel 1. Blz.8.

¹¹ Idem

¹² Idem. Deel 3. Blz.238.

¹³ Idem. Deel 2. Blz.96.

-
- ¹⁴ Idem. Deel 3. Blz.127.
- ¹⁵ Stefan Zweig, *Marie-Antoinette. Portret van een middelmatig karakter*. Vertaling van G.J. Werumeus Buning-Ensink. Bussum, 1978. Blz.296.
- ¹⁶ C. de Rémusat, *Napoleon, zoals een hofdame hem zag. Uit de mémoires van Madame de Rémusat*. Amsterdam, z.j. Blz.108.
- ¹⁷ F. Nadar, *Toen ik fotograaf was*. Vertaald en van een nawoord voorzien door Mechtild Claessens. Utrecht/Amsterdam/Antwerpen, 2013. Blz.190.
- ¹⁸ Idem
- ¹⁹ E. Delacroix, *Ik heb het niet over middelmatige mensen. Dagboeken en brieven*. Editie: J. van Helmond. Amsterdam, 2013. Blz.136 en 172.
- ²⁰ Idem. Blz.222-223. Men stelde een groot vertrouwen in het artistieke beoordelingsvermogen van Delacroix, of het nu doeken, boeken of partituren betrof. Maar zijn gunstig oordeel over componisten als Mozart en Chopin, wiens vriend hij was, wordt overschaduwd door het vonnis dat hij over Schubert velde: een uiterst middelmatige componist, die hem met afschuw vervulde. Idem. Blz.92.
- ²¹ E. du Perron, op.cit. Blz.5.
- ²² D.F. Swaab, *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*. Amsterdam, 2010. Blz.390-393. 'Delinquent gedrag' is volgens Swaab geen kwestie van de vrije wil, nog afgezien van het gedrag dat een ontoerekeningsvatbare delinquent vertoont. Iedere delinquent is volgens zijn ijzeren logica niet strafbaar, want hij kampt met de onmogelijkheid zijn eigen daden te overzien, met alle juridische consequenties van dien.
- ²³ E. du Perron, op.cit. Blz.8.
- ²⁴ Idem. Blz.9.
- ²⁵ Idem
- ²⁶ Idem. Blz.13.
- ²⁷ Idem. Blz.14.
- ²⁸ Idem. Blz.29.
- ²⁹ Idem. Blz.30.
- ³⁰ Idem. Blz.296-297.
- ³¹ Idem. Blz.62.
- ³² Idem. Blz.35.
- ³³ Idem. Blz.31.
- ³⁴ Idem. Blz.293.
- ³⁵ Idem. Blz.40 en 32.
- ³⁶ Idem. Blz.25.
- ³⁷ E. du Perron, *Schandaal in Holland*. Amsterdam, 1969. Blz.99 en 102.
- ³⁸ Idem. Blz.148.
- ³⁹ E. du Perron, *Het land van herkomst*. Amsterdam, 1967. Blz.369.
- ⁴⁰ Idem. Blz.296.
- ⁴¹ Idem. Blz.540.
- ⁴² Idem. Blz.296.

⁴³ Bedoeld wordt M. Proust, *Plaatsnamen: de naam*. In: *Op zoek naar de verloren tijd. De kant van Swann*. Deel 3. Vertaling Thérèse Cornips. Amsterdam, 1956. Blz.7. Zie ook G. Liefveld, *Het filosofisch labyrint*. Berlicum, 2017-2019. Blz.117-118.

⁴⁴ E. du Perron, op.cit. Blz.296.

⁴⁵ E. du Perron, *Schandaal in Holland*. Amsterdam, 1969. Blz.142.

⁴⁶ F.L. Bastet, *Mr. Carel Vosmaer. Zijn achtergronden, zijn reizen, zijn tijdgenoten, zijn invloed*. Amsterdam, 2012. Blz.70.

⁴⁷ *Brabants Dagblad*, 8-12-2017.

⁴⁸ J. van Eijnatten, *De dichter courant. Bilderdijs digitale afdruk in één miljoen kranten*. In: *Het Bilderdijs-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijs-Museum'*. Jaargang 34. Blz.1-10. Van Eijnatten, anders altijd de precisie zelf, schrijft 'de toponym' in plaats van 'het toponiem'. Maar dit terzijde. Waarom kende het interbellum 'de grootste Bilderdijsdichtheid'? Ter verklaring van dit verschijnsel wijst Van Eijnatten op de 100^e sterfdag van Bilderdijs (wie had hem dat niet van tevoren kunnen zeggen?). Met zijn aandacht voor 'multilinguale text mining' past deze hoogleraar in de traditie van de neerlandistiek die begonnen is in de jaren zestig van de vorige eeuw. Men zou er een aanval op de geest van Forum in kunnen zien, die de 'vent' boven de 'vorm' prefereerde. Historisch zijn de tegenstellingen tussen vorm en inhoud, 'vent' en 'vorm', het werk en zijn context als echte tegenstellingen gevoeld. Persoonlijk heb ik die nooit als zodanig ervaren. En Van Eijnatten? Hij is niet zo door de geest van Maatje aangegrepen, dat alleen het werk voor hem telt. Dit leid ik af uit zijn oog voor de 'juweeltjes van anekdotes' over de receptie van Bilderdijs die hij 'doorlopend' in Nederlandse kranten heeft gevonden.

⁴⁹ F.L. Bastet, op.cit. Blz.61.

⁵⁰ Idem. Blz.65-66.

⁵¹ Idem. Blz.70.

⁵² F.L. Bastet, *De schele hertogin. Gedenkschriften van Marie-Caroline de Berry*. Amsterdam, 2012. Blz.3.

⁵³ F.L. Bastet *Twee vrouwen en een gorilla*. Amsterdam, 2013. Blz.17.

⁵⁴ A. Heumakers, *Frédéric Bastet. De schele hertogin. Gedenkschriften van Marie-Caroline de Berry. Querido*. In: *NRC Handelsblad*, 2-6-200.

⁵⁵ Idem

⁵⁶ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, *Charles X*, Paris, 2015. E-book. IX. *Charles X, roi de France et de Navarre, au palais des Tuileries. Les Tuileries en fête: la duchesse de Berry*.

⁵⁷ F.L. Bastet, *De schele hertogin. Gedenkschriften van Marie-Caroline de Berry*. Amsterdam, 2012. Blz.168.

⁵⁸ (A. Dumas), *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt*. Paris, Londres, 1833. Blz.57-58.

⁵⁹ Idem

⁶⁰ Zie Julie d'Aiglemont, *La femme de trente ans* van Honoré de Balzac. Dezelfde vrouw-onvriendelijke gedachte kwam ik tegen in een verhaal van Doris Lessing, *Het zingende gras*. Zie de aan haar gewijde omnibus van Market Books bv. Baarn, 1985. Blz.33-34. Het

gaat er in beide gevallen niet slechts om hoe een vrouw van dertig jaar tegen zichzelf aankijkt, maar ook hoe zij door anderen wordt bejegend.

⁶¹ F.L. Bastet, op.cit. Blz.252.

⁶² Idem. Blz.102.

⁶³ L. Hillerin, *La duchesse de Berry. L'Oiseau rebelle des Bourbons. Une héroïne à la Dumas, un personnage de roman*. Paris, 2010. E-book. V. *La femme du pacha*. 7. 'Carolina Vecchia'.

⁶⁴ In een uiterst leesbaar, maar volgens historici ongetwijfeld 'verdacht' boek als *Maximiliaan Robespierre. De moordenaar van de Franse Revolutie*. Utrecht, 1986 van Ralph Korngold, vindt men een bijzonder helder geformuleerd antwoord op de vraag, wat de oorzaken van de Franse Revolutie waren. In hoofdstuk 3 legt hij uit, dat die in 'het samenvallen van de economische crisis met de financiële en politieke' gezocht moeten worden. Zie blz.55. Met een beroep op Taine en op een cahier de doléance van Robespierre zegt hij, dat 'de Franse boer van elke 100 francs die hij verdiende, er slechts negentien mocht behouden. Veertien moest hij afstaan aan de landsheer, veertien aan de kerk en 53 gingen in belastingen van verschillende soort naar de koning en zijn regering. Robespierre wees erop, dat bepaalde oorlogsbelastingen 27 jaar nadat er vrede gesloten was, nog werden geheven, dat de kleinste pachthoeve drie- of viermaal zoveel belasting betaalde als het grootste landgoed en dat, hoewel de staat vrijwel bankroet was, grote geldsommen aan gunstelingen en familieleden werden geschonken'. Zie blz.48-49. Over de adel zegt hij: 'Die had het monopolie weten te verkrijgen over alle hoge ambten in het leger, het staatsbestuur en de kerk en was vrijgesteld van de meeste directe belastingen.' Zie blz.53.

⁶⁵ Idem. I. *L'innocence*. 1. *Des Bourbons exotiques*.

⁶⁶ Idem. V. *La femme du pacha*. 7. 'Carolina Vecchia'.

⁶⁷ Idem. I. *L'innocence*. 2. *La carpe et le cochon*.

⁶⁸ Idem

⁶⁹ F.L. Bastet, op.cit. Blz.156.

⁷⁰ L. Hillerin, op.cit. I. *L'innocence*. 1. *Des Bourbons exotiques*.

⁷¹ (A. Dumas), op.cit. Blz.12.

⁷² J. Presser, *Napoleon. Historie en legende* (2 delen). Amsterdam/Brussel, 1963. Deel 2. Blz.592 en S. Zweig, op.cit. Bussum, 1978. Blz.92.

⁷³ J. Presser, op.cit. Deel 1. Blz.15-16.

⁷⁴ Idem. Deel 2. Blz.659-660.

⁷⁵ S. Zweig, op.cit. Blz.250.

⁷⁶ Idem. Blz.182.

⁷⁷ Idem

⁷⁸ J. Presser, op.cit. Deel 2. Blz.592-593.

⁷⁹ S. Schama, Burgers. *Een kroniek van de Franse revolutie*. Amsterdam, 1989. Blz.28.

⁸⁰ P. Mansel, *Louis XVIII*. Traduit de l'anglais par Denise Meunier. Paris, 2004. E-book. VI. *Projets, complots et campagnes*.

⁸¹ A. Dumas, *Les Louves de Machecoul* (en deux volumes). Paris, 1999. Deel 1. Blz.20.

-
- ⁸² M.V. Woodgate, *De biechtvader van Lodewijk XVI. Abbé Edgeworth*. Utrecht/Brussel, 1949. Blz.126.
- ⁸³ Idem. Blz.190.
- ⁸⁴ Idem. Blz.186.
- ⁸⁵ P. Mansel, op.cit. III. *Monsieur et les révolutions*.
- ⁸⁶ A. Latzko, *Lafayette. De ruiter op de regenboog*. Vertaald door N. van Suchtelen (2 delen). Amsterdam, 1935. Deel 2. Blz.252.
- ⁸⁷ Idem
- ⁸⁸ P. Mansel, op.cit. X. *Les Bleus et les Verts*.
- ⁸⁹ Idem
- ⁹⁰ F.L. Bastet, op.cit. Blz.66.
- ⁹¹ Idem. Blz.27.
- ⁹² P. Mansel, op.cit. IX. *Un monde nouveau*.
- ⁹³ J. Presser, op.cit. Deel 2. Blz.593.
- ⁹⁴ F.L. Bastet, op.cit. Blz.31.
- ⁹⁵ P. Mansel, op.cit. VII. *Le roi de France dans le Royaume Uni*.
- ⁹⁶ Duff Cooper, *Talleyrand. Speler met mensen en machten*. Rotterdam, 1977. Blz.84.
- ⁹⁷ Idem. Blz.188 en 192.
- ⁹⁸ Idem. Blz.197.
- ⁹⁹ F.L. Bastet, op.cit. Blz.33.
- ¹⁰⁰ Idem. Blz.32.
- ¹⁰¹ Idem. Blz.34.
- ¹⁰² Idem. Blz.12.
- ¹⁰³ L. Hillerin, op.cit. I. *L'innocence*. 4. *Portraits de famille*.
- ¹⁰⁴ F.L. Bastet, op.cit. Blz.35.
- ¹⁰⁵ Men zou de waarde van een lange reeks goederen in 1776 moeten vergelijken met dezelfde reeks nu om de koopkracht van een Franse pond uit die tijd in moderne euro's te kunnen uitdrukken. In Nederland heeft het Instituut voor sociale geschiedenis de koopkracht van één gulden in 1776 vastgesteld op € 9,66 (dat wil zeggen op 21 keer de waarde van destijds). In Frankrijk bestaat zo'n omrekeningstabel om de waarde van de eigen valuta vóór 1910 te berekenen niet.
- ¹⁰⁶ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. I. '*L'île enchantée*'. *Bagatelle, folie de prince*.
- ¹⁰⁷ L. Hillerin, op.cit. I. *L'innocence*. 5. '*Tout Paris est amoureux*.'
- ¹⁰⁸ F.L. Bastet, op.cit. Blz.13.
- ¹⁰⁹ Idem. Blz.36.
- ¹¹⁰ Idem. Blz.42.
- ¹¹¹ Idem. Blz.4.
- ¹¹² Idem. Blz.35-36.
- ¹¹³ L. Hillerin, op.cit. I. *L'innocence*. 5. '*Tout Paris est amoureux*.'
- ¹¹⁴ Idem. II. *Le deuil et le plaisir*. 5. *Rosny, ou le goût de la liberté*.
- ¹¹⁵ Idem. I. *L'innocence*. 5. '*Tout Paris est amoureux*.'
- ¹¹⁶ Duff Cooper, op.cit. Blz.229.

-
- ¹¹⁷ P. Mansel, op.cit. V. *Louis en exil*.
- ¹¹⁸ Duff Cooper, op.cit. Blz.229.
- ¹¹⁹ Idem. Blz.223.
- ¹²⁰ In moderne tijden had Bill Clinton als presidentskandidaat veel weg van Talleyrand: overal waar hij zijn vliegtuig tijdens de presidentscampagne in 1992 liet landen, had hij digitaal peilingen laten verrichten, waardoor hij als geen ander wist hoe zijn kiezers te paaien. In de ene staat toonde hij zich een voorstander van de doodstraf, als ik mij dat goed herinner, in de andere niet. Een opportunist is een beginselloze man, een amorele democraat, die slechts het standpunt van iedereen als beginsel hanteert.
- ¹²¹ Idem. Blz.230.
- ¹²² (V. Hugo), *Poèmes choisis de Victor Hugo avant 1840*. Met verklarende aantekeningen in het Hollandsch door L.A.A. van Kervel. Zwolle, z.j. Blz.10.
- ¹²³ E. Martone, *Royalists, Radicals and les Misérables: France in 1832*. Cambridge, 2013. Blz.27.
- ¹²⁴ F.L. Bastet, op.cit. Blz.59.
- ¹²⁵ L. Hillerin, op.cit. II. *Le deuil et le plaisir*. 5. *Rosny, ou le goût de la liberté*.
- ¹²⁶ S. Vestdijk, *De hôtelier doet niet meer mee*. Brussel, z.j. Blz.29, 92 en 126-129.
- ¹²⁷ L. Hillerin, op.cit. II. *Le deuil et le plaisir*. 4. *À l'avant-garde du romantisme*.
- ¹²⁸ Idem
- ¹²⁹ Duff Cooper, op.cit. Blz.221.
- ¹³⁰ Idem
- ¹³¹ P. Mansel, op.cit. XV. *Le triomphe de la monarchie*.
- ¹³² Idem
- ¹³³ L. Hillerin, op.cit. I. *L'innocence*. 4. *Portraits de famille*.
- ¹³⁴ Duff Cooper, op.cit. Blz.226.
- ¹³⁵ Zie G. Liefveld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1788-1798)*. Berlicum, 2012-2019. Blz.143-144.
- ¹³⁶ P. Mansel, op.cit. IX. *Un monde nouveau*.
- ¹³⁷ Idem. II. *Un prince en son loisir*.
- ¹³⁸ A. Neumann, *Nieuwe Caesar*. Vertaling uit het Duits van A. Vorstman (2 delen). Amsterdam, 1935. Deel 1. Blz.210.
- ¹³⁹ Idem
- ¹⁴⁰ (V. Hugo), op.cit. Blz.23.
- ¹⁴¹ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. X. *L'atmosphère du règne. L'opposition de gauche et le 'mythe jésuite'*.
- ¹⁴² A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.306.
- ¹⁴³ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. VII. *Le règne de Charles. ...bien brève*.
- ¹⁴⁴ Idem
- ¹⁴⁵ Idem. VII. *Le règne de Charles. Une aurore...*
- ¹⁴⁶ Idem. *Charles X et la religion* en A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.307.
- ¹⁴⁷ A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.278 en 307. Op blz.313 spreekt Latzko overigens van 15.000 kiezers.

-
- ¹⁴⁸ F.L. Bastet, op.cit. Blz.224.
- ¹⁴⁹ A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.315.
- ¹⁵⁰ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. IX. *Charles X, roi de France et de Navarre, au palais des Tuileries. Les Tuileries en fête: la duchesse de Berry.*
- ¹⁵¹ L. Hillerin, op.cit. II. *Le deuil et le plaisir. 7. Les sortilèges du Bocage vendéen.* Volgens Wikipedia werd dit kasteel in 1821 voor de hertog van Bordeaux gekocht.
- ¹⁵² F.L. Bastet, op.cit. Blz.76.
- ¹⁵³ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. X. *L'atmosphère du règne. Le National.*
- ¹⁵⁴ A. Maurois, *Les trois Dumas.* Paris, 1957. Blz.94.
- ¹⁵⁵ P. Mansel, op.cit. XI. *Le retour du roi.*
- ¹⁵⁶ A. Martin-Fugier, *Louis-Philippe et sa famille 1830-1848.* Paris, 2012. Blz.15.
- ¹⁵⁷ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. II. *La terrible épreuve de l'émigration (1789-1814). L'expédition de Quibéron (23 juin-21 juillet 1795).*
- ¹⁵⁸ Parafrase van 'de maarschalken zijn niets anders meer dan kapstokken voor hun uniformen geworden'. Zie S. Zweig, op.cit. Blz.82.
- ¹⁵⁹ A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.329.
- ¹⁶⁰ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. XIV. *La Révolution n'est pas une fin. Le rapport Chantelauze et les Ordonnances.*
- ¹⁶¹ Idem
- ¹⁶² F.L. Bastet, op.cit. Blz.84.
- ¹⁶³ A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.327.
- ¹⁶⁴ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. XIV. *La Révolution n'est pas une fin. L'intrigue orléaniste.*
- ¹⁶⁵ S. Schama, op.cit. Blz.28.
- ¹⁶⁶ A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.318.
- ¹⁶⁷ Idem. Blz.340.
- ¹⁶⁸ Idem. Blz.235.
- ¹⁶⁹ Idem. Blz.230.
- ¹⁷⁰ Idem. Blz.231.
- ¹⁷¹ Idem. Blz.233.
- ¹⁷² Idem. Blz.310-311.
- ¹⁷³ Idem. Deel 1. Blz.45.
- ¹⁷⁴ Duff Cooper, op.cit. Blz.232.
- ¹⁷⁵ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions. 2. Bon-papa n'est pas plus roi.*
- ¹⁷⁶ Idem. 3. *Le convoi funèbre de la monarchie.* Zie ook A. Dumas, *Mes mémoires.* 1852-1856. Conception éditoriale: P. de Jacquilot/Programmation: C. de Jacquilot. Site de la 'Société des Amis d'Alexandre Dumas'. CLXIV.
- ¹⁷⁷ F.L. Bastet, op.cit. Blz.98.
- ¹⁷⁸ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. XIV. *La Révolution n'est pas une fin. L'intrigue orléaniste.*
- ¹⁷⁹ A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.328.
- ¹⁸⁰ S. Zweig, op.cit. Blz.115.

-
- ¹⁸¹ J. Presser, op.cit. Deel 2. Blz.638.
- ¹⁸² A. Dumas, op.cit. CLIX.
- ¹⁸³ Idem. Zie ook A. Maurois, op.cit. Blz.94.
- ¹⁸⁴ A. Dumas, op.cit. CCLII.
- ¹⁸⁵ A. Maurois, op.cit. Blz.96.
- ¹⁸⁶ E. Martone, op.cit. Blz.38.
- ¹⁸⁷ Zie wat Wikipedia over hem en zijn werk vermeldt: 'Naast fictie schreef Maurois ook veel hooggeprezen biografieën, onder andere van Shelley (1923), Disraeli (1927), Byron (1930), Toergenjev (1931), Proust (1949) en Balzac (1965). Zijn biografieën kenmerken zich door een sterk literaire inslag, waarbij hij niet schroomt om er ook zijn eigen gevoelens en gedachten in te leggen. De wetenschappelijke waarde van zijn biografieën wordt mede daarom wel ooit in twijfel getrokken, maar daar was het hem ook nooit om begonnen, zo beweerde Maurois zelf. Zijn werk kenmerkt zich in het algemeen door helderheid en levendigheid. Zijn filosofie is overal aanwezig, maar wordt nooit zwaar, is eerder een levenskunst die het menselijk geluk beschouwt en die dat vooral vindt in de daad en in de maat. Zijn voorkeur gaat steeds uit naar personages, fictief of reëel, die meester zijn over hun eigen lot, waarbij evenwichtigheid een belangrijk kenmerk is.' Zijn biografie over George Sand had in het rijtje biografieën zeker niet misstaan. Hoe zou men over haar kunnen schrijven zonder de moraal in het geding te brengen, of zonder een aanmerking op haar om den brode geschreven romans te maken?
- ¹⁸⁸ A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.344.
- ¹⁸⁹ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. XIV. *La Révolution n'est pas une fin. L'intrigue orléaniste.*
- ¹⁹⁰ A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.232-233.
- ¹⁹¹ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. XIV. *La Révolution n'est pas une fin. De Saint-Cloud à Trianon...et retour.*
- ¹⁹² A. Latzko, op.cit. Deel 2. Blz.352.
- ¹⁹³ F.L. Bastet, op.cit. Blz.253.
- ¹⁹⁴ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. XIV. *La Révolution n'est pas une fin. Vers l'abdication de Charles X (1er -2 août).*
- ¹⁹⁵ Idem
- ¹⁹⁶ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions. 3. Le convoi funèbre de la monarchie.*
- ¹⁹⁷ E. Martone, op.cit. Blz.21. Eerste en tweede restauratie: Lodewijk XVIII, tot tweemaal toe na de val van Napoleon. Derde restauratie: Hendrik V.
- ¹⁹⁸ A. Martin-Fugier, op.cit. Blz.51.
- ¹⁹⁹ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions. 3. Le convoi funèbre de la monarchie.*
- ²⁰⁰ Idem
- ²⁰¹ Idem
- ²⁰² J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. XV. *L'exil: voyage au bout de la nuit. De Cherbourg à Holyrood.*
- ²⁰³ Idem. XV. *L'exil: voyage au bout de la nuit. Agitation en France.*
- ²⁰⁴ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions. 4. Une famille de spectres.*
- ²⁰⁵ Idem. III. *La révolte et les illusions. 9. À la recherche de la Vendée disparue.*

-
- ²⁰⁶ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. XV. *L'exil: voyage au bout de la nuit. L'errance...de nouveau.*
- ²⁰⁷ A. Martin-Fugier, op.cit. Blz.43.
- ²⁰⁸ Idem. Blz.50.
- ²⁰⁹ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. XV. *L'exil: voyage au bout de la nuit. Agitation en France.*
- ²¹⁰ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions. 5. De l'ombre au soleil.*
- ²¹¹ Idem
- ²¹² Idem
- ²¹³ A. Martin-Fugier, op.cit. Blz.90.
- ²¹⁴ Idem. Blz.91.
- ²¹⁵ Idem. Blz.92.
- ²¹⁶ Idem. Blz.93.
- ²¹⁷ Idem. Blz.95.
- ²¹⁸ Idem. Blz.257.
- ²¹⁹ Idem. Blz.99.
- ²²⁰ A. Neumann, op.cit. Deel 1, Blz.239.
- ²²¹ Idem. Blz.238.
- ²²² V. Hugo, *Les chants du crépuscule.* Paris, (1835). Blz.88.
- ²²³ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions. 6. Rire, larmes et jus de citron.*
- ²²⁴ V. Hugo, op.cit. Blz.131.
- ²²⁵ A. Neumann, op.cit. Deel 2, Blz.388.
- ²²⁶ Idem. Deel 1. Blz.328.
- ²²⁷ G. Sand, *De geschiedenis van mijn leven.* Uit het Frans vertaald door Ank Maas en A.M. de Hondt. Tekstkeuze en inleiding door Ank Maas. Breda, 2015. Blz.203.
- ²²⁸ G. Sand, *De molenaar van Angibault.* Vertaald door L. Bianchi. Amsterdam, z.j. Blz.62.
- ²²⁹ G. Sand, *De geschiedenis van mijn leven.* Uit het Frans vertaald door Ank Maas en A.M. de Hondt. Tekstkeuze en inleiding door Ank Maas. Breda, 2015. Blz.277.
- ²³⁰ A. Maurois, *Lélia ou la vie de George Sand.* Z.pl., 1952. Blz.377.
- ²³¹ E. Martone, op.cit. Blz.187 en 189.
- ²³² Idem. Blz.36.
- ²³³ Idem. Blz.37.
- ²³⁴ A. Dumas, op.cit. CLXXIII en (A. Dumas), *La Vendée et Madame par le général de Derrmoncourt.* Paris, Londres, 1833. Blz.13.
- ²³⁵ Idem. Blz.12.
- ²³⁶ E. Martone, op.cit. Blz.37.
- ²³⁷ Idem. Blz.35-36.
- ²³⁸ Wat Jacob van Lennep op latere leeftijd deed,-zich houden aan de historische werkelijkheid in plaats van die te verzinnen-, bracht Dumas middels deze roman aan het begin van zijn literaire loopbaan in de praktijk. Volgens Maritha Mathijssen wierp Van Lennep voor *Een vertelling van mejuffrouw Stauffacher* in 1859 het 'waarheidscorset' in 1859 af, dat hij daarvoor jarenlang gedragen had. Hij vertoonde als historicus een ontwikkeling in de richting van de waarheid, waarvoor Dumas ter wille van een schitterend

verhaal tamelijk onverschillig bleef. Voor Van Lennep werd een waar gebeurd verhaal in toenemende mate waar, naarmate hij ouder werd. Zie M. Mathijssen, op.cit. Blz.465. Voor Dumas was een waar gebeurd verhaal alleen waar, indien het goed verteld was. Een goed vertelde leugen was volgens hem meer waar dan een slecht vertelde waarheid. Dat maakt de tegenstelling tussen waarheid en fantasie, waarheid en leugen en 'Wahrheit' en 'Dichtung' complexer dan men zou denken.

²³⁹ A. Dumas, *Mes mémoires*. 1852-1856. Conception éditoriale: P. de Jacquilot/Programmation: C. de Jacquilot. Site de la 'Société des Amis d'Alexandre Dumas'. CCXXXIX.

²⁴⁰ A. Maurois, *Les trois Dumas*. Paris, 1957. Blz.138.

²⁴¹ Idem. Blz.139.

²⁴² L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 6. *Rire, larmes et jus de citron*.

²⁴³ A. Dumas, op.cit. CCXXXIX.

²⁴⁴ (A. Dumas), *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt*. Paris, Londres, 1833. Blz.95.

²⁴⁵ F.L. Bastet, op.cit. Blz.154.

²⁴⁶ E. Martone, op.cit. Blz.22.

²⁴⁷ V. Hugo, *1793*. Vertaling Tatjana Daan. Z.pl., 2015. Blz.12.

²⁴⁸ Idem. Blz.185.

²⁴⁹ T. Reiss, *The Black Count. Glory, Revolution, Betrayal, and the real Count of Monte Cristo*. New York, 2012. Blz.177-178.

²⁵⁰ Idem. Blz.146.

²⁵¹ Idem. Blz.213.

²⁵² Idem. Blz.148.

²⁵³ Idem. Blz.162.

²⁵⁴ Idem. Blz.164-168.

²⁵⁵ Idem. Blz.137.

²⁵⁶ Idem. Blz.61 en 66.

²⁵⁷ P.H. Dubois, op.cit. Blz.32.

²⁵⁸ T. Reiss, op.cit. Blz.137.

²⁵⁹ Idem. Blz.179-180.

²⁶⁰ V. Hugo, op.cit. Blz.178.

²⁶¹ Idem. Blz.179.

²⁶² Idem. Blz.183.

²⁶³ Idem. Blz.120.

²⁶⁴ Idem. Blz.121.

²⁶⁵ Idem. Blz.188.

²⁶⁶ Idem. Blz.190-191.

²⁶⁷ Idem. Blz.191.

²⁶⁸ Idem

²⁶⁹ Idem. Blz.369.

²⁷⁰ Idem

²⁷¹ Idem. Blz.153-154.

²⁷² C. de Rémusat, op.cit. Blz.69.

-
- ²⁷³ J. Presser, op.cit. Deel 2. Blz.632.
- ²⁷⁴ Idem. Blz.430.
- ²⁷⁵ T. Reiss, op.cit. Blz.193-194.
- ²⁷⁶ Idem. Blz.226.
- ²⁷⁷ Idem. Blz.230.
- ²⁷⁸ Idem. Blz.314-316.
- ²⁷⁹ E. Martone, *The black musketeer: Reevaluating Alexander Dumas within the Franco-phone World*. Cambridge, 2011. Blz.231.
- ²⁸⁰ T. Reiss, op.cit. Blz.230-231.
- ²⁸¹ Idem. Blz.275.
- ²⁸² Idem. Blz.292.
- ²⁸³ Idem. Blz.314-316.
- ²⁸⁴ (A. Dumas), op.cit. Blz.20.
- ²⁸⁵ Idem. Blz.31.
- ²⁸⁶ H. de Balzac, *Les chouans ou La Bretagne en 1799*. Lausanne, 1968. Blz.664. Deze eenvoudige verwoording voor 'de laatste dag' in iemands leven wordt door Balzac liefst vijf keer herhaald.
- ²⁸⁷ Idem. Blz.38.
- ²⁸⁸ J. Presser, op.cit. Deel 1. Blz.170.
- ²⁸⁹ Idem. Blz.231.
- ²⁹⁰ (A. Dumas), op.cit. Blz.95.
- ²⁹¹ Idem. Blz.98.
- ²⁹² Idem. Blz.115.
- ²⁹³ F.L. Bastet, op.cit. Blz.113.
- ²⁹⁴ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 7. 'Hâtez-vous d'accourir, Madame!'
- ²⁹⁵ F.L. Bastet, op.cit. Blz.113.
- ²⁹⁶ Idem. Blz.116.
- ²⁹⁷ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 8. *Terre promise*.
- ²⁹⁸ (A. Dumas), op.cit. Blz.66.
- ²⁹⁹ F.L. Bastet, op.cit. Blz.113.
- ³⁰⁰ (A. Dumas), op.cit. Blz.70.
- ³⁰¹ Idem. Blz.71.
- ³⁰² Idem. Blz.72.
- ³⁰³ Idem. Blz.74.
- ³⁰⁴ F.L. Bastet, op.cit. Blz.116.
- ³⁰⁵ D. Dubois, *Analyse de Alexandre Dumas, La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt* (1833). Société des Amis d'Alexandre Dumas 1998-2010.
- ³⁰⁶ (A. Dumas), op.cit. Blz.76.
- ³⁰⁷ Idem. Blz.79.
- ³⁰⁸ Idem. Blz.80-81.
- ³⁰⁹ Idem. Blz.85.
- ³¹⁰ F.L. Bastet, op.cit. Blz.120.
- ³¹¹ (A. Dumas), op.cit. Blz.36.

-
- ³¹² Idem. Blz.37-38.
- ³¹³ Idem. Blz.124.
- ³¹⁴ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 9. *À la recherche de la Vendée disparue*.
- ³¹⁵ (A. Dumas), op.cit. Blz.119.
- ³¹⁶ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 9. *À la recherche de la Vendée disparue*.
- ³¹⁷ Idem. Zie ook (A. Dumas), op.cit. Blz.127.
- ³¹⁸ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 9. *À la recherche de la Vendée disparue*.
- ³¹⁹ A. Dumas, *Mes mémoires*. 1852-1856. Conception éditoriale: P. de Jacquelot/Programmation: C. de Jacquelot. Site de la 'Société des Amis d'Alexandre Dumas'. CCLIV.
- ³²⁰ F.L. Bastet, op.cit. Blz.129.
- ³²¹ (A. Dumas), *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt*. Paris, Londres, 1833. Blz.148.
- ³²² L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 9. *À la recherche de la Vendée disparue*.
- ³²³ (A. Dumas), op.cit. Blz.140.
- ³²⁴ Idem. Blz.125.
- ³²⁵ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 9. *À la recherche de la Vendée disparue*.
- ³²⁶ Idem
- ³²⁷ (A. Dumas), op.cit. Blz.175.
- ³²⁸ Idem. Blz.200.
- ³²⁹ Zie L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 10. *La troisième guerre de Vendée n'aura pas lieu* en F.L. Bastet, op.cit. Blz.129.
- ³³⁰ J. Crétineau-Joly, *Histoire de la Vendée militaire*. Volume 4. Paris, 1843. Blz.522-523. Zie ook blz.587, 590 en 594.
- ³³¹ Idem. Blz.526.
- ³³² Idem. Blz.527.
- ³³³ Idem. Blz.526.
- ³³⁴ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 12. *La trahison*.
- ³³⁵ F.L. Bastet, op.cit. Blz.129.
- ³³⁶ Idem. Blz.131-132.
- ³³⁷ Idem. Blz.138.
- ³³⁸ Idem. Blz.135.
- ³³⁹ Idem. Blz.143.
- ³⁴⁰ Idem en blz.154.
- ³⁴¹ Idem. Blz.139-140.
- ³⁴² S. Vestdijk, *Meneer Visser's hellevaart*. 's-Gravenhage, Rotterdam, 1934. Blz.108.
- ³⁴³ F.L. Bastet, op.cit. Blz.148.
- ³⁴⁴ Idem. Blz.151.
- ³⁴⁵ (A. Dumas), op.cit. Blz.253 e.v.
- ³⁴⁶ Idem. Blz.271.
- ³⁴⁷ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 13. *La fournaise*.
- ³⁴⁸ F.L. Bastet, op.cit. Blz.157.
- ³⁴⁹ Idem. Blz.4.
- ³⁵⁰ Idem. Blz.159.

-
- ³⁵¹ (A. Dumas), op.cit. Blz.283.
- ³⁵² A. Dumas, *Mes mémoires*. 1852-1856. Conception éditoriale: P. de Jacquilot/Programmation: C. de Jacquilot. Site de la 'Société des Amis d'Alexandre Dumas'. CCLV en CCLVI.
- ³⁵³ F.L. Bastet, op.cit. Blz.163.
- ³⁵⁴ (A. Dumas), *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt*. Paris, Londres, 1833. Blz.297.
- ³⁵⁵ Idem. Blz.310.
- ³⁵⁶ Idem. Blz.316-317.
- ³⁵⁷ Idem. Blz.319.
- ³⁵⁸ Idem. Blz.321.
- ³⁵⁹ F.L. Bastet, op.cit. Blz.112.
- ³⁶⁰ (A. Dumas), op.cit. Blz.248.
- ³⁶¹ V. Hugo, *Les chants du crépuscule*. Paris, (1835). Blz.81.
- ³⁶² F.L. Bastet, op.cit. Blz.166.
- ³⁶³ Idem. Blz.264.
- ³⁶⁴ Idem. Blz.4.
- ³⁶⁵ Idem. Blz.179.
- ³⁶⁶ L. Hillerin, op.cit. IV. *L'humiliation et l'impuissance*. 1. *Une géôlle très courtoise*.
- ³⁶⁷ Idem. IV. *L'humiliation et l'impuissance*. 4. *La duchesse et le docteur: dans les coulisses de la citadelle*.
- ³⁶⁸ F.L. Bastet, op.cit. Blz.175-176.
- ³⁶⁹ Idem. Blz.175.
- ³⁷⁰ Idem. Blz.211. Zie ook L. Hillerin, op.cit. IV. *L'humiliation et l'impuissance*. 2. *Le lourd secret de 'l'illustre captive'*.
- ³⁷¹ E. Martone, *Royalists, Radicals and les Misérables: France in 1832*. Cambridge, 2013. Blz.28.
- ³⁷² Idem. Blz.30.
- ³⁷³ Idem. Blz.32 en 34.
- ³⁷⁴ A. Latzko, op.cit. Blz.197. Zie ook F.L. Bastet, op.cit. Blz.204.
- ³⁷⁵ J.P. Clément avec le concours de D. de Montplaisir, op.cit. XV. *L'exil: voyage au bout de la nuit. L'errance...de nouveau*.
- ³⁷⁶ L. Hillerin, op.cit. IV. *L'humiliation et l'impuissance*. 5. *'Que ne nient-ils que je sois femme?'*
- ³⁷⁷ Idem. IV. *L'humiliation et l'impuissance*. 6. *Saint Joseph*. Zie ook F.L. Bastet, op.cit. Blz.181 en 244-245.
- ³⁷⁸ Idem
- ³⁷⁹ I. de Saint-Amand, *The Dutchess of Berry and the Court of Charles X*. Frankfurt am Main, 2018. Blz.125.
- ³⁸⁰ L. Hillerin, op.cit. I. *L'innocence*. 2. *La carpe et le cochon*.
- ³⁸¹ F.L. Bastet, op.cit. Blz.237.
- ³⁸² Idem. Blz.239.
- ³⁸³ Idem. Blz.241.

-
- ³⁸⁴ L. Hillerin, op.cit. IV. *L'humiliation et l'impuissance. 7. Le dernier combat de Chateaubriand*.
- ³⁸⁵ F.L. Bastet, op.cit. Blz.247.
- ³⁸⁶ Idem. Blz.244-245.
- ³⁸⁷ Idem. Blz.250.
- ³⁸⁸ Idem. Blz.255.
- ³⁸⁹ Idem. Blz.241.
- ³⁹⁰ L. Hillerin, op.cit. V. *La femme du pacha. 2. La fête vénitienne*. Over dat schilderij van Karel of Charle van Loo wordt hier enigszins meewarig gedaan. Dat heeft te maken met de kwaliteit van zijn schilderijen die in het Musée des Beaux-Arts te Nice worden tentoongesteld. Nu maakte deze Karel of Charle van Loo deel uit van een uitgebreide familie van schilders. Laure Hillerin vermeldt niet precies om welke Van Loo het gaat, wat in combinatie met mijn eigen herinneringen tot een mogelijk verkeerd oordeel (of een juist oordeel over de verkeerde persoon) heeft geleid.
- ³⁹¹ F.L. Bastet, op.cit. Blz.260.
- ³⁹² Idem. Blz.261-262.
- ³⁹³ L. Hillerin, op.cit. V. *La femme du pacha. 6. Les tracas du 'quibus'*.
- ³⁹⁴ F.L. Bastet, op.cit. Blz.261.
- ³⁹⁵ Idem. Blz.257.
- ³⁹⁶ Idem. Blz.264.
- ³⁹⁷ S. Vestdijk, op.cit. Blz.97.
- ³⁹⁸ G. Liefveld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Berlicum, 2009-2019. Blz.116. Zie ook G. Liefveld, *Een amuse voor rare kostgangers*. In: *Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'*. Jaargang 31. Blz.13/*Nabeschouwingen 2*.
- ³⁹⁹ Zie eindnoot 181.
- ⁴⁰⁰ Zie eindnoot 183.
- ⁴⁰¹ E. Martone, op.cit. Blz.36-37.
- ⁴⁰² Idem. Blz.51.
- ⁴⁰³ Idem. Blz.141.
- ⁴⁰⁴ Idem. Blz.148 en 155.
- ⁴⁰⁵ Idem. Blz.85.
- ⁴⁰⁶ Idem. Blz.81.
- ⁴⁰⁷ Idem. Blz.82.
- ⁴⁰⁸ Idem. Blz.93.
- ⁴⁰⁹ Idem. Blz.80.
- ⁴¹⁰ Idem. Blz.141.
- ⁴¹¹ Idem. Blz.77 en 83.
- ⁴¹² Amsterdam werd anders dan Parijs in Medicinale Wijken ingedeeld, toen de cholera in de tweede helft van 1832 Nederland had bereikt. Zie M. Mathijssen, op.cit. Blz.224.
- ⁴¹³ Idem. Blz.84-86.
- ⁴¹⁴ Idem. Blz.87.
- ⁴¹⁵ Idem. Blz.106. Zie ook blz.110.

-
- ⁴¹⁶ Idem. Blz.126-127.
- ⁴¹⁷ Idem. Blz.145.
- ⁴¹⁸ Idem. Blz.143 en 188.
- ⁴¹⁹ Idem. Blz.130.
- ⁴²⁰ A. Dumas, *Mes mémoires*. 1852-1856. Conception éditoriale: P. de Jacquilot/Programmation: C. de Jacquilot. Site de la 'Société des Amis d'Alexandre Dumas'. CCXXXIII.
- ⁴²¹ Idem. CCXXXIV.
- ⁴²² L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 13. *La fournaise*.
- ⁴²³ A. Martin-Fugier, op.cit. Blz.194.
- ⁴²⁴ A. Dumas, op.cit. CCLVII.
- ⁴²⁵ E. Martone, op.cit. Blz.41.
- ⁴²⁶ Idem. Blz.49.
- ⁴²⁷ Idem. Blz.44.
- ⁴²⁸ Idem. Blz.45. Zie ook A. Dumas, *Les Louves de Machecoul* (en deux volumes). Paris, 1999. Deel 1. Blz.665.
- ⁴²⁹ A. Dumas, op.cit. Deel 1. Blz.12.
- ⁴³⁰ Idem. Deel 1. Blz.127 e.v. en blz.187.
- ⁴³¹ Idem. Deel 1. Blz.131.
- ⁴³² Idem. Deel 1. Blz.638.
- ⁴³³ Idem. Deel 2. Blz.427.
- ⁴³⁴ Idem. Deel 2. Blz.55.
- ⁴³⁵ Idem. Deel 2. Blz.342.
- ⁴³⁶ Idem. Deel 2. Blz.517.
- ⁴³⁷ E. Martone, op.cit. Blz.41-42.
- ⁴³⁸ A. Dumas, op.cit. Deel 1. Blz.44.
- ⁴³⁹ Idem. Deel 2. Blz.303.
- ⁴⁴⁰ E. Martone, op.cit. Blz.48.
- ⁴⁴¹ Idem. Blz.48.
- ⁴⁴² Idem. Blz.40-41.
- ⁴⁴³ Idem. Blz.41.
- ⁴⁴⁴ Idem. Blz.46.
- ⁴⁴⁵ A. Dumas, op.cit. Deel 1. Blz.629.
- ⁴⁴⁶ E. Martone, op.cit. Blz.45.
- ⁴⁴⁷ C. de Rémusat, op.cit. Blz.109.
- ⁴⁴⁸ A. Dumas, op.cit. Deel 2. Blz.501.
- ⁴⁴⁹ Idem. Deel 2. Blz.202. Hoofdstuk 37 in het tweede deel van *Les Louves de Machecoul* is grotendeels overgeschreven uit *La Vendée et Madame par le général de Dermoncourt*, wat op zijn minst de intentie van Dumas verraadt zich aan de feiten te willen houden. Zie voor de arrestatie en overbrenging van de hertogin naar het kasteel van de hertogen van Bretagne hoofdstuk 38 van *Les Louves de Machecoul*. Zie voor 'Gaspard' A. Dumas, op.cit. Deel 2. Blz.194 en *Mes mémoires*. 1852-1856. Conception éditoriale: P. de Jacquilot/Programmation: C. de Jacquilot. Site de la 'Société des Amis d'Alexandre

Dumas'. CCXXX. Zie voor Dumas' afwijzing van 'verbeteringen' A. Dumas, op.cit. CCXXXIX.

⁴⁵⁰ A. Dumas, *Les Louves de Machecoul* (en deux volumes). Paris, 1999. Deel 2. Blz.202. De soldaten van de burgerkoning beschikten nu eens over een 'supériorité numérique', en waren dan weer 'les soldats' zonder meer. Idem. Deel 2. Blz.192.

⁴⁵¹ Idem. Deel 2. Blz.206-207.

⁴⁵² Idem. Deel 2. Blz.214.

⁴⁵³ L. Hillerin, op.cit. III. *La révolte et les illusions*. 9. *À la recherche de la Vendée disparue*.

⁴⁵⁴ A. Maurois, op.cit. Blz.294.

⁴⁵⁵ Idem. Blz.317.

⁴⁵⁶ Idem. Blz.427.

Verantwoording illustraties

Alle illustraties zijn gebaseerd op foto's van uitgeverij Tilia Levis of afkomstig uit Wikipedia. Niet in alle gevallen is het gelukt toestemming tot publicatie van de rechtmatige eigenaar te krijgen, wanneer zijn adres niet bleek te achterhalen.

FINIS MIHI ET MUSIS

Oudejaarsdag 2018,
Zuster Clivia: "Bob maakt knall'n."

Nieuwjaarsdag 2019,
Childe Harold:
"Wat ik heb geschreven, zij geschreven.
Mijn arbeid is gedaan, dus zwijg ik weer.
Ik breek dit magisch web, door mij geweven,
En doof mijn lamp en leg mijn pen terneer."

De erfenis bestaat uit

1. *Verzamelde verhalen*
2. *Verzamelde gedichten (1981-2008)*
3. *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*
4. *Twee paranormale verhalen*
5. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1831). In vier delen.*
6. *Bilderdijk en de Verlichting*
7. *Nabeschouwingen*
8. *Het filosofisch labyrint*
9. *Poe in triplo*
10. *Brieven aan Rinus van Hattum (2008-2017)*
11. *Terugblik op verschillende levens*

